

ISSN-1680-1245

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
MINISTRY OF EDUCATION OF AZERBAIJAN REPUBLIC
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
SUMQAİT STATE UNIVERSITY
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ELMİ XƏBƏRLƏR

Sosial və humanitar elmlər bölməsi

CİLD 10 № 1

Sumqayıt - 2014

Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar bölmə

Baş redaktor

Fəlsəfə elmləri namizədi, dos.

Elxan Hüseynov

Baş redaktor müavini

Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.

**Ramazan
Məmmədov**

Məsul katib

Pedaqoji elmlər namizədi, dos.

Yusif Aslanov

Redaksiya heyətinin üzvləri

Dilçilik

AMEA-nın müxbir üzvü,
filol.elmləri doktoru, prof.
Filol.elmləri doktoru, prof.
Filol.elmləri doktoru, prof.
Filol.elmləri namizədi, dos.

(məsul redaktor)

Nizami Cəfərov

**Aslan Bayramov
Buludxan Xəlilov
Əzəmət Rüstəmov**

Ədəbiyyatşünaslıq

Filol.elmləri doktoru, prof.
Filol. üzrə elmlər doktoru, prof. (məsul redaktor)
Filol.elmləri doktoru, prof.
Filol.elmləri doktoru, prof.
Filol. elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

**Rafiq Əliyev
Nigar İsgəndərova
Məhərrəm Qasımlı
Fikrət Rzayev
Sevinc Həməyəva**

Tarix

Tarix elmləri doktoru, prof.
Tarix elmləri doktoru, prof. (məsul redaktor)
Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.
Fəlsəfə elmləri doktoru, prof.
Tarix elmləri doktoru, prof.

**Adil Baxşəliyev
Şirxan Səlimov
Həsən Sadıqov
Əziz Məmmədov
Maya Rəhimova**

Iqtisadiyyat

Akademik
AMEA- nin müxbir üzvü,
İqtisad elmləri doktoru, prof.
İqtisad elmləri namizədi, dos. (məsul redaktor)
İqtisad elmləri namizədi, dos.

**Ziyad Səmədzadə
Əli Nuriyev**

**Albert Tağıyev
Bəsti Orucəliyeva**

Pedaqogika, psixologiya, metodika

Pedaq. elmlər doktoru, prof.
Pedaq. elmlər doktoru, prof.
Psixolog. elmlər doktoru, prof.
Pedaq. üzrə fəlsəfə doktoru

**Rüfət Hüseynzadə
Rəfiqə Mustafayeva
Ramiz Əliyev
Aytəkin Məmmədova**

**Сумгайтский государственный университет
Научные Известия. Серия: Социальные и Гуманитарные науки**

Главный редактор Кандидат философских наук, доц.		Эльхан Гусейнов
Заместитель главного редактора Доктор филологических наук, проф.		Рамазан Мамедов
Ответственный секретарь Кандидат педагогических наук, доц.		Юсиф Асланов
Члены редакции		
Языковедение		
Член-корр. НАНА, доктор филол. наук, проф. Доктор филол. наук, проф. Доктор филол. наук., проф. Кандидат филол. наук, доц. редактор	(ответственный)	Низами Джафаров Аслан Байрамов Булудхан Халилов Азамат Рустамов
Литературоведение		
Доктор филол. наук, проф. Доктор филол. наук, проф. редактор) Доктор филол. наук, проф.	(ответственный)	Рафик Алиев Нигяр Искендерова Магеррам Гасымлы Фикрет Рзаев Севиндж Гамзаева
Доктор филол. наук, проф. Доктор философских наук по филологии, доц.		
История		
Доктор исторических наук, проф. Доктор исторических наук, проф. редактор) Доктор философских наук, проф. Доктор философских наук, проф. Доктор исторических наук, проф.	(ответственный)	Адиль Бахшалиев Ширхан Салимов Гасан Садыхов Азиз Мамедов Майя Рагимова
Экономика		
Академик, член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф. Член-корр. НАНА, доктор экономических наук, проф. Кандидат экономических наук, доц. редактор) Кандидат экономических наук, доц.	(ответственный)	Зияд Самедзаде Али Нуриев Альберт Тагиев Бести Оруджалиева
Педагогика, психология, методика		
Доктор педагогических наук, проф. Доктор педагогических наук, проф. Доктор психологических наук, проф. Кандидат педагогических наук редактор)	(ответственный)	Руфат Гусейнзаде Рафига Мустафаева Рамиз Алиев Айтекин Мамедова

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Studies

Editor-in-chief

PhD, associate prof.

Elkhan Huseynov**Assistant editor**

D.Sc. (Philology), prof.

**Ramazan
Mammadov****Executive secretary**

Ph.D., associate prof.

Yusif Aslanov**Editorial board****Linguistics**The member-correspondent of NASA, D.Sc. (Philology),
prof.

Nizami Jafarov

D.Sc. (Philology), prof.

Aslan Bayramov

D.Sc. (Philology), prof.

Buludkhan Khalilov

Ph.D. (Philology), associate prof. (executive editor)

Azamat Rustamov

Literary studies

D.Sc. (Philology), prof.

Rafik Aliyev

D.Sc. (Philology), prof. (executive editor)

Nigar Isgandarova

D.Sc. (Philology), prof.

Maharram Gasimly

D.Sc. (Philology), prof.

Fikret Rzayev

D.Sc. (Philology), prof. associate prof.

Sevinch Hamzayeva

History

D.Sc. (History), prof.

Adil Bakhshaliyev

D.Sc. (History), prof. (executive editor)

Shir Khan Salimov

D.Sc. (History), prof.

Hasan Sadikhov

D.Sc. (History), prof.

Aziz Mammadov

D.Sc. (History), prof.

Maya Rahimova

Economics

Academician, member- corespondent of NASA,

D.Sc. (Economics), prof.

Ziyad Samedzadeh

Member- corespondent of NASA, D.Sc. (Economics),
prof.

Ali Nuriyev

PhD, associate prof.

(executive editor)

Albert Tagiyev

PhD, associate prof.

Basti Orujaliyeva

Pedagogy, Psychology, Methods

D.Sc. (Pedagogy), prof.

Rufat Huseynzadeh

D.Sc. (Pedagogy), prof.

Rafiga Mustafayeva

D.Sc. (Pedagogy), prof.

Ramiz Aliyev

Ph.D. (Pedagogy), prof.

Aytakin Mammadova

“Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatla alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Журнал «Научные Новости» издается на основании указа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

The Journal of "Scientific News" is published to order according to 46-16-3547/17 Ministry of Education of the Azerbaijan Republic from 19.07.2004 year. It is have been received to registration by The Ministry of Justices of the Azerbaijan Republic. It is included to list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under the President of Azerbaijan Republic.

© Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2014

ZAMANOV NAĞDƏLİ TAPDIQ oğlu*Azərbaycan Tibb Universiteti**Daxili xəstəliklər və reanimatologiya kafedrasının dosenti**mammadli.rahib@mail.ru***HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ MƏNTİQİ ARDICILLIQ*****Açar sözlər: Heydər Əliyev, nitq, nitq mədəniyyəti, nitqdə məntiqi ardıcılıq***

Heydər Əliyev nitqinə daxilən xas olan məntiqi ardıcılıq müxtəlif üslublarda və müxtəlif çeşidli auditoriyalarda özünü göstərir. Ardıcılıq, məntiqilik və sistemlilik - klassik natiqliyin bu keyfiyyətləri Heydər Əliyevin nitqini səciyyələndirir [1]. Eləcə də Heydər Əliyevin nitqindəki məntiqilik gerçəkliklə təfəkkürün əlaqəsi əsasında formalaşır [2].

Şifahi nitq prosesində ardıcılığı təmin etmək hər natiqə müyəssər olmur. Bunun üçün təfəkkürdə ardıcıl nitq formalaşdırmaq natiqlik məharətinin mühüm şərtidir. Azərbaycan elminin gələcək inkişafına Heydər Əliyev baxışlarının müəyyən bir qisminin öz əksini tapdığı 14 sentyabr 1994-cü il “Respublikanın ali məktəblərinə daxil olmuş birinci kurs tələbələri ilə görüş”dəki nitqində məntiqi ardıcılığa diqqət yetirilmişdir.

Bütün çıxışlarında olduğu kimi bu nitqdə də girişlər auditoriyanı səfərbər edir. Azərbaycan elminin zirvələrinə gedən yollarda gəncləri yaddaşlara hopan səmimi sözlərlə ruhlandırır: “Əziz gənclər, tələbələr, qızlar və oğlanlar, müstəqil Azərbaycan Respublikasının əziz övladları! Bu gün sizin üçün tarixi bir gündür... Orta məktəbi qurtarıb ali məktəbə daxil olmaq hər bir gənc üçün böyük hadisədir və tam qətiyyətlə deyə bilərəm ki, bu, xoşbəxtlikdir. Siz bu xoşbəxtliyə nail olmusunuz... Mən sizi və sizin simanızda ali məktəblərə daxil olan Azərbaycan gənclərinin hamısını ürəkdən təbrik edirəm və sizə cansağlığı, ali təhsil almaq yollarında uğurlar arzulayıram!” [I c., 215]. Bundan sonrakı sitatlar “Müstəqilliyimiz əbədidir” çoxcildliyindəndir.

Gənclərin qəlbinə bahar işığı təkin yayılan sözlərlə onları ali məktəblərə hazırlayan müəllimləri təbrik edir: “Ona görə də bu gün mən gənclərimizi orta məktəblərdə hazırlamış, ali təhsil almaq üçün onlara lazımı bilik, tərbiyə vermiş müəllimlərə, məktəblərə minnətdarlığımı bildirirəm və bütün orta məktəb müəllimlərimizi bu hadisə münasibətilə təbrik edirəm” [II c., 354].

Gəncləri və onların orta məktəb müəllimlərini təbrikdən sonra gənclərin qarşısında duran böyük yolu cümlədaxili məntiqi ardıcılıqla sadalayır: “Qarşınızda böyük yol durur: ali təhsil almaq, müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyatında özünü sınaqdan çıxarmaq, cəmiyyətdə istədiyiniz və layiq olduğunuz yeri tutmaq” [II c., 356].

Heydər Əliyev test üsulunun mütərəqqiliyini qeyd edərək, bu üsulun davam etdirilməsini qətiyyətlə auditoriyaya çatdırır: “Bu fikirlər bir daha təsdiq edir ki, son vaxtlar Azərbaycanda ali məktəblərə qəbulda test üsulunun tətbiq olunması müsbət nəticələr verir, cəmiyyətimiz üçün xeyirlidir. Odur ki, biz bunu davam etdirməliyik” [I c., 216].

Heydər Əliyev nitqindəki məntiqi ardıcılıq müxtəlif auditoriyalarda özünü göstərir. Dilimizlə bağlı aşağıdakı parçada dili bilməməyin hansı faciələrə, ağırlaşmalara gətirib çıxaracağı izah olunur. Dil-tarix-mədəniyyət-mill-mədəni ənənələr-vətənpərvərlik-mill vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyəti. Demək, dili bilməmək sonda milli vətənpərvərlik hissiyyətinin itməsi kimi dəhşətli faciəyə səbəb olduğunu anladır: “Azərbaycan ədəbiyyatını, ana dilini bilməyən gənc Nizamini oxuya bilməz, Füzulini oxuya bilməz, Sabiri oxuya bilməz, Cəlil Məmmədquluzadəni oxuya bilməz və digərlərini oxuya bilməz. Əgər onları oxuya bilməsə, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək, mədəni köklərimizi bilməyəcək, milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyəti olmayacaqdır”.

Cümlə daxilində məntiqi ardıcılıq müxtəlif çeşidli auditoriyalarda səslənir. İqtisadiyyatımızla bağlı məsələlərdə də bu ardıcılıq özünü göstərir. Sovet təsərrüfat sistemini illərlə idarə edən Heydər Əliyev nitqində iqtisadiyyatın öz təbii axarı ilə inkişafının şərtləri ciddi ardıcılığa söykənir. “Qeyd olundu ki, son vaxtlar iqtisadiyyata dair iki fərman verilmişdir. Bu fərmanlar bazar iqtisadiyyatına həqiqətən keçmək üçün, iqtisadiyyatı demokratikləşdirmək üçün, adamlara sərbəstlik vermək üçün, sahibkarlıq və təşəbbüskarlıq prinsiplərini inkişaf etdirmək üçün çox əhəmiyyətli dövlət sənədləridir” [IX c., 38-39].

Məntiqi ardıcılıq cümlə daxilində sırf sosial-fəlsəfi məsələlərdə də özünü göstərir, səbəb-nəticə ardıcılığı önə çıxır. Belə ki, bu cümlədə Ermənistanın təcavüzü respublikamızda sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlaşmasına səbəb olur, bu ağırlaşma adamların yaşayışını kəskinləşdirir və bütün hallarda hamısı insan inkişafına dair problemlərin çözülməsini çətinləşdirir: “Ancaq təəssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü bu kitabda geniş şəkildə öz əksini tapmayıb, bu hərbi təcavüz ilə əlaqədar respublikamızda sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlaşması, adamların yaşayışının kəskinləşməsi, insan inkişafına dair problemlərin həllinin çətinləşməsi məsələsi bu kitabda lazımi qədər göstərilməyibdir” [XIII c., 98].

Heydər Əliyev nitqində cümlədaxili məntiqi ardıcılıqda zaman gözlənilir:” Bu, təbiidir, çünki Səməd Vurğun xalqımız, millətimiz üçün o qədər dəyərli bir şəxsiyyət olub, o qədər zəngin bir irs qoyub ki, onun 90 illik yubileyi bir gün, bir ay yox, məhz bir il müddətində keçirilməli idi” [IX c., 16].

Heydər Əliyev nitqində tarixi hadisələrin xronoloji ardıcılığı həmişə gözlənilir. Bu ardıcıl tarixi hadisələrə olan məntiqi münasibət, necə deyərlər, bir daha məntiqi ardıcılıq məfhumunu gündəmə gətirir: “XX əsr bəşər tarixində çox ziddiyyətli, mürəkkəb proseslər dövrüdür. Səməd Vurğunun yaşadığı illər həddindən artıq mürəkkəb, qarışıq, çətin olub. Birinci dünya müharibəsi dünyaya nə qədər ziyanlar vurubdur. Ondən sonra yer kürəsinin altında bir hissəsində yeni bir quruluş, yeni ideologiya hökm sürməyə başlayıbdır. Sonra bəşəriyyət üçün ən təhlükəli olan faşizm meydana çıxıb. İkinci dünya müharibəsi başlanıb, nə qədər insanlar qurban gedib. İkinci dünya müharibəsindən sonra “soyuq müharibə” başlayıb, yer üzərində yenə də gərginlik yaranıb, eyni zamanda sülhü müdafiə etmək üçün qüvvələr yaranıbdır. Bunlar o dövrün ən böyük tarixi hadisələridir. Belə bir dövrdə yaşamaq, yaratmaq və yüksək yaradıcılıq səviyyəsinə çatmaq hər bir insana nəsis olma bilməzdi” [IX c., 16-17]. Lakonik şəkildə hər bir tarixi hadisəyə məntiqi izah verilir və növbəti hadisə şərh olunur. SSRİ-nin yaranması – Yer kürəsinin altında bir hissəsində yeni bir quruluş, yeni ideologiyanın hökm sürməsi fikri ilə, “Soyuq müharibə” – yer üzündə gərginlik, eyni zamanda sülhü müdafiə qüvvələrinin yaranması məntiqi ilə auditoriyaya açıqlanır.

Məntiqi ardıcılıq böyük natiqin dini üslublu çıxış və nitqlərində də gözlənilir: “Kəbəni görmək, müqəddəs Qara daşı öpmək, ona toxunmaq, onu ziyarət etmək, Kəbənin içərisinə daxil olmaq, orada namaz qılmaq, dua etmək mənə nəsis oldu” [II c., 352]. Ulu öndərin məntiqi ardıcılığa söykənən başqa bir dini üslublu nitqində dinimizi bizlərə öyrədir, dinimizin gözəlliklərini bizə açıqlayır: “Mən Mədinədə Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin qəbrini ziyarət etdim. Peyğəmbərin namaz qıldığı məbədin qarşısında namaz qıldım, onun qəbrinin üzərində o dövrdə tikilmiş məsciddə oldum, orada ibadət etdim, Peyğəmbərin namaz qıldığı minbərin pilləsində oturub, Quranı öpüb gözüme, alnıma basdım” [II c., 356]. Peyğəmbər minbərinin pilləsində oturub, Quranı öpüb gözüne basan bir Məhəmməd ümməti, səmimiyyətə söykənən, əməli saleh bir natiq auditoriya tərəfindən sevgi ilə qarşılanır.

Heydər Əliyev nitqində keçmişimiz, onun ənənələri gənc nəsələ çatdırılır və gələcək nəsillərə çatdırılması məntiqi ardıcılığa söykənir:” Bu gün biz xoşbəxtik ki, ulu babalarımızdan, sevimli əcdadlarımızdan bizə yadigar olan bu mənəvi dəyərlər yenidən canlanır, gənc nəsələ çatdırılır və gənc nəsimiz də adət-ənənələrimizi, bu mənəvi dəyərlərimizi bu gün də yaşadır və gələcək nəsillərə də çatdıracaqdır” [II c., 354].

Heydər Əliyev nitqində çox vaxt cümlədaxili məntiqi ardıcılıq həyatdakı inkişaf ardıcılığını göstərir. Torpağa düşən toxumdan yeni bir ağacın əmələ gəlməsi və bar verməsi

ardıcılığı necədirsə, böyük natiqin nitqlərində də bunun şahidi oluruq: “Sizə tövsiyəm, sizdən xahişim ondan ibarətdir ki, burada olduğunuz günləri, ayları, illəri səmərəli keçirəsiniz, yaxşı təhsil alasınız, Türkiyədən ən gözəl ənənələri mənimsəyəsınız, dostluğu möhkəmləndirəsiniz, Azərbaycana gətirəsiniz, Türkiyə - Azərbaycan dostluğunu möhkəmləndirəsiniz və özünüzü müstəqil Azərbaycanın gələcəyi üçün hazırlayasınız” [II c., 358].

Cümlədaxili məntiqi ardıcılıq bəzən ritorik sual cümlələrində öz əksini tapır. “Əgər Azərbaycanda siyasi sabitlik, iqtisadi qanunlar, xarici sərmayənin gəlməsi üçün imkanlar olmasaydı, onlar Azərbaycana gələ bilərdilərmi? Onlar bizdən xahiş edirlər, bizə müraciət edirlər” [XVII c., 203].

Demokratiyanın əsasında iqtisadiyyatın güclü inkişafı, sərbəst bazar iqtisadiyyatına dövlətin dəstəyi durur ki, bu məsələlər Heydər Əliyev nitqində məntiqi ardıcılıqla auditoriyaya çatdırılır. “İqtisadiyyatı güclü olan ölkədə demokratik dəyərlərə üstünlük veriləcək” fəlsəfəsini ortaya qoyur: “Çünki biz maliyyə vəziyyətimizi sağlamlaşdırmışıq, sabitləşdirmişik və bu sabitliyi də qoruyuruq. İnsanların əmək haqqı son iki-üç ildə xeyli artıbdir. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı çox yüksəlibdir. Aparılan özəlləşdirmə iqtisadiyyatı xeyli canlandırıbdir. Bütün bunlar Azərbaycanda demiokratiyanı, demokratik dəyərləri inkişaf etdirmək üçün yaxşı şərait yaradıbdır” [XIII c., 42]. Demokratiyaya gedən yolun ardıcılığı Heydər Əliyevin təfəkkür süzgəcindən aşağıdakı kimi süzülərək iqtisadi və fəlsəfi fikirlərin harmoniyasını yaradır. Maliyyə vəziyyətinin sabitləşməsi → əmək haqqının artırılması → aqrar islahatların həyata keçirilməsi → iqtisadiyyatın xeyli canlanması → demokratiya.

Məntiqi ardıcılıq böyük natiqin çıxışlarının sonluğunda da özünü göstərir. 10 oktyabr 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilərkən andiçmə mərasimindəki nitq buna misaldır: “Əlimi Qurani-Kərimə basaraq and içirəm ki, Azərbaycan xalqının milli və mənəvi ənənələrinə daim sadıq olacaq və bu ənənələrin müstəqil dövlətimizdə bərqərar olmasını, yaşamasını və inkişaf etməsini təmin edəcəyəm” [I c., 133]. Burada ənənələrə sadıq olmaq → bərqərar etmək → yaşatmaq → inkişaf etdirmək ardıcılığı özünü göstərir

Müstəqilliyə qədəm qoyan, müstəqillik yolunda irəliləyən respublikamızdakı proseslər böyük natiqin nitqlərində güclü, səlis, məntiqə söykənən ardıcılıqla auditoriyalara çatdırılır: “Azərbaycan demokratik inkişaf, bazar münasibətləri yolunu seçmiş, Dünya Birliyi ilə sıx əlaqələr qurmuş, öz qapılarını xarici iş adamlarının üzünə açmış, iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı ilə sıx bağlanmasına, Avropa strukturlarında bərabər hüquqlu üzv kimi iştirak etməyə böyük əhəmiyyət verir” [XVI c., 334].

Cümlədaxili məntiqi ardıcılıq müxtəlif üslublarda, müxtəlif mərasimlərdə özünə yer tapır, dinləyiciləri düşündürə bilir. Akademik Ziya Bünyadovla vidalaşma mərasimində bu ardıcılığın şahidi oluruq: “Görünür ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, → Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi yaşatmaq, → Azərbaycanda həqiqi demokratik, hüquqi dövlət qurmaq, → Azərbaycan xalqını bu ağır vəziyyətdən çıxarmaq, → Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, → işğal olunmuş torpaqları azad etmək, → yerindən-yurdundan didərgin düşmüş vətəndaşlarımızı öz el-obasına qaytarmaq yolu hələ çətin yoldur, ağır yoldur. Amma biz bu yol ilə gedirik, gedəcəyik, biz mübarizə aparırıq, aparacağıq və heç kəs iradəmizi sındıra bilməyəcəkdir, heç kəs bizi sarsıda bilməyəcəkdir” [IX c., 182]. Xalqını çətin yola, ağır yola hazırlayan siyasi lider “heç kəs iradəmizi sındıra bilməyəcəkdir” deməklə terrorçu təşkilatlara, müstəqilliyimizə qənim kəsilənlərə bizi bu yoldan döndərə bilməyəcəklərini bir daha xəbərdar edir [VIII c., 459].

Məntiqi ardıcılıq hətta məişət üslublu nitqlərdə belə ciddiliklə gözlənilir. 26 avqust 1997-ci il, Varşavada Prezident Sarayında Polşa prezidenti Aleksandr Kvasnevskinin Azərbaycan Prezidentinin şəərəfinə təşkil etdiyi rəsmi qəbuldakı nitq bu sıradandır. Nitq Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının atəşin salamları və xoş arzuları ilə başlayır, bu görüş tarixi hadisə kimi qiymətləndirilir: “Hörmətli cənab prezident Kvasnevski! Möhtərəm xanımlar və cənablar! Sizə və Sizin simanızda bütün Polşa xalqına Azərbaycan xalqının, Azərbaycan respublikasının atəşin salamını və ən xoş arzularını yetirirəm.

Cənab prezident, mən sizinlə tamam razıyam ki, bugünkü görüş, müstəqil Azərbaycan Respublikası prezidentinin Polşaya ilk səfəridir və bu gün keçirilmiş tədbirlər həqiqətən tarixi hadisədir” [XII c., 41].

Heydər Əliyevin hansı nitqinə, hansı çıxışına əl atırıqsa, orada ardıcılığın şahidi oluruq, məntiqə söykənən fikirləri görürük, sistemliliyə gətirib çıxaran, ümumiləşdirmələrə imkan yaradan problemləri dərk edirik. Şifahi nitqdə belə məntiqi ardıcılıqlar, xüsusilə də saatlarla davam edən çıxışlardakı sistemlilik hər nəticə müəssər olmur. Elə Heydər Əliyev nitqinin fenomenliyi də buradadır. Yəqin ki, gələcəkdə Heydər Əliyev nitqində məntiqi ardıcılığın daha incə, səlis təfərrüatlarının öyrənilməsi davam etdiriləcəkdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə siyasi lider Heydər Əliyevin nitqinə daxilən xas olan, bu nitqi şərtləndirən məntiqi ardıcılıq öyrənilmişdir. Məntiqi ardıcılıq cümlədaxili və mətndaxili olmaqla müxtəlif üslublu nitqdə araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən ali məktəblərdə “Nitq mədəniyyəti” fənnindən mühazirə mətni kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Xudiyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: “Təhsil”, 1997, 288 səh.
2. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı: “Elm”, 1998, 196 səh.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XL cildlər. Bakı: “Azərneşr”, 1997

РЕЗЮМЕ

Заманов Нагдали Тапдыг оглу

ЛОГИЧЕСКАЯ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ В РЕЧАХ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Ключевые слова: Гейдар Алиев, речь, культура речи, логическая последовательность речи

В статье рассматривается логическая последовательность, свойственная речам Гейдара Алиева, она проявляется во всех его выступлениях, независимо от стиля и аудитории. Соблюдать последовательность в устной речи удается далеко не каждому оратору. Мысленное формирование логической цепочки речи является важным условием ораторского мастерства. Автор исследует логическую последовательность как в отдельных предложениях, так и в общем тексте выступлений Гейдара Алиева.

SUMMARY

Zamanov Nagdali Tapdig

THE LOGICAL SEQUENCE IN HEYDAR ALIYEV'S SPEECHES

Key words: Haydar Aliyev, speech, speech culture, logical sequence of speech

The logical sequence peculiar to speeches of Heydar Aliyev, is shown in all his performances irrespective of style and audience. Not every speaker manages the sequence in oral speech. Mental formation of a logical chain of speech is an important condition of oratorical skill. The author investigates logical sequence both in separate offers, and in the general texts of performances of Heydar Aliyev.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 11.07.2014

son variant: 21.08.2014

**SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 sayılı protokolu**

МАМЕДОВ РАМАЗАН САЛАМ оғлу
Сумгайтский государственный университет
Профессор кафедры русского языка
ramedov44@gmail.com

ДИАЛЕКТИКА МАТЕРИАЛЬНОГО И ФУНКЦИОНАЛЬНОГО В ЯЗЫКЕ

Статья первая

Ключевые слова: язык, средство коммуникации, система знаков, природа языковой информации, семантика текста, организация и восприятие языковой информации, подтекст

Что такое язык? Два определения языка

Нельзя не только найти, но, пожалуй, даже и придумать вопрос, который был бы столь простым, сколь и сложным одновременно, как вопрос, вынесенный в заглавие настоящего параграфа. И в самом деле, кто же не знает, что такое язык?! Ведь каждый человек, за исключением патологических случаев, постоянно, ежедневно, ежечасно ... даже и во сне пользуется этим самым ... языком! Однако кто же осмелится и возьмется дать исчерпывающий ответ на этот «простенький вопрос», сформулировать всеохватное определение понятия «язык», этого «понятного всем и каждому феномена», доступного – в известных пределах – даже малышу?!

Ситуация, действительно, парадоксальная: «нет ни одного человека, который, казалось бы, прекрасно не осознавал, что такое язык, - и в то же время лингвистическая наука, насчитывающая не одно тысячелетие, до сих пор не располагает его специальным определением» (1,5). Такая ситуация не является уникальной и свидетельствует, конечно же, не о слабости, или недоразвитости науки о языке, а прежде всего – об исключительной сложности, многогранности, многоаспектности самого объекта лингвистики. «Человеческий мозг, который называют кибернетики и психологи термином «черный ящик», представляет собой самую сложную систему из всех, что нам известны во Вселенной. И система эта пользуется языком: сложным и вместе с тем доступным каждому человеку, произвольным и, тем не менее, осмысленным, нечетким и одновременно точным, универсальным и в то же самое время различным у отдельных племен и народов» (2, 8).

Эти слова в известной мере созвучны с мыслью, высказанной еще в первой половине XIX столетия великим немецким ученым, основоположником общего и теоретического языкознания В.Гумбольдтом: «В языке таким чудесным образом сочетается индивидуальное со всеобщим, что одинаково правильно сказать, что весь род человеческий говорит на одном языке и что каждый человек обладает своим языком» (цит. по: 2, 51).

Язык как исключительно сложное образование может быть определен с разных точек зрения в зависимости от того, какая сторона или какие стороны его выделяются. Из великого множества определений понятия «язык» наиважнейшими вообще и для нашей темы, в частности, следует считать два: **1) Язык – средство коммуникации** и **2) Язык – система знаков**. В первом определении подчеркивается назначение языка, при помощи которого люди общаются друг с другом, передают свои мысли, чувства, желания. Язык помогает людям понимать друг друга, сообща трудиться, обмениваться накопленным опытом и знаниями. Является уже аксиомой мысль о том, что язык возникает лишь из потребности, из настоятельной необходимости общения с другими людьми. Второе определение раскрывает суть организации языка: язык – семиотическая система, в которой все единицы взаимосвязаны и взаимообусловлены. Если первое определение – это ответ на вопрос «Для чего нужен язык?», то второе – ответ на вопрос «Как организован язык?».

Эти два определения языка можно объединить в одно общее: **Язык – это система знаков, которая служит средством коммуникации.**

Следует подчеркнуть, что данное определение непременно должно учитываться в качестве методологической основы любого исследования языка, в каких бы целях и с каких бы позиций оно не осуществлялось.

2. Природа языковой информации, или подтекст как лингвистическая категория

Толковые словари русского языка определяют значение слова **подтекст** как *внутренний добавочный смысл текста, высказывания*. Отсюда следует, что текст имеет и «внешний основной смысл». Каково соотношение между двумя этими смыслами? Как раскрывается читателем или слушателем (адресатом) *внутренний добавочный смысл*? Каков механизм этого раскрытия?.. Неопределенность, метафоричность выражения *внутренний добавочный смысл текста* необходимо перевести в плоскость языковой конкретики, лингвистической определенности.

Чуть выше мы уже отметили, что первое из двух наиважнейших определений языка характеризует его как средство общения, подчеркивает его назначение. Люди, общаясь между собой, передают друг другу определенную информацию (3). Язык выполняет функцию организации и передачи этой информации. Как же организуется и передается языковая информация? Другими словами, какова природа языковой информации?

Всякий текст содержит в себе языковую информацию двоякой природы. Например, текст-задание «**Охарактеризуйте стол, стоящий справа от меня**» содержит информацию о том, что:

- имеется **стол** (*нечто*);
- этот стол находится **справа от говорящего** (*место нахождения*);
- этот стол **стоит** (*действие, состояние*);
- этот стол **надо охарактеризовать** (*задание*).

Перечисленная информация выражена словами непосредственно, прямо: предмет мысли (*нечто*) назван словом «**стол**»; признак по действию, совершаемому этим предметом, выражен словом «**стоящий**»; место его нахождения – словосочетанием «**справа от меня**»; действие, которое необходимо совершить (задание) – словом «**охарактеризуйте**». Информацию, выраженную словами (текстом) прямо, назовем **явной информацией** (*по способу ее выражения*).

Анализируемый текст содержит еще информацию о том, что:

- есть **еще** хотя бы один **стол** (*словосочетание «справа от меня» имеет смысл только в том случае, если имеется «не один стол»*);
- **этот** «второй **стол**» (*или: «эти другие столы»*) находится (находятся) «**не справа от меня**»;
- **стол может**, в принципе, **быть** не только «**стоящим**», но еще **каким-то другим** (*падающим, сломанным, новым, приобретенным...*);
- **стол можно** не только «охарактеризовать» (можно «*переставить*», «*вынести*», «*перекрасить*»...);
- **есть человек** (*или люди*), к кому обращается говорящий...

Информация, перечисленная в последних 5-и пунктах, выражена словами (*текстом*) не прямо, не непосредственно, а как бы скрыто. Назовем эту информацию **неявной информацией** (*по способу ее выражения*).

Неявная информация выражена в анализируемом тексте не специально, она является следствием знаковой природы языка: *язык – система, в которой каждая единица определяется другими единицами этой системы и определяет их* (4,16 и далее). Кстати, это свойство системы – определяемость каждой ее единицы всеми другими ее единицами, наглядно видно, например, при сопоставлении семантики таких слов, которые мы бы назвали *межъязыковыми омофонами*. Ср. звуковые ряды [dal], [dala], [даш], [дам] в русском языке – соответствующие формы глагола «дать»; в азербайджанском же языке –

разные имена существительные: [дал] – *зад*, [дала] – *назад*, [даш] – *камень*, [дам] – *крыша*; в арабском языке [дал] – название буквы в алфавите. Ср. также [дары], [дар], [сон], [ас], [он] и т.п. в русском и азербайджанском языках (7).

Слово **стол** – единица лексической системы русского языка. Семантика этого слова определяется не только тем, что оно называет конкретный «вид мебели». В нее входит и чисто отрицательное значение – «**не другие виды мебели**» (= «не стул», «не тумбочка», «не шкаф»), «**не что-то другое**» (= «не дом», «не улица», ...), «**не признак**» («не белое», «не веселое», «не думающее»...), «**не количество**» (= «не один», «не второй»...) и т.д., и т.д.

Есть **нечто** – предмет, вид мебели. Не всё на свете есть **предмет**, не всё – **такой** предмет; не всё – **вид мебели**, не всё – **такой** вид мебели. Поэтому данный предмет нужно как-то назвать, другие предметы следует назвать по-другому, чтобы названия всех этих предметов различались. В русском языке этот предмет назван звукорядом **стол**. Все остальные предметы суть «**не стол**», т.е. подтекст слова «стол», его «внутренний смысл», «добавочный смысл», «скрытая, или неявная информация». Причем слово «**добавочный**» в данном случае вовсе не означает «**маленький**».

Еще пример. Явная информация в тексте «**Мальчик идет**» выражена непосредственно этими двумя словами (она очевидна). Но эти же слова выражают одновременно и неявную информацию о том, что:

- не все люди являются **мальчиками**, есть на свете и «**не мальчики**» (= *парни, девочки, девушки, мужчины, женщины, старики* и т.д., и т.д.);
- мальчик не всегда, т.е. не постоянно «**идет**», он может (в принципе) находиться и в состоянии «**не идет**» (= *сидит, стоит, лежит, бежит, летит, плышет, ползет, играет, читает, думает* и т.д., и т.д.).

Итак, и в предложении «**Мальчик идет**» (в таком простом предложении!) содержится информация двоякой природы: «*явная информация + неявная информация*», или «**текст + подтекст**».

Сколько бы не перебрали примеров, мы не найдем ни одного предложения (грамматически и логически правильного), которое наряду с явной информацией не выражало бы неявной информации. Более того, если какое-либо предложение (шире – текст) не содержит в себе неявной информации, точнее: если неявная информация, содержащаяся в нем, не соответствует действительности, то данное предложение (текст) является логически бессмысленным. Например, в ситуации, когда в классе все ученики разговаривают друг с другом, замечание учителя: «**Василий, не разговаривай!**» - бессмысленно, т.к. неявная информация, или подтекст этого предложения: «*другие ученики молчат*» – не соответствует действительности, и потому вызывает у Василия законное, т.е. обязательное недоумение – «**Всем можно, мне – нет?!**».

Таким образом, семантика любого текста состоит из того, что может быть определено как сумма двух частей, составляющих оппозицию через отрицание: **ЭТО** ↔ **НЕ ЭТО**. Содержание, что составляет **ЭТО**, - конкретно, оно имеет четкие границы; содержание же, из чего состоит **НЕ ЭТО**, - почти на грани «бесконечности»: от конкретного до абстрактного, от реального до ирреального, от возможного до неосуществимого и т.д., и т.д. Отсюда, чуть ли не безмерная объемность, трудность словесного «обхвата», «объятия» неявной информации. Ее можно исследовать и изложить в нескольких (чуть ли не в бесконечных) приближениях. Так, например, словари ассоциативных связей слов – одна из попыток установления круга лексем, который определяет лишь наиболее близкий пласт неявной информации, содержащейся в предлагаемом информантам списке слов. Другой пласт неявной информации – лингвострановедческий, или культурологический, раскрывается в (8). Ср. также рассказ у А.А. Потебни: *Пришел грек на берег моря и запел песню. А потом заплакал. Его попросили перевести слова песни. «Сидела птица, сидела, поднялась и полетела. Далеко-далеко». Затем он добавил: «По-русски ничего не выходит, а по-гречески очень жалко»* (9, 264). См. также (10).

Назвав предмет (действие, признак, количество, порядок, время ...) словом (тек-

стом), мы вычленим его из мира других предметов (действий, признаков...). Употребляя в речи слово, мы, нормально, хотим назвать тот или иной конкретный предмет и при этом не имеем (обычно) намерения передать слушателю информацию еще о каких-то других, конкретно и словесно нами не называемых в данном случае предметах. Однако, системность восприятия языковой информации (как результат связи языка и мышления) приводит к тому, что слушатель воспринимает информацию и о неназванных предметах.

Все люди, за исключением патологических случаев, умеют воспринимать не только явную, но и неявную информацию. Механизм восприятия неявной информации (на родном языке) имеет, в известном смысле, автоматизированный характер. Неявная информация воспринимается, «расшифровывается» строго однозначно (*разумеется, при наличии у человека определенного жизненного опыта и круга знаний, а также в соответствии с его склонностями, т.е. в определенной конституции*). См. также (14). Не без основания А.А.Потебня еще полтора века тому назад в работе «Мысль и язык» утверждал: «Слушающий может гораздо лучше говорящего понимать, что скрыто за словом, и читатель может лучше самого поэта постигать идею его произведения. Сущность, сила такого произведения не в том, что разумел под ним автор, а в том, как оно действует на читателя или зрителя, следовательно, в неисчерпаемом возможном его содержании» (9, 181). Ср. еще: «Никто не понимает слова именно так, как другой... Всякое понимание есть вместе непонимание, всякое согласие в мыслях – вместе разногласие» (9, 61), ибо «в обычной речи не существует фразы, имеющей точно определенный смысл. Едва ли можно было бы найти двух человек, которые употребляли бы слово в одинаковом значении, и даже в речи одного человека значение одного и того же слова меняется в различные периоды жизни. Сверх того, значение слов повседневного языка обычно очень сложно: оно зависит не только от внешней формы слова, но также и от обстоятельств, при которых оно высказано, а иногда и от субъективно-психологических факторов» (2, 81-82).

Для того, чтобы уметь воспринимать неявную информацию, вовсе не обязательно знать о наличии какого-то механизма восприятия этой неявной информации. Однако, человек не только слушает других, не только получает от них ту или иную информацию. Чтобы наши слушатели «правильно» (т.е. в соответствии с нашими намерениями) поняли нас, мы должны «правильно же» закодировать информацию, которую хотим передать. Несомненно справедливо утверждение о том, что «... в течение большей части рассуждения люди оперируют словами механически, ... не вдумываясь в их смысл» (15, 99).

Умение специально организовать неявную информацию (подтекст) так, чтобы адресат однозначно воспринял ее, определяет в конечном итоге мастерство писателя (= человека, который создает текст, адресанта). С другой стороны, неявная информация в принципе почти бесконечна, неисчерпаема, поэтому ее восприятие требует и от читателя особого мастерства, подготовленности. Не случайно, поэтому, появляются специальные исследования, посвященные читательскому труду, изучению его мастерства. См., например, глубоко содержательную работу (16). Ср. также: «Что мы читаем – иллюзия, мы же много вчитываем» (Мандельштам). «Вчитываем», т.е. «расшифровываем» подтекст, неявную информацию. Ср. еще: «То, что идет на прием органов чувств (текст, явную информацию. – Р.М.), замерить относительно легко, то, что идет на выдачу (подтекст, неявную информацию – Р.М.), - в ряде случаев практически невозможно. Что человек читает, вы знаете, а что он вчитывает, можете не узнать никогда» (17; 19). Поэтому специалист по герменевтике (теории истолкования текстов) сказал бы, что стопроцентное понимание невозможно в принципе. Причем это не трагедия, а счастье: на «дельте» непонимания рождается новое» (19).

Особенности организации неявной информации (подтекста) и механизма ее восприятия адресатом широко используются в науке, литературе, поэзии, дипломатии, публицистике и т.д., т.е. фактически во всех сферах человеческой деятельности, связанных с передачей информации посредством языка, речи.

Приведем несколько примеров:

✓ *Например*, из текста «**Вещества, молекулы которых состоят из атомов одного химического элемента, называются простыми**» однозначно вытекает, что имеются вещества **непростые**, т.е. **сложные**, и они состоят из атомов не одного, а **разных** химических элементов. Вовсе не обязательно быть специалистом по химии, чтобы составить определение сложных веществ (20).

✓ *Другой пример*, из романа Н.Г.Чернышевского «Что делать?». Просвещенный муж в разговоре с Кирсановым А.М. говорит:

«– Будем говорить прямо, Александр Матвеевич, к чему людям просвещенным не быть между собою вполне откровенными? Я сам тоже в душе социалист и читаю Прудона с наслаждением. Но...

– Позвольте сказать несколько слов, чтобы не оставалось между нами недоразумений. Вы сказали, вы «тоже социалист». Это «тоже», вероятно, относится ко мне. Почему я, вы думаете, социалист? Может быть, вовсе нет, – кроме социалистов есть... последователи множества различных других направлений в политической экономии. Для причисления человека к последователям одного из них надобно иметь какие-нибудь основания». (21, с. 381-382).

В приведенном отрывке убедительно, изящно и точно «расшифрована» неявная информация, которая содержится в семантике слова «тоже».

✓ *Еще пример*, из лингвистики:

«Обычно считают, – пишет Р.А. Будагов, – что науки о природе – это точные науки, науки же о человеке (гуманитарные науки) – это науки неточные. Хотя последнее определение часто вслух не произносят, но оно как бы подразумевается». Почему же оно подразумевается, и каким образом оно подразумевается? «Само понятие «точные науки» было бы невозможно выделить, – продолжает автор, – если оно не предполагало бы противоположного понятия – «неточные науки». Представителям этих «вторых наук» несколько не легче от того, что эти же науки называются еще и гуманитарными науками. Находясь же в оппозиции к «точным наукам», гуманитарные науки невольно (лучше сказать – неизбежно! – Р.С.) осмысляются как науки «неточные»» (22, 13).

Аналізу семантики прилагательного *современный* в словосочетании «современная лингвистика», или «современное языкознание» посвящена целая глава в книге (23, Глава 8). Пятнадцать страниц книги, отведенных для этой главы, являются фактически прекрасной иллюстрацией раскрытия неявной информации прилагательного «современный» и установления этим методом, в каком значении выступает данное прилагательное в указанных словосочетаниях. «Я сейчас попытаюсь показать (мы бы сказали: расшифрую неявную информацию. – Р.М.): *современный* выступает здесь не только и даже не столько во временном значении («относящийся к настоящему времени»), – пишет автор, – сколько прежде всего в переносно-оценочном значении («стоящий на уровне нашего времени, передовой, хороший»). В аналогичном осмыслении прилагательное *современный* оказывается в словосочетаниях типа *современная техника, современная фабрика, современный уровень производства* и т.д.

Получается, будто бы существует *современная лингвистика*, т.е. передовая, хорошая и *лингвистика несовременная*, традиционная, и по-видимому, плохая. Иногда, даже независимо от желания отдельных специалистов, прибегающих к словосочетанию *современная лингвистика*, возникает именно такое противопоставление. Оно складывается, во первых, потому, что «все познается в сравнении», и, во-вторых, положительно-оценочная семантика прилагательного *современный* как бы сама вызывает противопоставление: *современная наука* (на высоком уровне нашего века) – *несовременная наука* (не на уровне нашего века). Если же учесть, что **современная лингвистика** чаще всего противопоставляется традиционной (классической) лингвистике, то станет очевидным, что первое словосочетание выступает в весьма положительном значении, а второе – в значении отрицательном» (23, 238-239).

✓ *Пример из газетной статьи*. В статье «Люби Россию в непогоду ...», опублико-

ванной в трех номерах «Известий» (1989, № 17-19), писатель Борис Васильев излагает «духовные результаты» русской дореволюционной и советской истории, как он их видит.

«Все, что пережила наша страна, что вынесла, обрела и утратила, - все это прошло через народное сердце, все осталось в нем. И каждый верный сын Отечества ощущает это собственным сердцем. Еще раз обдумать всю нашу жизнь – и прожитую, и текущую, - еще раз увериться в силе народного духа и, может быть, внести хоть малую лепту в его укрепление и обогащение» - так сформулирована главная идея «необычного материала» редакцией газеты (24, №19). В основе нравственности лежит такое понятие как СОВЕСТЬ. «Совесть. Запомним это слово, ибо уж очень редко оно встречается нам сегодня», - сетует писатель. Причину этого автор видит в следующем: «Мы девальвировали его странностями до абсурда уточнениями «рабочая совесть», «совесть сельского труженика», «совесть советского человека» ... А совести не нужны определения: либо она есть, либо ее нет» (24, №17).

Причиной девальвации понятия «совесть» является, таким образом, уточнения «рабочая», «советская», «сельского труженика», которые содержат неявную информацию о том, что бывает (или есть) еще «совесть несоветская», «совесть нерабочая», «совесть несельского труженика», «совесть нетруженика» и т.д., и т.п.

Другой вопрос, это сделано специально, по злему умыслу или же «по незнанию». Принципиально важно подчеркнуть, что даже действуя из лучших побуждений можно все «испортить».

✓ *Пример из поэзии.* В песне «Два брата» (сл. Максимова, муз. Гаврилина) поется о том, что участник войны пришел в День Победы на могилу своего младшего брата, который погиб на войне, и обращается к нему:

Старший брат сказал: проснись, браток, пожалуйста!

Младший брат сказал ...

Старший брат сказал: прости, браток, пожалуйста!

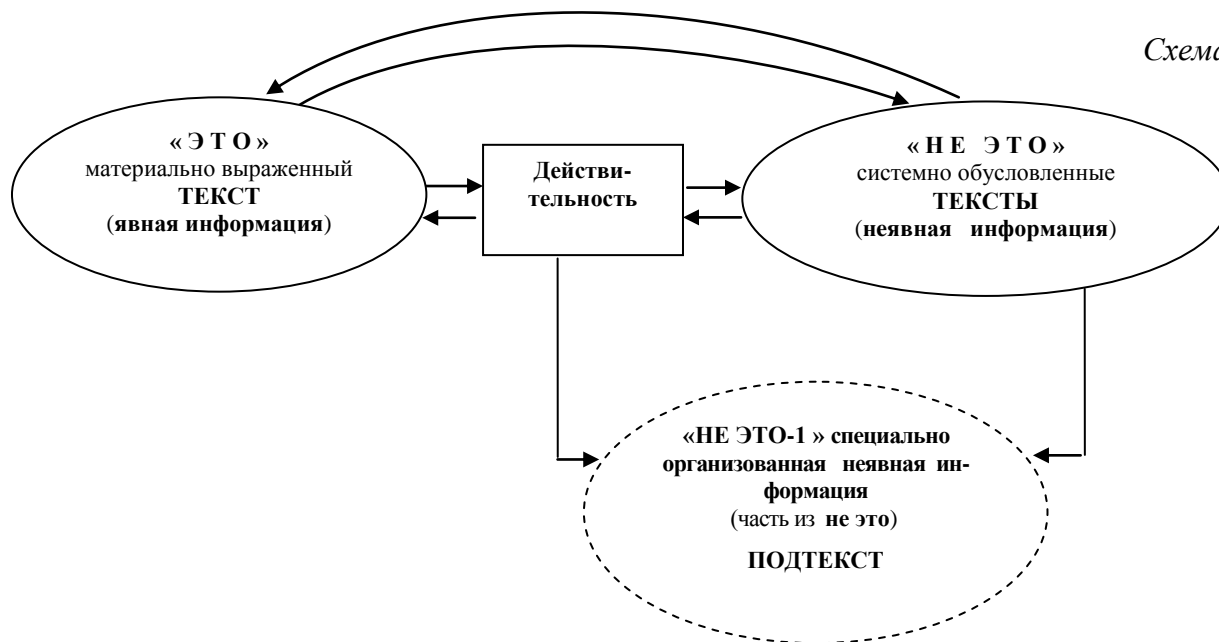
Младший брат сказал ...

«Ответ» младшего брата оформлен ... паузой! Никакие слова не могли бы создать столь высокую выразительность, какую передает специально организованная пауза, которая вместила в себя и явную, и неявную части информации.

Количество примеров можно увеличить до бесконечности. Однако, и приведенных примеров достаточно, чтобы заметить необходимость выделения неявной информации двух типов: 1) неявная информация, которая является лишь следствием системности языка (25): примеры см. выше, и 2) специально организованная (конечно же, используя свойство языка как системы) неявная информация (напр., художественное произведение).

«Формирование» неявной информации достаточно сложный процесс и требует от адресанта серьезнейшего подхода к ней. Специально организованная неявная информация (подтекст) состоит из множества компонентов, среди которых главнейшими следует считать отношения «текста к действительности» и отношения «текста к тексту». Это показано в следующей схеме:

Схема 1

Подробное рассмотрение вопроса о том, каков механизм и каковы средства специальной организации той части неявной языковой информации, которая «обычно именуется, правда, не в лингвистике, а в литературоведении, подтекстом» (28, 84), является темой отдельного разговора и уводит далеко в сторону от основной задачи настоящей статьи, тем более что этот вопрос до сих пор еще не стал объектом всестороннего лингвистического системного анализа.

Попытка анализа заранее подготовленного типа организации подтекста в художественном произведении осуществлена в интересной статье (28). Для нашей темы важно подчеркнуть, что *все без исключения единицы языка, в том числе и звуковые, призваны служить выполнению языком своей основной функции – быть средством создания, оформления, сохранения и передачи языковой информации, как явной, так и скрытой, неявной; и это, с одной стороны, является следствием, а с другой, – возможным именно лишь благодаря тому, что все уровни языка, в том числе и звуковой его уровень, организованы как семиотические системы, состоящие из взаимно обусловленных и взаимно определяющихся единиц. Учет этого двуединого положения – неразрывной причинно-следственной диалектической связи назначения языка и его системности, или функции и субстанции в языке является методологической основой всякого лингвистического исследования.*

Научная новизна: Обоснована неразрывная причинно-следственная диалектическая связь назначения языка и его системности, или функции и субстанции в языке.

Практическая ценность: Теоретическое положение о неразрывной диалектической связи функции и субстанции в языке может быть использовано в качестве методологической основы для любого лингвистического исследования.

ЛИТЕРАТУРА И ПРИМЕЧАНИЯ

1. Шанский Н.М., Резниченко И.Л., Кудрявцева Т. С. Что значит знать язык и владеть им. Под ред. Н.М. Шанского. Л., Просвещение, 1989, 192 с.
2. Кондратов А.М. Звуки и знаки. Изд. 2-е, перераб., М., Знание, 1978, 208 с.
3. Слово «информация» употребляется нами здесь в обычном, не научном, а, так сказать,

- житейском значении: информация – это те или иные сведения, мысли, чувства, желания, эмоции ... «Язык,- пишет А.А.Реформатский, – должен сообщать, называть вещи и явления действительности, выражать понятия, выражать чувства и желания; без этого язык не «язык» (354, 472). Популярное научное толкование термина «информация», об измерении объема информации, о понятиях бит, энтропия и т.п., которых мы здесь не касаемся, см.: 217,98 и далее; 354, 333 и далее; 354,51 и др. Язык конечно же, является хотя и основным, но не единственным средством передачи информации от одного человека к другому. Об использовании неязыковых, паралингвистических средств в конкретном акте речевой коммуникации см.: 216.
4. Панов М.В. Русская фонетика. М., Просвещение, 1967, 438 с.
 5. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., Просвещение. 1967,470 с. (М.1996,536 с.).
 6. Колшанский Г.В. Паралингвистика, М., Наука, 1974, 81с.
 7. «Перенесение знака (*точнее: его субстанции.* – Р.М.) в другую систему, – читаем у А.А.Реформатского, – может изменить его место в системе и его функцию: так **р** – в русском алфавите – знак для фонемы [р], а в латинском **p** – знак для фонемы [п]; как «вещи» (*т.е. материально.* – Р.М.) – это то же самое, но как знаки (*т.е. функционально.* – Р.М.) они разные» (354,21).
 8. Верещагин Е.М., Костомаров В.Т. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Изд. 4-е, перераб. и доп. М., Русский язык. 1990, 246 с.
 9. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. Ред. коллегия: М.Ф. Овсяников (пред) и др. Сост., вступит. статья и примеч. И.В. Иванько и А.И. Колодной. М., Искусство, 1976, 614 с.
 10. Ср. еще: «Понятие может стать свободным, номинативным значением слова,- писал акад. В.В.Виноградов,- но и в этом случае **семантика слова** в целом, рассматриваемого в аспекте системы языка, **не исчерпывается** и не ограничивается **только выражением этого понятия**. Что же касается других видов лексических значений слов, то эти значения настолько сливаются со спецификой данного конкретного языка, что общечеловеческое, понятийное, логическое содержание в них обрастает со всех сторон своеобразными формами и смысловыми оттенками национального творчества данного народа (11, 189. *Выделено нами.* – Р.М.). Уместно добавить к этому и утверждение акад. Л.В.Щербы: «Нет абсолютно тождественных понятий в разных языках, а потому и перевод, как мы знаем это из опыта, никогда не бывает точным» (12, 69). Конечно же, В.Гумбольдт не без основания утверждал: «В языке таким чудесным образом сочетается индивидуальное со всеобщим, что одинаково правильно сказать, что весь род человеческий говорит на одном языке и что каждый человек обладает своим языком» (цит. по: 13,77).
 11. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. В его кн.: Избр.труды: Лексикология и лексикография. М., Наука, 1977.
 12. Щерба Е.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., Наука, 1974, 428 с.
 13. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. Составитель. В.А.Звегинцев, М., Учпедгиз, 1956, 458 с.
 14. Ср.: «Американский ученый Чарлз Лейярд в своей книге «Мысли о языке» приводит характерный пример. Вы собираетесь куда-то идти, а ваша спутница говорит: «Подождите минуточку». Что такое минуточка? Астрономическая единица, равная шестидесяти секундам? (=явная информация. – Р.М.). Разумеется, не только это. (*Дальше идет расшифровка неявной информации.* – Р.М.). В зависимости от обстановки – и характера вашей спутницы (*а мы бы еще добавили: «и характера ваших взаимоотношений».* – Р.М.) – это может означать, что действительно все готово и вот-вот вам составят компанию. Или, напротив, минуточка означает добрые полчаса и ждать надо долго. То есть смысл слова минуточка задается не только минутной

- стрелкой часов, но и ситуацией, и тем, кто говорит (*добавим: и кому адресовано.*- Р.М.) это слово» (2,195).
15. Коршунов А.М., Монтатов В.В. Теория отражения и эвристическая роль знаков. М., МГУ, 1974, 214 с.
 16. Западов А.В. В глубине строки : о мастерстве читателя. М., Советский писатель, 1972, 280 с.
 17. «Я готов изложить читателю соображения, данные, факты, но пусть и он будет готов вложить в чтение частицу своего интеллекта», - пишет акад. А.Х.Мирзаджанзаде во «Введении» своей книги (18, 12).
 18. Мирзаджанзаде А.Х. Этюды о гуманитаризации образования. Баку, Азернешр, 1993, 416 с.
 19. Зинченко В.П. Мера всех вещей. Литературная газета, 1989, № 6.
 20. Вот это определение: «Вещества, молекулы которых состоят из атомов разных химических элементов, называются сложными».
 21. Чернышевский Н.Г. Что делать? М., 1976, 416 с.
 22. Будагов Р.И. Человек и его язык . М., МГУ, 1976,429 с.
 23. Будагов Р. И. Что такое развитие и совершенствование языка? М., Наука, 1977, 264 с.
 24. Васильев Б. Люби Россию в непогоду... / газ. Известия, 1989, №№ 17-19.
 25. На системный характер языка первым в истории мирового языкознания обратил внимание В.Гумбольдт, который считал, что в языке нет ничего единичного, каждый отдельный его элемент проявляет себя лишь как часть целого: «Язык,- говорит он, - можно сравнить с широкою тканью, в которой каждая нить более или менее заметно переплетена со всеми другими. Пользуясь языком в каком бы то ни было отношении, человек всегда касается только одной части этой великой ткани, но всегда поступает при этом так, как будто бы в ту же минуту он имел перед глазами все, с чем часть эта состоит в неизбежной связи и во внутренней гармонии» (цит. по: 26, 49-50). Понятие «система» - одно из наиболее популярных в современной науке, в том числе и в лингвистике. В настоящей работе мы стремимся строго следовать тому пониманию системы, которое разработано М.В.Пановым и изложено в его работах (4) и (27).
 26. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., Высшая школа, 1976, 394 с.
 27. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика: Учебник для университетов. М.,Высшая школа, 1979,256 с.
 28. Сильман Т.И. Подтекст как лингвистическое явление. Научные доклады высшей школы, 1969, №1, с.84-90.

XÜLASƏ

Məmmədov Ramazan Salam oğlu

DİLDƏ MATERİYANIN VƏ FUNKSİYANIN DİALEKTİK VƏHDƏTİ (1-ci məqalə)

Açar sözlər: *dil, ünsiyyət vasitəsi, işarələr sistemi, dil məlumatının mahiyyəti, mətnin məna tutumu, dil məlumatının təşkili və qəbulu, sətiraltı məna*

Son dərəcə mürəkkəb bir tədqiqat obyektini olan dilin iki əsas xüsusiyyətinin – 1) ünsiyyət vasitəsi və 2) işarələr sistemi, – dialektik vəhdət təşkil etdiyini nəzərə alaraq, tədqiq olunmasının labüdlüyü metodoloji əsas kimi irəli sürülür. Dil vasitəsilə formalaşan, saxlanılan və ötürülən informasiyanın tərkib hissələri araşdırılır. Kifayət qədər mürəkkəb olan “aşkar” və “qeyri-aşkar” (gizlin) dil informasiyası anlayışları insan həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edən çoxsaylı misallarla əyaniləşdirilir. Sətiraltı məna ilk dəfə olaraq, linqvistik kateqoriya kimi analizə cəlb olunur, onun təşkili və oxunması (qəbulu, qavranılması) mexanizmləri açılır.

SUMMARY**Mammadov Ramazan Salam****DIALECTIC UNITY OF LANGUAGE MATTER AND FUNCTION (1st paper)**

Key words: language, means of intercourse, signs system, essence of the languages information, semantics of the text, organization and perception the languages information, an interlinear semantics

Dialectic unity of two main peculiarities of the language, such as, 1) intercourse means, and 2) signs system, and inevitability of its research have been taken as the methodological basis in this paper. Components of information arranged, preserved and transmitted by means of language are researched here. Concepts of quite complicated “evident” and “non-evident” language information are visualized by lots of examples embracing different fields of human life. In the article implication is attracted to analysis as the linguistic category, its arrangement and perception mechanisms are revealed for the first time.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 14.07.2014
son variant: 10.09.2014

SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 sayılı protokolu

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Folklorşünaslıq elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri**Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**chinare.hesenova@mail.ru***AŞIQ NƏSİBİN ŞEİRLƏRİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR*****Açar sözlər: aşiq, onomastika, hidronim, etnonim, toponim***

Hər hansı bir xalqın etnik yaddaşını ətraflı tədqiq etmək üçün onomastik vahidlər əsas mənbələrdən biridir. Ona görə ki, onomastik vahidlər xalqın etnik yaddaşındadır. Belə ki, bir çox halda onomastik vahidlər xalqın tarixi, coğrafiyası, folklor, mifologiya, etnoqrafiya və dili ilə yaxından bağlıdır. Müxtəlif onomastik vahidlər bir mənbə kimi folklor, bədii ədəbiyyat və aşiq şeirində geniş əks olunduğu üçün zaman-zaman mühafizə olunur və gələcək nəsillərə çatdırılır [1, 498].

Hazırda erməni xəyanəti nəticəsində Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun Azərbaycan türkü yaşamadığı üçün minlərlə makro və mikro toponimlər, makro və mikro hidronimlər işlənmədiyindən, həm də toplanıb lüğət halına salınmadığından “məhv” olmuş, gəlmə ermənilər coğrafi obyektlərə uydurma adlar vermişlər [2, 25]. Dilimiz və mədəniyyətimiz üçün çox gərəkli olan Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri əsasında yaranmış yer-yurd adlarının tədqiqata cəlb edilməsi hər zaman maraq doğurur [1, 14-15].

Yaradıcılığında müxtəlif onomastik vahidləri obrazlı formada işlədən sənətkarlardan biri də Aşiq Nəsibdir. Aşiq Nəsib (1872-1944) Amasiya rayonunun Güllübulaq kəndində yaşamışdır [3, 21]. Anadangəlmə gözlərindən şikəst olmuş aşığın yaradıcılıq coğrafiyası çox genişdir. Deyilənlərə görə, o, çox yerləri gəzmişdir. Ona görə də onun şeirlərində tarixi qəhrəmanların adları və digər onomastik vahidlər daha çox nəzərə çarpır. Aşiq Nəsibin şeirlərində işlənmiş onomastik vahidləri növlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Antroponimlər. Aşiq Ələsgər, Aşiq Şenlik, Corlu Məhəmməd, Mehdi xan (Mehdiqulu xan), Əliqulu ağa, Əhməd ağa, Xalid paşa, Qaçaq Usuf, Kalvayı Məhəmməd, Məmməd vəli Qaçaq Usuf oğlu, Göləli İbrahim, Mamoş ağa və b. Bunların hamısı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış tarixi şəxsiyyətlər olmuşdur.

Aşiq Nəsibin şeirlərində Qars vilayəti ilə bağlı olan tarixi hadisələrin fonunda (1918-1920-ci illər) qəhrəmanlıq göstərən igidlər bəzən öz adları ilə təənnüm olunur. Məsələn, 1918-ci ildə Qars Milli Şurasının üzvü Ağbabanın İbiş kəndindən olan Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmmədin igidliyini “Vətən” müxəmməsində belə təqdim edir:

Kalvayı Məhəmməd ağa, gördü düşüb dara Vətən.

Xalid paşanı çağırdı, almasın bir yara vətən [4, 47].

Doğrudan da, Cənub-Qafqaz Cümhuriyyətinin Ağbabadan vəkili olan Kalvayı Məhəmməd tarixi şəxsiyyət olmuş, silahlı dəstə toplayaraq Ağbabaya erməniləri daxil olmağa qoymamışdır. Müxəmməsin başqa bir bəndində Ağbabalı Qaçaq Yusufin oğlu Məmməd vəlinin erməni-rus birləşmələrinə qarşı döyüşdə qəhrəmancasına vuruşduğu və şəhid olduğu xatırlanır:

Məmməd vəli bir cəng atdı, ermənilər pərən oldu,

Qaçaq Usufun bu oğlu döyüşlərdə ərən oldu [4, 48].

Qaçaq Usuf da, oğlu Məmməd vəli də tarixi şəxsiyyətlər olmuşlar. Qaçaq Usufun qəbri Amasiya rayonunun Göllü kəndinin qəbiristanlığında idi.

“Görəsən” qoşmasında aşiq İrəvanın xoş günlərini, tarixi bir şəxsiyyət olan Mehdiqulu xanı arzulayır və İrəvanın bu günə qalmasına təəssüf edir:

Yolum düşüb İrəvanın elinə,

Bəy-ağası, mərdi hanı görəsən?
Necolubdu xanım-xatın qızları
Harda qalıb Mehdi xanı görəsən? [4, 36]

Deyilənə görə, Aşıq Nəsib İrəvan səfərində şəhərin pis vəziyyətini görərək həmin şeiri söyləmişdir.

Ağbaba-Şörəyel bölgələri bir neçə dəfə rus-türk müharibələrinin, erməni-daşnak terrorçularının meydanına çevrildiyi üçün Aşıq Nəsib yaşadığı bölgələrdə baş verən tarixi hadisələrin şahidi olmuşdur:

Aşıq Nəsib nə görübdü
Hamısını düz söylədi.
Çoxusunu unudubdu,
Bəlkə hələ az söylədi [4, 48].

Aşıq Nəsib bəzən də erməni millətçilərini keçmişlərini də unutmamağa çağırır. Qaniçən rus generalı Sisiyanovun Bakı xanının oğlu tərəfindən 1806-cı ildə öldürülməsini “Erməni” müxəmməsində göstərir, həm də erməninin yadına salır:

Bakıdakı xan oğlunun etdiyini sən bilir sən
Canına nə qorxu saldı, sədəsın eldən alırsan [4, 46].

Ermənistanla Türkiyə arasında sərhəd çəkiləndən sonra (1921) Aşıq Nəsib dərin bir sarsıntı keçirir. O, üzünü dağlara tutaraq keçmişləri yada salır:

Nə Çorlu var, nə də ustam,
Dərd əlində daha matam.
Sənsən anam, sənsən atam,
Seçməm sağı, solu dağlar [4, 16].

Bu gəraylıda Aşıq Nəsib Ağbabanın ünlü aşıqlarından olan Corlu Məhəmmədi və ustadı Aşıq Şenliyi xatırlayır.

Corlu Məhəmməd 20-ci illərin axırlarında Arpa gölünün sahilində olan Sultanobad (1935. Şurabad) kəndində vəfat etmiş və kəndin qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. 1948-ci ildə kəndin əhalisini Göyçaya köçürmüşlər. Arpa gölünün sahəsi su anbarı kimi genişləndirilmiş və qəbiristanlıq da gölün suları altında qalmışdır.

Aşıq Nəsibin Aşıq Ələsgərlə də münasibəti olmuşdur. Rəvayətə görə, Aşıq Ələsgər Güllübulağa gəlmiş və Aşıq Nəsiblə görüşmüş, deyişmələri də olmuşdur. Ona qoşduğu şeirdə Aşıq Ələsgəri “dədələr dədəsi” adlandırmışdır.

Dədələr dədəsi, dədələr xası.
Aşıqlar içində pirdi Ələsgər.
Nəsib şeyird misal ona qabaqda,
Dünyaya gələndən birdi Ələsgər [4, 30].

Aşıq Nəsib aşıq-ozan sənətinin sirlərini yaxından bələd olduğu, o zaman Qafqaz, İran və Türkiyədə çox məşhur aşıqlardan sayılan, bədahətən seir söyləməyi bacaran ustadı Çıldırlı Aşıq Şenlikdən öyrənmişdir. “Şenliyin” qoşmasında ustadını belə xatırlayır:

Bir vaxt bu yerlərdən keçib gedərdi,
Gəzir ağızlarda sözü Şenliyin.
Təbli adamların sinəsindədi,
Çəsməsi, bulağı sözü Şenliyin [4, 101].

Aşıq Nəsibin gəncliyi də uğurlu olmamışdır. Gəncliyində Bahar adlı bir qıza vurulmuş, lakin sağlıq durumuna görə valideynləri qızı ona verməmişlər. Bu, bir neçə şeirində və rəvayətlərə dönmüş hadisələrdə xatırlanır:

Nəsib bülbül bağrıyarıq
Bahar olan güldür, Bahar [4, 47].

“Oldu” gəraylısından, həm də müasirlərin dediyinə görə, məlum olur ki, Aşıq Nəsib bu sevgiyə “Baharı” adlı saz havası da yaratmışdır.

“Baharı” qaldı Bahardan
Ürəyimdə bir sim qaldı,

Cadıladi dərdim məni,
Bir qırılmaz tilsim qaldı [4, 16].

Ünlü aşiq olan Aşiq İsgəndər Ağbabalının da ustadı Aşiq Nəsim olmuşdur. “Eləmə” müxəmməsində onun şagirdinə nəsihəti duyulmaqdadır:

Ay İsgəndər, məni dinlə,
İşığı sənsən gözümlün.
Ağa “ağ” de, ala “al” de,
Zil qaranı mor eləmə [4, 45].

2. Etnonimlər: türk, qacar, qarapapaq, qrel və s.

Aşiq Nəsimin şeirlərində Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş yuxarıda göstərilən tayfa adları da əsas yerlərdən birini tutur.

Qrel, qarapapaq, sorsor və qacar,
Bu ellər eşidən bircə “qu” desəm [4, 26].

və yaxud:

Bu Sovetin türkü görən gözü yox,
Yaxın elə, bir gümana gedəlim [4, 25].

Bəzən aşiq şeirlərində erməni etnonimini də bir düşmən obraz kimi işlədir. Məsələn, “Erməni” şeirində bu etnonim erməni xislətini daha qabarıq əks etdirir:

Yaranandan şeytan oldun,
Yalandı sözün, erməni.
Zülm etsin haqqın özü.
Qalmasın tozun, erməni [4, 46].

Bəzən də rus etnonimini erməni etnonimi ilə yanaşı işlədərək onların iş birliyinə də işarə edir:

Rus-ermənilər yeyir, yağlanır,
Kişi deyilənin qolu bağlanır [4, 24].

“Keşişin” şeirində müsəlmanları özlərinə düşmən sayan erməni düşüncəsi əks olunur. Aşiq türk və hay etnonimini müqayisə edərək təzad yaradır:

“Düşməndi bizlərə müsəlman” – deyir.
Türkə “murdar deyir, haya can deyir” [4, 24].

3. Toponimlər: Aşiq Nəsimin bayatı, gəraylı, qoşma, tənqis və müxəmməslərində yer-yurd adları obrazlı şəkildə əks olunur. Qars, Qaqızman, Cıldır, Canbaz, Ərginə, Ota, Ağbaba, Xirtız, Gümrü, İrəvan, Şörəyel, Axısqa, Bakı və s.

1921-ci ildən sonra Şura hökumətinin təzyiqi ilə Ağbaba mahalının 35 kəndinin Qarsdan ayrılıb Ermənistanı qatılması aşığa böyük dərd olur. Bu tarixi hadisəni Ağbaba toponimi ilə yada salır. Həm də sərhədin bu formada çəkilməsinə etiraz edir:

Ağbabada haqq itib, dumandı,
Məni boğur bu ayrılıq amandı.
Şura gəlib, burda betər zamandı,
Türkün doğma yeri Qarsa gedəlim [4, 26].

Qeyd edək ki, Ağbaba Oğuzların Qayı tayfasının onqonu olan quşun adını əks etdirir.

Yenə başqa bir şeirində Qars və Gümrü müqaviləsindən sonra Cıldıra gedib-gələ bilməməsindən şikayətlənir.

Cıldıra hər zaman gedib-gələrdim.
Suxara köyündən xəbər tutardım.
Corlu Məhəmmədlə deyib gülərdim,
İndi ötənləri sanıb ağlaram.

Qoşmada xatırlanan Cıldır Qars vilayətində qəsəbə və ölkə adıdır. Suxara isə Cıldır qəzasında Aşiq Şenliyin yaşamış olduğu kəndin adıdır.

Aşığın şeirlərində bir neçə dəfə Canbaz yaylası xatırlanır. Onun gözləri təbiət gözəlliklərini görməsə də, Aşiq Veysəl kimi gözəllikləri duymağı bacarmışdır:

Düşmüşən yadıma necə
Canım Canbaz yaylası.
İnsafdırmı fərağında,
Yanım Canbaz yaylası [4, 73].

Tarix boyu Qars bəylərbəyliyi, Qars sancağı, Qars vilayətinə bir inzibati mahal kimi daxil olan Ağbaba mahalının erməni və rusların təhriki ilə türkün namusu sayılan Qarsdan ayrı düşməsi aşığı yandırır yaxırdı:

Dərd əlindən şan-şan oldu ürəyim,
Yeri, könül, yeri Qarsa gedəlim.
Ağbabadan üz çevirib o yana,
Bu yaxına, bəri – Qarsa gedəlim [4, 35].

Aşıq Nəsimin çox az sayda bayatısı günümüzədək gəlib çatmışdır. Bir bayatısında Ağbaba və Şörəyel toponimləri vasitəsilə Şura hökumətinin yerli xalqa əzab-əziyyət verməsi əks olunur:

Eləmi Şura gəldi,
Günümüz qara gəldi.
Qan ağlayan, qan qusan
Ağbaba – Şörəyeldi [4, 14].

4. Hidronimlər: Qaraxan, Arpaçay, Dəli çay, Möküz çayı, Lalaxan çayı, Qaraxan çayı, Arpa gölü hidronimləri də Aşıq Nəsimin şeirlərində çox emosional formada əks olunmuşdur.

Quruyar Qaraxan, quruyar Arpa,
Göylərə üz tutub bircə hey desəm,
Dayanar Dəli çay, Möküz, Lalaxan
Nə qədər çay desəm, axar su desəm [4, 73].

Göstərilən bu çaylar Ağbabanın damarı sayılırdı. Mənbələrini dağlardakı sərin bulaqlardan alan Möküz Çaldaş yaylasından, Lalaxan Sınıx kəndi yanından, Qaraxan İbiş kəndi yaxınlığından aşaraq Qars çayına birləşir, bir hissəsi isə Arpa gölüne tökülür. Mənbəyini Dəli dağdakı bulaqlardan alan Dəli çay (30 km), Arpa çaya (220 km) birləşir, nəhayət, bu sular da Araza qarışır.

Göstərilən hidronimlər də Azərbaycan dilinin qayda-qanunları əsasında yaranmışdır. Qaraxan, Arpa (etnik ad), Dəliçay, Lalaxan (ələmət), Möküz (bitki) və s. Çox heyif ki, erməni xəritələrində bu çay adları da işlədilmir.

5. Zoonimlər: Qarğa, qartal, tülkü, yapalaq, köpək, tülkü, qurd-it, aslan və s. Aşıq Nəsimin şeirlərində ümumi zoonimlərin, yəni heyvan və quş adlarının üslubi imkanlarından istifadə edərək, 20-ci illərdəki hadisələri alleqorik formada verə bilmişdir [1, 516].

Qarğa qırılısı götürüb dağı,
Zirvədə Qartalın yeri görünür.
Tülkülər ortada meydan sulayır,
Özü öz gözünə iri görünür [4, 28].

İt-qurduna yeri söylə uydurduğun nağlı sən,
Türk önündə durammazsan, gəl itirmə ağlı sən [4, 89].

Yapalaqlar kef eylədi,
Görən gözlər töküldü.
Erməni bığını burdu,
Pisi söyən olmadı [4, 43].

Quru yerdə yatan köpək, indi dönübdü aslana,
Başıboşun, ağılıqtın zəmanəsi gəldi necə [4, 49].

Göstərilən nümunələrdə işlənən qarğa, aslan, yapalaq, köpək, it-qurd ümumi zoonimləri alleqorik mənada sovet quruluşunda meydan sulayan erməni xislətini əks etdirir.

Aşıq Nəsimin şeirlərində xüsusi ad olan Alaşa zoonim kimi xatırlanır:

Addımı atırsan tısbağa kimi,
Tökülsün başına kül, ay Alaşa.
Qatır inadın var, çıxmırsan diki,
Yoxdu çovğun-boran yel, ay Alaşa [4, 32].

Müasirləri və informatorlar qeyd edirlər ki, Alaşa Aşıq Nəsibin atının adı olmuşdur. Aşıq Nəsibin bütün səfərlərində iştirak etməsinə, onu gəzdirməsinə baxmayaraq, o, bu atı Alaşa adlandırmışdır. Yəqin ki, aşıq bu adı kinayə ilə işlətməmişdir. Çünki yerli dialektə Alaşa çəlimsiz, axsaq, miniyə yaramayan at mənasındadır.

Göründüyü kimi, Aşıq Nəsibin şeirlərində yetərincə antroponim, etnonim, hidronim, zoonim, toponim və digər onomastik vahidlər işlənmişdir. Bu onomastik vahidlər xalqın etnik yaddaşındadır. Onların hamısı Azərbaycan-türk dilinin qayda-qanunları əsasında formalaşmış dil nümunələri, mədəniyyət inciləridir. Bunların araşdırılması hər bir ziyalının borcudur.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Aşıq Nəsibin yaradıcılığında əks olunan onomastik vahidlər ilk dəfə olaraq tarixi-müqayisəli formada tədqiqata cəlb edilir və üslubi imkanları göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə əks olunan antroponim, toponim, etnonim və hidronimlər onomastik lüğətlərin tərtibi üçün bir mənbə sayıla bilər. Deportasiya tariximiz üçün də faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Avtandil Ağbaba. Aşıq Nəsibin sənət dünyası. Bakı: "Elm", 2008, 96 səh.
2. Aşıq Nəsib (tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Qurbanov). Bakı: "Səda", 2004, 199 səh.
3. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Bakı: "Göytürk", 1996, 242 səh.
4. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: "Maarif", 1988, 505 səh.

РЕЗЮМЕ

Байрамов Аслан Ахмедхан оглу ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В СТИХАХ АШИГА НАСИБА

Ключевые слова: ашуг, гидроним, топоним, этноним, ономастика

В статье рассматривается творчество Ашуга Насиба, в котором нашли отражение исторические события того времени. Ашуг широко использует антропонимы, этнонимы, гидронимы, зоонимы, топонимы и другие ономастические единицы, являющиеся частью этнической памяти народа.

SUMMARY

Bayramov Aslan Ahmedkhan ONOMASTIC UNITS IN ASUG NASIB'S POEMS

Key words: ashug, hydronim, toponym, ethnonim, onomastics

In the article creativity of Ashug Nasib, reflecting historical events of his time, has been revealed. The ashug has largely used antroponyms, ethnonyms, hydronyms, zoonyms, toponyms and other onomastic units serving as parts of people`s ethnic memory.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 09.07.2014
son variant: 27.08.2014

SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 sayılı protokolu

PAŞAYEVA GÜNEL BAXŞEYİŞ qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan dili və türkologiya kafedrasının doktorantı**p.gunel@hotmail.com***AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏRİN DİL MƏNSUBLUĞU*****Açar sözlər: dilçilik, Azərbaycan dilçiliyi, terminologiya, termin, alınma terminlər***

Dilimizin müstəqilliyini şərtləndirən cəhətlərdən biri də leksik tərkibin başlıca hissəsini xalis Azərbaycan sözlərinin təşkil etməsidir. Lakin dünyada elə bir dil yoxdur ki, lüğət tərkibi tamamilə öz sözlərindən ibarət olsun. Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar, yeniliklər yeni söz yaranmasını və mübadiləsini zəruriləşdirir. Bu zəruriliyin hesabına ki, dilimizin leksik tərkibi artır, zənginləşir. Dilin leksikası keçdiyi inkişaf prosesini bütünlüklə özündə əks etdirir. Elə buna görə də yeni yaranan hər bir əşya, hadisə və abstrakt məfhumlar öz əksini sözlər, terminlər şəklində tapır. Sözlərin özü də onun cəmiyyətə necə xidmət etməyindən, insanların istəklərini nə dərəcədə düzgün ifadə etməyindən asılı olaraq bir ömür sürür. Bəzən o, öz məzmununu dəyişərək inkişaf edir, öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Amma unutmamaq olmasın ki, yeniliyin və inkişafın geniş vüsət aldığı bir dövrdə yeni-yeni sözlərə mütləq ehtiyac duyulur. Bu sözlər bəzən dilin daxili imkanları əsasında yaranır, bəzən isə başqa dillərdən alınır. Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi, mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniləşmələr dünyada o cümlədən dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişikliklər yaradır. Bu təsir özünü daha çox terminologiya sahəsində göstərməkdədir. Belə ki, Qərbə inteqrasiya, elmi-texniki inkişaf, baş verən yeniliklər bir çox alınmaların yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu danılmazdır. Dillərarası əlaqələrin kökünü araşdırsaq, görərik ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır.

Müasir ədəbi dilimizin leksik tərkibi də çox zəngindir. Burada Azərbaycan sözləri ilə bərabər, mənşəcə müxtəlif terminlər də var. Bütün sahələrdə olan sürətli inkişaf yeni sözlərin, terminlərin yaranmasına və alınmasına zəmin yaradır. Başqa sözlə desək, yeni yaranmış əşya və ya məfhumun adlandırılması üçün xüsusi sözlərin yaranması vacib hal alır. Bu hadisə bir çox ərazilərdə özünü göstərdiyindən beynəlxalq xarakter daşıyır. Yer kürəsinin hansı hissəsində meydana gəlməsinə baxmayaraq, hər bir yeni yaranan söz dilin leksik vahidi ilə adlandırılmalıdır ki, bu da ancaq terminoloji vasitələrlə reallaşır. Çünki termin elmin, texnikanın, incəsənətin anlayışlarını, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, istehsal proseslərini bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən səciyyəvi addır [1, 268].

S.A.Sadıqovanın qeyd etdiyi kimi, termin ancaq bir anlayışı, obyektə ifadə edir. Söz kimi terminin özü də leksik kateqoriyadır. O, nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Bununla yanaşı, terminlər müvafiq anlayışı təyin etmək funksiyası (definitiv funksiya) ilə də fərqlənir və dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur. Məhz terminlərin sayəsində elmi məlumatlar daha dəqiq və yığcam çatdırılır. Buna görə də həmin anlayışların mənalarını ixtisasçılar daha asan başa düşür. S.A.Sadıqova yazır: “Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. Termin anlayışı adı söz kimi adlandırılmaz, anlayış terminə təhkim olunur, yəni terminin mənası onun təyinatıdır. Əgər təyinat məlum deyilsə, termin də məlum deyildir” [2, 17]. Deməli, dildə heç bir ehtiyac olmadan öz-özünə yersiz terminlərin yaranması halı mümkün ola bilməz. Əgər belə bir hal mövcud olsa belə, o söz və ya terminin çox qısa bir ömür yaşayacağı danılmazdır. Terminləri digər söz

qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyət də onların elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır. Terminlərə münasibətlərdə məntiqşünaslar, filosoflar, sosioloqlar, müxtəlif peşə sahibləri və dilçilərin yanaşma üsulları fərqlidir. Onların hər biri termini öz başa düşdüyü kimi izah edib fərqləndirir. Buna görə də bəzən terminlər ümumişlək sözlərlə, peşə-sənət leksikası ilə qarışıq salınır. Yəni istənilən təyinetməyə malik olan sözə uyğun gələn anlayışlara termin kimi baxılır.

Termin özü də söz olduğuna görə onun mahiyyətini başa düşmək üçün ilk növbədə ümumi anlayışı olan sözə müraciət etmək vacibdir. Söz və terminlər – hər ikisi leksik kateqoriyadır. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Ona görə də ümumi qaydaya görə terminin leksik mənasından deyil, funksiyasından, məzmunundan bəhs edilir. Termin özü müstəqil mənə daşıyan sözlər sırasına daxil olduğundan bəzən ümumişlək sözlərlə qarışdırılır. Bunları fərqləndirmək istərkən terminlərin öz spesifikasiyası dəqiqləşdirilməlidir. M. Adilova görə terminlər və ümumişlək sözlər arasında fərqlər bir neçə istiqamətdə araşdırıla bilər: “işlənmə dairəsinə görə, semantik cəhətə görə, funksional cəhətə görə, yayılma dərəcəsinə görə və s.” [3, 10].

Azərbaycan dilinin daxili imkanları, lüğət tərkibi əsasında bir çox termin yaradılmışdır. Bunlara misal olaraq tut sözündən “tutqac”, çox sözündən “çoxluq”, çıx sözündən “çıxılan”, “topla” sözündən “toplanan” sözlərini misal gətirmək olar. Son onilliklərdə Azərbaycan dilinə məcburi və zəruri şəkildə bir çox alınma terminlər daxil olmuşdur. Prof. S.Sadiqova bu haqda belə yazır: “Hələ Roma imperiyasında, latın dili imperiyaya daxil olan xalqların dillərinin leksikasını yeniləşdirir, orada özünə geniş yer tutmağa başlayır. İslam dininin meydana gəlməsi və müsəlmanlığın yayılması ərəb dilinin təsirini genişləndirdi. Beləliklə, dinin və sakral ədəbiyyatın yayılması hərəkəti Qərbdə latın, Şərqdə ərəb dilinin hegemonluğunu təmin etdi. Ədəbi-mədəni dil kimi bu dillər yüzilliklər boyu milli dillərə təsir etdi; onların lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynadı” [2, 188]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən dilimizə daxil olan sözlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, bəzi məqamlarda isə illərin süzgəcindən keçərək, müxtəlif xırda dəyişikliklərə uğrayaraq hətta özümüzləndirilmişdir. Lakin alınmaların milli sözlərimizdən fərqləndirilməsi üçün bir neçə meyar vardır ki, fikrimizcə, bunu bilmək terminləri tədqiq edən şəxs üçün çox vacibdir. Belə ki, D.S.Lotte bu haqda belə yazır: “Hər hansı sözü “özününkü” və ya yad kateqoriyalara aid etmək üçün əsas meyarlar, bizim fikrimizcə, aşağıdakılardır:

1. Həmin sözdəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə hansı dərəcədə uyğun gəlməsi.

2. Sözün morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi və onunla harmoniya yaratması.

3. Həmin sözdən əmələ gələn düzəltmə sözlərin mövcudluğu, yaxud sözün dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi” [4, 10].

S.V.Qrinev isə alınmaları təyin etmək üçün təklif olunan 6 əlaməti qeyd edir: fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik, semantik. Dilçilər terminləri iki qrupa ayıraraq belə qruplaşdırmışlar.

1) Alınma sözlərdən yaranan terminlər.

2) Hazır termin kimi alınanlar.

Alınma terminlərin mənbəyini araşdırsaq, görürük ki, bu terminlər üç qrupa ayrılır: 1) Ərəb və fars mənşəli terminlər. 2) Rus mənşəli terminlər. 3) Avropa mənşəli terminlər.

Ərəb və fars mənşəli terminlər – Fikrimizcə, ərəb istilasından dövründə dilimizə məcburi şəkildə keçmiş alınmalar çoxluq təşkil edir. Məlumdur ki, milliyətcə Azərbaycanlı alim və yazıçılar məcburi şəkildə ərəbcə yazıb yaratmış, bir çox ərəb-fars mənşəli sözləri terminoloji qata daxil etmişlər. Hazırda bu sözlər azacıq fonetik, semantik dəyişikliyə uğrayaraq bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Məsələn: mühasib, dairə və s.

Rus mənşəli terminlər – Azərbaycan ədəbi dili Sovet dövründə öz yeni inkişafına qədəm qoydu. Hələ XIX əsrdən başlayaraq ictimai-siyasi əlaqələr nəticəsində dilimizə rus mənşəli sözlər daxil olmağa başladı. Artıq XX əsrdən ictimai siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər rus dilindən xeyli sözlərin dilimizə keçməsinə sürətləndirdi. Bu proses 90-cı illərə qədər davam

etmiş və dilimizin lüğət tərkibinə inanılmaz sayda yeni sözlər, terminlər daxil olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, dilimizin dərin qatlarına kök salmış ərəb-fars mənşəli sözlər hələ də öz əsas aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Vaxtilə bizim üçün ikinci ana dili hesab olunan rus dilinə olan maraq, o dövr üçün səciyyəvi olan rus məktəblərinə axın dəbi bu alınmaların, yeni sahələr üzrə yaranan terminlərin qəbulunu zəruriləşdirdi. Rus dilindən keçən terminlərin elmi dildə işlənməsi haqda prof. S.Sadiqova yazır: “Bu terminlərin elmi dildə işlənməsi üç formada öz əksini tapır:

1) Həm Azərbaycan, həm vasitəçi olan rus dilində, həm də mənbə dildə eyni formada işlənən terminlər: aorta, anomaliya, plazma.

2) Həm Azərbaycan, həm də rus dilində olduğu kimi işlənən terminlər: anatomiya, dizel, folekul.

3) Azərbaycan dilində dəyişməyə məruz qalaraq işlənən terminlər: фистула – fistel.

Bir şeyi unutmaq olmaz ki, rus dilindən alınan belə terminlərin Azərbaycan ədəbi dilinin qanunauyğunluqlarına tabe olması təbii prosesdir.

Avropa mənşəli terminlər – Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərindən keçmiş alınmalar tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar bu alınmalara fərqli tərəfdən yanaşmışlar. Sovet dövründə məlumdur ki, Avropa ölkələri ilə geniş şəkildə əlaqə qurulmadığından dilimizə vasitəli şəkildə keçən terminlər üstünlük təşkil edir. Lakin XX əsrin sonlarından ölkə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Avropa ölkələri ilə əlaqələr genişlənmişdir. Təbii olaraq, əvvəlki dövrlərdə termin almada rus dili əvəzinə Avropa dillərinin əsas rol oynaması diqqəti cəlb edir. Avropa mənşəli terminlər, əsasən, latın, fransız, alman, yunan dillərinə məxsusdur” [2, 226]. Məlumdur ki, bu gün elmin, texnikanın, inkişafında Qərb dövlətləri bizi ötür.

Bununla əlaqədə qeyd edilməlidir ki, dilimizdə gündən-günə qərb dillərindən alınan terminlərin sayı çoxalır. Avropa ölkələrindən qəbul etdiyimiz bir çox əşya və məfhumların adlandırılmasında çətinlik çəkdiyimizdən məcburən həmin terminləri olduğu kimi qəbul edirik. Çünki dil öz daxili resursları, imkanları hesabına yeni əşya və ya məfhumu adlandırmaq iqtidarında olmadığından alınmalara müraciət etmiş olur.

Bəzən bu sözlər dilimizin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşsa da, bir qisim sözlər var ki, mənbə dildəki formasını qoruyub saxlayır. Məsələn: spam – qəbul edən üçün mənasız, göndərən üçün isə əsasən reklam anlamı daşıyan informasiya (e-mail) Update – apdeyt, yəni ən son versiyaya qaldırmaq, yeniləmək, mükəmməlləşdirmək.

Alınma sözlər sırasına bu gün bir çox terminləri nümunə göstərmək olar. Məsələn: disk, e-mail, facebook, kompüter, fotoşop və s. S.Sadiqova yazır: “Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır. Lakin həmin terminlərin mənası dəqiq, dürüst müəyyənləşdikcə onları yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir. Elm inkişaf etdikcə isə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır, təsəvvürün inkişafı məfhumu əmələ gətirir. Məfhum isə anlayışın əmələ gəlməsinə təkan verir” [5, 4].

“Azərbaycan dili zəngin imkanlara malik olan bir dildir. Buna görə də elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin bütün sahələrinə aid müstəqillik illərində irihəcmli lüğətlər nəşr olunmuşdur” [2, 337]. Fikrimizcə, lüğətlərin tərtibi zamanı bütün yeniliklər diqqətdə saxlanmalı, yeni yaranmış terminlər araşdırılmalı və düzgün şəkildə ictimaiyyətə çatdırılmalıdır. Mümkün olduğu halda isə dilimizin fonetik və qrammatik quruluşuna tabe olmayan sözləri öz sözlərimizlə əvəz etməli, dilimizi yad ünsürlərdən qorumaqla yadda saxlanması çətin olan sözlərdən imtina etməliyik. Bu, heç də o anlama gəlməməlidir ki, biz alınmaları qəbul etməməli və onların hamısını yersiz söz və ifadələrlə əvəz etməliyik. Təbii ki, elə beynəlxalq statuslu, mövqeli terminlər vardır ki, onların işlədilməsi nitqə və dilə ayrı bir rəng və yeni bir məzmun qatır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan dili terminologiyasının zənginləşməsində rolu olan terminlərin yaranma tarixi və mənbələrindən bəhs edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Azərbaycan dili terminlərinin tədrisində köməkçi material kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: "Maarif", 1989. 364 səh.
2. Sadıqova S. A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: "Elm", 2011. 378 səh.
3. Adilov V. M. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı: "Elm", 1990. 208 səh.
4. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочение иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва: "Наука", 1983. 152 səh.
5. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri Bakı: "Elm", 2002. 230 səh.

РЕЗЮМЕ

Пашаева Гюнель Бахшеиш гызы
ЯЗЫКОВАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: языкознание, терминология, термины, заимствованные термины

В данной статье говорится о происхождении заимствованных слов, вошедших в словарный состав азербайджанского языка. Словарный состав постоянно расширяется, развиваясь, в основном, в процессе развития языковых связей. В определенные периоды времени азербайджанский язык заимствовал множество слов из других языков. Эти слова по сей день составляют основу словарного фонда языка. В статье была исследована языковая идентичность заимствованных слов использованы примеры из работ некоторых авторов.

SUMMARY

Pashayeva Gunel Bakhshyish
LANGUAGE IDENTITY OF BORROWINGS IN THE AZERBAIJAN LANGUAGE

Key words: linguistics, terminology, terms, borrowed terms

This article deals with the origin of borrowed words available in the Azerbaijan language. The language vocabulary is permanently enlarging, and this process circles mainly during developing language links. The Azerbaijan language has borrowed words from different languages in various times. These words form the main vocabulary basis of the language till our days. In the paper language identity of such words has been learned, some examples from different references have been demonstrated.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 08.07.2014

son variant: 09.09.2014

SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 sayılı protokolu

МАГЕРРАМОВА СААДЕТ МАГЕРРАМ ГЫЗЫ

Сумгайытский государственный университет

Старший преподаватель кафедры русского языка

saadat.aminova@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРОНИМИИ ИМЁН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

Ключевые слова: паронимы, прилагательное, суффикс, однокоренной

Прилагательные-паронимы представляют собой весьма значительный пласт лексики. Являясь наряду с синонимами, антонимами и омонимами одним из компонентов лексической системы языка, они занимают в ней своё особое место. Различение прилагательных-паронимов необходимо для правильного понимания текста при чтении и аудировании, а также для выбора необходимого прилагательного при говорении и письме.

Термин «пароним» впервые был предложен Аристотелем для обозначения производных слов. Паронимы - это однокоренные слова, близкие по звучанию, но имеющие разные лексические значения, например: *бережный* (осторожный, заботливый) – *бережливый* (расчетливый, экономный), *волевой* (человек с сильной волей) – *вольный* (свободный, независимый), *злой* (полный злобы, враждебный, свирепый и т.д.) – *злостный* (злонамеренный, недобросовестный), *водный* (образуемый водой, содержащий в себе воду) – *водяной* (живущий в воде, приводимый в действие водой) и т. д.

Характерной чертой паронимов является то, что «в отличие от синонимов, паронимы, в основном, не взаимозаменяемы» [1, 2]. В устной и письменной речи нужно особенно внимательно следить за правильным употреблением паронимов-прилагательных, поскольку их близкое строение (один корень, одна часть речи, похожий состав слова) и часто достаточно близкое значение создают предпосылки для ошибок: один неправильный пароним, используется вместо другого, правильного. В высказывании «Наш *дипломатичный* корпус был в центре внимания прессы» ошибочно использовано слово *дипломатичный* со значением «тонкий, ловкий» вместо его паронима *дипломатический* со значением «совокупность дипломатических представителей».

Между учеными-лингвистами имеются некоторые разногласия в понимании самой сущности паронимии, что, естественно, находит отражение и в существующих словарях паронимов. Но большинство из них придерживаются мнения, что «лексические паронимы - это близкие по звучанию однокоренные слова, относящиеся к одной части речи и одному семантическому полю, но имеющие, как правило, разные значения. Место ударения при этом несущественно» [1, 1]. В соответствии с таким подходом выделяют полные паронимы (имеющие разные значения); неполные паронимы (являющиеся синонимами в отдельных значениях); паронимы, являющиеся синонимами во всех значениях.

Паронимы, которые относятся к первой группе, «образуют лексическое ядро рассматриваемой категории, а паронимы из второй и третьей групп – ее периферию. К первой группе относятся, например, такие паронимы: *факт* – *фактор*, *кров-кровь*, *волевой-вольный*, *эффективный* – *эффектный*, *прорвать*, *обделить* – *оделить*. Вторая группа представлена, в частности, такими паронимами: *артистический* – *артистичный*, *полемический* – *полемичный*, *трагический* – *трагичный*. В третью группу, которая малочисленная, входят, например, паронимы *специфический* – *специфичный*, *оптимистический* – *оптимистичный*, *идиоматический* – *идиоматичный*» [1, 2].

Прилагательные – паронимы на *-ский* и *-ный* иногда бывает нелегко различить по значению (*зрительский* – *зрительный*, *конский* – *конный*, *исполнительский* –

исполнительный, воинский – *военный, горский* - *горный* т.п.). Следует учесть, что ряд прилагательных на *-ский* (в отличие от прилагательных на *-ный*) часто образованы от слов, имеющих значение лица: *зрительский* (относящийся к зрителям) – *зрительный* (относящийся к зрению); *исполнительский* (относящийся к исполнителям) - *исполнительный* (осуществляющий управление чем-либо, старательный); *воинский* (относящийся к воинам) – *военный* (относящийся к войне, армии, состоящий в службе); *горский* (относящийся к горцам) - *горный* (находящийся, расположенный в горах).

Некоторые прилагательные на *-ческий* (*дипломатический, экономический, педагогический, хаотический*) обозначают прямую отнесенность к какой-либо области деятельности, материальному, нематериальному предмету, а однокоренные прилагательные на *-чный* (*дипломатичный, экономичный, педагогичный, хаотичный*) имеют значение не относящийся напрямую к данному предмету (области), но обладающий некоторыми его признаками: *экономический* (хозяйственный, имеющий отношение к экономике) – *экономичный* (выгодный, дающий возможность экономить); *гигиенический* (основанный на гигиене) - *гигиеничный* (удовлетворяющий правилам гигиены); *художественный* (предназначенный для артистов, свойственный артисту, художнику, искусный, виртуозный) — *художественный* (отличающийся артистизмом); *технологический* (промышленная обработка материалов, изделий) – *технологичный* (изготовление чего-либо простым, экономичным способом); *дипломатический* (совокупность дипломатов, тонко рассчитанный, ловкий) — *дипломатичный* (тонкий); *демократический* (поддерживающий принципы демократии) — *демократичный* (основанный на принципах демократии).

Исходя из вышеизложенного, предоставляем несколько паронимов-прилагательных, которые входят в активный лексический запас материала вузовской программы.

Бедный – бедственный. Прилагательное *бедный* может иметь значение: 1) нищий, ничего не имеющий (*бедный человек*); 2) однообразный, скудный (*бедный урожай*); 3) имеющий недостаток в чем-либо (*бедный север*); 4) дешёвый, простой (*бедная одежда*); 5) несчастный, вызывающий сочувствие, жалость (*бедный малыш*).

Прилагательное *бедственный*, обычно употребляется с неодушевленными существительными, обозначает опасный, тяжелый (*бедственное положение*).

Больной – болезненный. Прилагательное *больной* имеет несколько значений: 1) нездоровый (больное сердце); 2) болезненно переживаемый (больной вопрос); 3) неприятный (больное воображение).

Прилагательное *болезненный*, также имеет несколько значений: 1) вызывающий боль (болезненный укол); 2) часто болеющий (болезненный мальчик).

Вражеский – враждебный. Различение этих прилагательных проводится с учётом их значения и сочетаемости. *Вражеский* – обозначает имеющий отношение к врагу, принадлежащий врагу, неприятелю (вражеская пуля). Прилагательное *враждебный* обозначает полной вражды, ненависти, неприязненный (враждебные отношения).

Высокий – высший. Прилагательное *высокий* употребляется в нескольких значениях: 1) имеющий большое протяжение снизу вверх (высокое дерево); 2) тонкий, звонкий (о голосе) (высокая нота); 3) очень сильный, большой (высокое давление); 4) имеющий достоинства, хорошие качества (высокая цена); 5) важный, влиятельный (высокий гость).

Прилагательное *высший* употребляется как 1) превосходная степень к прилагательному *высокий* (высшее образование); 2) самый главный, самый большой (высшее руководство.)

Глубокий – глубинный. Каждый из этих прилагательных разграничивается с учётом их значения и сочетаемости. *Глубокий*-1) имеющий большую глубину, находящийся далеко, в большом отдалении (глубокая провинция); 2) серьёзный, сложный по содержанию (глубокий смысл); 3) очень сильный, достигший высшей степени (глубокое чувство); 4) поздний (глубокая ночь).

Прилагательное *глубинный* – нечто имеющий очень большую глубину, иногда невидимый, скрытый (глубинные чувства, глубинный лов).

Двойной – двойственный. Прилагательное *двойной* имеет значение 1) вдвое больший (двойной сок); 2) состоящий из однородных частей, предметов (двойное дно).

Прилагательное *двойственный* – двуличный, склоняющийся то в ту, то в другую сторону (двойственный характер).

Дружный – дружеский. *Дружный* обозначает 1) связанный дружбой, единокорный (дружная семья), 2) происходящий одновременно, сообща (дружный смех), 3) совершающийся быстро, без перерыва (дружная работа).

Дружеский – имеющий отношение к другу, доброжелательный (дружеская помощь).

Единый – единственный. Прилагательное *единый* – это общий, одинаковый для группы лиц (единая родина); прилагательное *единственный* обозначает только один, второго такого нет, исключительный (единственный сын).

Молодой – младший (Старый – старший). Эти прилагательные различаются с учётом их значения и сочетаемости. Прилагательное *молодой* – живущий (существующий) сравнительно немного лет, имеющий небольшой возраст (молодой президент). Антоним этого прилагательного – *старый*.

Прилагательное *младший* имеет значение 1) родившийся позже другого (младший брат); 2) имеющий менее высокое положение (младший сержант). Антоним этого прилагательного *старший*.

Особый – особенный. *Особый* обозначает 1) специальный, необычный (особое платье); 2) высокую степень какого-нибудь чувства (особое уважение).

Прилагательное *особенный* обозначает непохожий на другие, необыкновенный, выдающийся (особенные условия).

Практический – практичный. Прилагательное *практический* обозначает относящийся к сфере практики (практическое задание).

Прилагательное *практичный* обозначает 1) экономный, удобный, легко применяемый на практике (практичный метод); 2) опытный, разбирающийся в подробностях быта (практичная хозяйка).

Чтобы избежать ошибок, связанных с употреблением паронимов-прилагательных, необходимо запоминать их значения, обращаться к толковым словарям, пытаться вспомнить как можно больше сочетаний слов с каждым из паронимов, чтобы очевиднее проступило их различие.

Научная новизна: В статье особое место уделяется тому, как использовать прилагательные-паронимы в устной и письменной речи.

Практическое значение: Материал, предложенный в статье, может быть использован преподавателями на семинарских занятиях по русскому языку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Красных В.И. Лексические паронимы в современном русском языке. М., 2000
2. Барыкина А.Н., Добровольская В.В. Как образуются прилагательные. С-т П., 2002
3. Евгеньева А.П., Шевелёва М.С и др. Словарь русского языка в 4-х томах. М., 1983

XÜLASƏ
Məhərrəmovə Səadət Məhərrəm qızı
SİFƏT PARONİMLƏRİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: paronim, sifət, suffiks, eyniköklü sözlər

Təqdim edilən məqalədə sifət paronimlərinin rus dilinin leksik sistemində tutduqları mövqedən bəhs edilir. Onların şifahi və yazılı niqtdə düzgün işlənməsi məsələsinə toxunulur.

SUMMARY
Maharramova Saadet Maharram
SOME CHARACTERISTICS OF ADJECTIVE PARONYMS

Key words: paronym, adjective, suffix, single-root

The article deals with the position of adjective paronyms in the word system of the Russian language. It is also touched upon the correct use of these issues in oral and written speech.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 04.07.2014
son variant: 04.09.2014

SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 saylı protokolu

ИСКЕНДЕРОВА НИГЯР ВАЛИШ ГЫЗЫ*Сумгайытский государственный университет**Доктор филол. наук кафедры иностранных языков (для гуманитарных специальностей)**Доктор филологических наук**isgani@gmail.com***ОТРАЖЕНИЕ РАСОВО-КУЛЬТУРНЫХ И ГЕНДЕРНЫХ ВОПРОСОВ
В АМЕРИКАНСКОЙ ПЕРИОДИКЕ КОНЦА XVIII ВЕКА*****Ключевые слова: периодика, нация, самоопределение, гендер, раса, особенности***

С конца XVIII века в США сложилась система устойчивых взглядов и стереотипов о расово-культурных и гендерных различиях, которая мало изменилась со сменой общественных отношений и мирового статуса страны. Этот комплекс взаимоотношений имеет глубокие исторические корни, основу которых составляет заложенный пуританами Новой Англии тезис об избранности американской нации и предопределенности её судьбы. Положения этого тезиса получили свое отражение в расово-культурной и гендерной иерархии американского общества [1], что подтверждают публикации в американской периодической печати и художественной литературе. «Физиологический и гендерный бум», получивший широкое распространение в научной среде США к концу XVIII века, соотносил физическую слабость пола с её социальной зависимостью. Представители зарождающейся литературы, «разбавив» научную информацию плодами собственного воображения, создавали произведения о несчастной любви, неравных браках и изменах.

В обществе, где Декларация Независимости, казалось бы, предоставила всем гражданам новой страны одинаковые права, свободы и обязанности, дискурсы на тему расово-культурных и гендерных различий не только не утихали, но набирали силу. К примеру, на титульном листе первого издания журнала «Massachusetts Magazine», (1789), была изображена женщина, символизирующая «надежду» издателей журнала на дальнейшее процветание. Эта гравюра долгое время была объектом дискуссий, ибо, как считали рецензенты, автор этой гравюры Вильям Хилл (William Hill) представил этот образ не только как знак «надежды», но и как символ превосходства белой женщины [2, 327]. Подвергая женское тело тщательному разбору расистским взглядом, ученые XVIII века заявляли о превосходстве «белизны» британо-американской расы и искали «нишу» для небелых жителей планеты. Вероятно, как утверждает исследователь М. Пратт (Mary Pratt), ученые XVIII века исследовали расы сквозь призму «расового сознания», где физические тела систематизировались по меркам «глобально-масштабного значения» [3, 15].

Рассматриваемое в качестве объекта научного исследования физическое тело подвергалось классификации в рамках расовой иерархии, включающей народы Запада и Востока, и в которой кавказской расе отводилась завидная роль «идеальной по форме, размеру и цвету». Эта система обосновывалась “*environmental*” (экологическими) аргументами, которые доказывали непосредственное воздействие климата на тело человека. Согласно этим доводам просвещенные народы и цивилизации ассоциировались с умеренными климатическими условиями, и напротив, дикость, жестокость и сопутствующие им невоздержанные страсти - с суровым холодным или очень горячим климатом. Системы классификации датских профессоров анатомии Петруса Кампера (Petrus Camper) и Йохана Блюменбаха (Johann Blumenbach), позже развитые в научных трудах немецкого анатома Самуэля Соммеринга (Samuel Thomas Von Semmerring) и

английского анатома Уильяма Чесселдена (William Cheselden) получили отражение в американских периодических изданиях [4, 8].

Результаты этой классификации стали популярными в США с тех пор, как только новая нация обрела свою политическую силу, ибо для статуса просвещенной нации «упорядоченного и цивилизованного ландшафта» было недостаточно. Национальная идентичность новой нации, по словам Марка Камрата, опиралась на «расово-упорядоченную массу её жителей, символизирующих желаемый национальный порядок» [2, 229].

Научные статьи о физиогномике людей из разных регионов мира, их градации в соответствии со шкалой цивилизаций регулярно появлялись в американской периодической печати. Возросший интерес населения к периодической литературе, интенсивность распространения информации через средства массовой информации стимулировал ученых, социологов и политиков к созданию публикаций такого рода. Американская пресса, направленная на формирование национальной идеологии, конечно же, не упустила случая растиражировать любую информацию, которая способствовала бы как увеличению тиража издания, так и укреплению идеологических основ Новой Англии.

Заключения исследователей о том, что мужчинам и женщинам присуща специфическая миссия – «физическая и интеллектуальная сила для мужчин, [слабость] и деторождение для женщин» - явились концептуальными в их исследованиях [5], [6]. Так, Блюменбах ассоциирует физиологию женского тела с её «низшей» (“inferior”) ролью в обществе, ибо структура женского тела, «нежного и мягкого», является полной противоположностью «атлетическому и грубому телосложению» мужчины. Далее он добавляет, что «нервная система женщины намного сильнее мужской» и предрасположена к «потрясениям... мозга, более проворного и спонтанного», подтверждая распространенную мысль о том, что раз женщинами управляет не мозг, а эмоции, то они годятся лишь к подчиненной позиции и в социальных структурах общества [7, 210].

Частыми в “Massachussets Magazine” были отрывки из научных трудов Джохана Каспара Лаватера (Johan Caspar Lavater), шведского ученого и дипломата, которого глубоко интересовали научные теории по физиогномике. Его статья “Male and Female” из сборника “Essays on Physiognomy” [8, 177-78] была перепечатана под заголовком “General Remarks on Women” в “Massachussets Magazine” в январе 1794 года. Эта публикация демонстрировала его основные убеждения по поводу телосложения женщин и отношение к распространенным дебатам о различии полов. Как и большинство его современников, Лаватер утверждает, что физическая форма женщины отражает её внутренний мир, характер и способности, и практически, предназначена для «материнства и влечения», т.е. приспособлена для исполнения функций матери и жены в кругу семьи. В статье Лаватер «прочитывает» внешность женщины как «самый точный образец домохозяйки» (“most accurate female housewifery”) и утверждает, что лицо женщины отражает её женственность и хозяйственность: лоб является «всецело женственным», нос – «показателем благоразумия и осторожности», и как у любой хорошей хозяйки, глаза - «остро пронизательны», а рот – «строго экономичный». Даже морщины на женском лице, по мнению автора, «выражают добрые чувства» и подтверждают круг её интересов в том же «узком семейном кругу» [9, 243]. Таким образом, Лаватер считает, что «внешность – это театр, на сцене которого душа демонстрирует себя». Он создает образ «благородной безукоризненной женщины, превосходящей всю силу воображения» [8, 102].

Согласно доводам Доктора Лангборна, приведенным в статье “On the Fair Sex”, женщина создана Богом для того, чтобы сделать её «привлекательной в глазах мужчины», а составляющие этого призыва заключены в «мягких и нежных формах» и «смирной краске смущения», что запечатлены в «гармоничных пропорциях тела», «прекрасно отлитых чертах», «выразительных глазах» и «нежной комплекции». Безусловно,

утверждает автор, такая внешность отражает «прекрасные орнаменты разума» и её желание «исполнить моральный и общественный долг» [10].

Связь между внешним видом женщины и его воздействием на мужчину также отражена и проанализирована в публикации Уильяма Александра под названием “On the Harry Influence Arising from Female Society”. Автор пишет, что «создатель Природы», разделив людей на два пола, «расположил баланс силы на стороне мужчины, предоставив ему не только тело, более крупное и грубое, но также одарив его разумом, решимостью характера и обширным кругом познания». Сила женщины же сосредоточена в её способности “to bend the haughty stubbornness of man”- т.е. «сгибать [покорять, направлять] высокомерное упрямство мужчины», используя «ласковое слово, ... нежный взгляд, или же улыбку». По мнению У.Александра, это умение «покорило Александра Великого, смягчило Юлия Цезаря, и решило судьбу многих империй и королевств». Далее автор утверждает, что оба пола взаимно дополняют друг – друга, имея примерно «одинаковую опору», ибо «наш Создатель – родитель без пристрастий», и одарил каждый пол «ему присущими различными особенностями» [11].

«Физиологический и гендерный бум», заполнивший статьи газет и журналов Новой Англии, был неким средством отвлечь женскую половину новой нации от желания занять свое место в социальной и политической иерархии страны. Пуританские взгляды и жизненный уклад новых колонистов совершенно не сходились с политическими призывами о создании новой государственности и идеями по определению национальной идентичности. Для того, чтобы сгладить эти острые углы и противоречия общественной и политической жизни страны, теории о разнице физиологического и гендерного порядка убеждали граждан страны в справедливой политике государства.

Публикации о женском образовании и воспитании благородных манер, об отношении полов, их физиологических и общественных функциях в семье и обществе также служили этой стратегии, выдвигая на первый план вопросы культурной идентичности и разницы культур Запада и Востока. Немало места в этих изданиях уделялось сентиментальным и романтическим сказкам, где добродетельность и порядочность американских женщин и мужчин ставились в пример восточному миру. В этих произведениях готовая пожертвовать своей жизнью американская женщина, не уступает посягательствам на её моральные устои и показывает пример высокой нравственности, а американский мужчина демонстрирует справедливость и демократические устои своего государства. Интересно, что основными сюжетами этих сказок были любовь и приключения на Востоке. Ведь именно Восток являлся «оценочной планкой» для сравнения и сопоставления различных культурных уровней, а также излюбленной темой для расовых и гендерных противопоставлений. Это был век сентиментальных сказок, и писатели как бы «упражнялись в подыгрывании чувствам», обращаясь к «чувствительности» читателей.

Интерес читателей к такой литературной продукции был слишком велик: «почти около 300 восточных сказок были опубликованы в различных периодических изданиях Северной Америки с середины ХУШ века до конца Гражданской войны (1797 - 1865)» [12, 1]. В романтических историях на тему Востока, которые появлялись в журналах XVIII - XIX веков, мы становимся свидетелями этих литературных вкусов. Авторы этих сказок переносят события в Иран или Индию, в Аравийские пустыни или гарем турецкого султана. Поступки героинь этих сказок, женщин европейского происхождения, ценой своей жизни защищающих свою добродетель от соблазнов алжирского пирата, турецкого паши и т.д. вызывает уважение всей нации. Так, героиня одной из сказок на восточную тему отважно дает отпор нападкам своего захватчика и заявляет: «Я твоя рабыня, - говорит Луиза, - но мой ум свободен; я никогда не стану рабыней греха; чувства никогда не заставят мои щеки краснеть, мою совесть раскаиваться. Заставь меня выполнять любую тяжелую работу, и ты увидишь, что я ее буду выполнять ее, склонив голову. Но честь свою я сохраню, ибо знай, Осман, что я не смогу пережить ее, и верю, что Бог, которому я

исповедаюсь, не простит мне этого». Впечатленный турок Осман, чьи предыдущие действия противоречат его благородству, обещает «не причинять ей боль, и не унижать ее более своей страстью», и история заканчивается женитьбой. Осман, конечно же, меняется, и вдохновленный Американской Революцией, освобождает всех своих рабов и выбирает благочестивый путь жизни [7, 48-64].

В периодической литературе данного периода мы встретили большое количество рассказов, историй, фрагментов, содержащих в своем названии восточные имена, типа Синдбад, Омар, Зейнаб, Фатима, Али, Мухаммед и другие. Потому очередная сказка под названием «Омар и Фатима, или аптекарь из Исфагана» не привлекла бы нашего внимания, если не информация о неожиданном для нас авторстве этого произведения. Так, Вебер в своем исследовании творчества Чарльза Брокдена Брауна, основоположника американского готического романа и новеллы, автором этой восточной сказки считает именно Брауна. Вебер включает эту сказку в список неизвестных произведений автора, опубликованных лишь в начале XIX века [13, 31-39].

Сказку «Омар и Фатима, или аптекарь из Исфагана» можно считать пародией на восточную сказку, столь популярную в Америке конца XVIII века, а также сатирическим изображением лекарей и аптекарей, во многих случаях для зарабатывания денег прибегающих к всевозможным уловкам и ухищрениям. Ч.Б. Браун, принимавший близкое участие в формировании постреволюционной американской прозы и национальной идеологии, равно как и идеалов новой Республики, конечно же, должен был выразить свое отношение к негативным сторонам общественной жизни Америки. Восточная сказка для этой цели была самым подходящим средством. В написании восточной сказки ему содействовали прочитанные им тревел-отчеты о путешествиях на Восток, использованные исторические, географические и этнографические знания. Таким образом, в который раз мы становимся свидетелями того, как американская литература отражает «страхи и фантазии развивающейся нации» [14, 257]. Основным из способов и самым удобным из них для претворения данной задачи в жизнь являлось использование восточной темы, сюжетов и мотивов из жизни экзотических и неведомых стран.

Периодическая литература США служила незаменимым средством для всех, кого интересовала американская история и культура, образ жизни и мышления. Читатели открывали свою Америку, обретая информацию о предпочтениях и убеждениях американцев, их совершенно иных моральных и материальных взглядах на жизнь: об их отношении к Родине, к земле, которую можно отобрать у других («чужих») силой и овладеть. Понятия «обнаружения и изучения, обретения и контроля» синонимичные в американских литературных источниках терминам «захвата и насильственного подавления» примерялись как к земле, так и к женщине. В противовес этому, любая оккупация территорий расценивалась американцами как угроза насилия над женщиной. Отсюда и исходит такая страсть к гендерным темам, где слабая от природы женщина постоянно нуждается в защите сильного и благородного мужчины, в роли которого непременно выступает американец. Публикации, проанализированные нами, свидетельствуют об амбивалентном отношении к женщинам и мужчинам в зависимости от их расы и национальности. Соответственно, восточные женщины и мужчины, отличающиеся как своей антропологией, так и чуждыми нравами, в периодических изданиях США XVIII века всегда выступали носителями отрицательных качеств.

Поскольку книгопечатание в Америке к концу XVIII века было практически неразвито, важнейшим и доступным средством распространения литературно-художественных произведений была американская периодика, основные издания которой начали печататься с конца восемнадцатого столетия. Американские журналы и газеты сохраняли тесные узы и верность английской печатной продукции, традиционно «задававшей тон» в вопросах национально-культурной идентичности, сопоставления Востока и Запада и его морально-нравственных критериев. Пиратским образом перепечатывая содержимое английских печатных изданий, они не только экспортировали

европейскую культуру и её приоритеты, но и делали всё для формирования американской национальной литературы.

Научная новизна: В статье рассматриваются расовые, гендерные и культурные противоречия, отразившиеся в американских периодических изданиях на рубеже XVIII-XIX вв. К анализу привлекаются публицистические статьи, результаты исследований физиологов и психологов, политические обзоры, а также восточные сказки, опубликованные в американской периодике. Приводятся библиографические источники из библиотеки Канзасского университета (США), ранее не известные в азербайджанском литературоведении.

Практическое значение: Статья может быть использована при подготовке лекций по американской литературе, по проблемам расово-гендерных отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bancroft G. History of the US from the Discovery of the Continent”, 10 vols., 1834-1875
2. Richardson L.N. A History of Early US Magazines, 1741-1789. – N.Y: Octagon, 1966, 353p.
3. Pratt M. Imperial Eyes: Travel Writing Transculturation. L. & N.Y: Routledge, 2007, 296 p.
4. Blumenbach J. The Anthropological Treatises// Mass Magazine, 1776, September
5. Bottomley F. Attitudes to the Body in Western Christendom. L.: Transatlantic Arts, 1979, 257
6. Bloch R. A History of English Sexual Morals. Berkeley: U of California Press, 2003, 225 p.
7. Massachusetts Magazine, 1791, November
8. Lavater C. Essays on Physiognomy. N.Y.: Gale ECCO, Print Editions, 2010, 322 p.
9. Lavater C. General Remarks on Women // Massachusetts Magazine, 1794
10. Dr. Langborne. On the Fair Sex // Massachusetts Magazine, 1790, January
11. Alexander W. On the Happy Influence Arising from Female Society // Mas. Magazine, 1795
12. Kamrath M. An “inconceivable pleasure” and the “Philadelphia Minerva// American Periodicals: Journal of History, Criticism, and Bibliography 14.1, 2004
13. Uncollected Writings of Ch. Br. Brown/ Ed. Alfred Weber. Ó 2001 [electronic resource]
14. Davidson C. Revolution and the World. New York: Oxford University Press, 1986, 442 p.

XÜLASƏ

İsgəndərova Nigar Vəliş qızı

XVIII ƏSRİN SONUNDA ABŞ MƏTBU NƏŞRLƏRİNDƏ İRQİ, MƏDƏNİ VƏ GENDER MƏSƏLƏLƏRİNİN ƏKSİ

Açar sözlər: *mətbu nəşrləri, millət, özünütəyinetmə, gender, irq, xüsusiyyətlər*

Məqalədə XVIII əsrin sonunda irqi, gender və mədəni ziddiyyətlərin ABŞ mətbu nəşrlərində əksi məsələsi tədqiq edilir. ABŞ mətbu nəşrlərində bu məsələlərlə bağlı çap edilmiş publisist məqalələri, fizioloqlar və psixoloqların tədqiqatlarının nəticələri, siyasi icmallar və Şərq üslubunda yazılmış nağıllar təhlilə cəlb edilir.

SUMMARY

Isgandarova Nigiar Valish

**REFLECTION OF RACIAL, CULTURAL AND GENDER PROBLEMS
IN THE U.S. PERIODICALS AT THE TURN OF THE XVIII CENTURY**

Key words: periodicals, nation, self-definition, gender, race, similarities

The paper deals with racial, gender and cultural contradictions having been reflected in the U.S. periodicals at the turn of the XVIII century. Publicist articles, results of physiologists' and psychologist' researches, politicians' reviews on these problems, and oriental tales published in the U.S. periodicals, have been attracted to the analysis.

**Daxil olma tarixi: ilkin variant: 05.06.2014
son variant: 10.09.2014**

**SDU-nun Filologiya fakültəsinin 30.05.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 05 sayılı protokolu**

ASLANOV YUSİF YUSUBƏLİ oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti,**Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru**yusif_aslanov@mail.ru***BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA ERMƏNİ OBRAZI: YALAN VƏ HƏQİQƏTİN İNİKASI*****Açar sözlər: ədəbiyyat, motiv, obraz, erməni xəbisliyi***

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin misilsiz nailiyyətlər qazanması, dünyanın lider dövlətləri tərəfindən dəstəklənməsi, bütün sahələrdə irimiqyaslı və beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi müstəqil, əbədi Azərbaycanın işıqlı gələcəyinə, qüdrətli bir ölkəyə çevrilməsinə geniş imkan yaradır. Bu dinamik inkişaf yolunda ərazi bütövlüyümüzü, torpaqlarımızı, vətənimizi qorumaq, vəhşi ermənilərə aqlımız, idrakımızla, sülh siyasəti aparmaqla qalib gəlmək məqsədimiz, amalımızdır. Unutmamalıyıq ki, Birinci Göytürk dövlətinin istiqlalı uğrunda mübarizə apararı, türk dünyasında qəhrəmanlıq simvoluna çevrilmiş Gur Şadı nə taxt-tac, nə var-dövlət, nə də ki, atasının vəsiyyəti maraqlandırdı. Onun amalı, məfkurəsi “Mənə vacib olan vətənimizin müstəqilliyidir” sözlərində bütövləşir və bu gün də aktualdır.

İndi də Ulu Öndər Heydər Əliyevin həlli yollarını axtardığı çox ciddi, bu gün də “açarı qeyb olan” ağırlı-acılı dərdlərimiz ayrı-ayrı insanların, yaxud bir ailənin müsibətinə deyil, bütün xalqın faciəsi və ən böyük dərdinə çevrilən Qərbi Azərbaycanın, Qarabağın erməni quldurları tərəfindən işğal edilməsi, qanlı faciələrin törədilməsidir: “Torpaqlarımızın hər bir qarışının itməsi bizim üçün dəhşətlidir... düşmən tapdığı altında qalması bizim üçün ağır dərddir, böyük bir faciədir”.

Bu acı həqiqətləri xalqa, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqda və mübarizəmizi davam etdirməkdə bədii ədəbiyyatın təsir dairəsi hüdudsuzdur. Forma və mündəricəsi çoxçeşidli olan müxtəlif ədəbi növ və janrlarda yazılan bu əsərlər milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşadır, həyatın, gerçəkliyin mürəkkəbliyini, ziddiyyətlərini öyrənməyə kömək edir, dünyanı, idrakı, psixologiyanı, qarşılıqlı münasibətləri, adət-ənənələri gözəllik qanunları üzərində qurmağa imkan yaradır, estetik zövq və duyğular oyadır, inam, qürur, ləyaqət, məğrurluq, humanizm, qəhrəmanlıq kimi nəcib keyfiyyətlər aşılayaraq, varlığın şairənə dərkinə, söz sənətinə çevrilir.

Buna görə də zaman və məkandan asılı olmayaraq, tarixi prosesin ayrı-ayrı dövrlərində meydana çıxan müxtəlif ideologiyalar, ədəbi cərəyanlar ədəbiyyatı öyrənmiş, ən güclü silahın ideya, söz olduğunu təsdiq və təsbit etmiş, ictimai-siyasi gerçəkliyin, cəmiyyətin yeniləşməsinin, inqilabların baş verməsinin, insanların tərbiyəsinin səbəblərini bədii yaradıcılıqda, aqlın, məntiqin güc və qüvvətində, düşüncənin fəlsəfi dərinliyində, səmimiyyətində axtarmışlar. Zərurətdən yaranan, insanın könül dünyasını zənginləşdirmək məqsədilə yazılan bədii əsərlərdə aparıcı mövzulardan biri də türkün qüruru və qəhrəmanlığının təsviri, milli münasibətlərin tarixi köklərinin bədii dərki, erməni vandalizminin xalqa çatdırılmasıdır.

Ermənilərin regionlarda həyata keçirdikləri etnik separatizm, terror ideologiyası bədii ədəbiyyatda da XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tənqid və ifşa hədəfinə çevrilir, ədəbiyyata erməni obrazı gətirilir. XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitində ensiklopedik zəka sahibi, rəssam, xəttat, musiqi nəzəriyyəçisi, lirik, ictimai-siyasi məzmunlu şeirləri ilə tanınan Mir Möhsün Nəvvab “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” kitabında ermənilərin törətdikləri qırğınlardan, faciələrdən danışılır və erməni kimdir sualına mövqeyini bildirir: “Əvvəla bunu bilmək lazımdır ki, İrəvan şəhərinin erməniləri (*bütün ermənilər – kursiv bizimdir – Y.Y.Aslanov*) çox kinli, ədavətli, təkəbbürlü, xudpəsənd və xəmirləri fitnə-fəsad ilə yoğrulmuş adamlardır. Hansı vilayətdə ki, bunlar tapılır, mütləq orada bir ədavət və ixtişaş olacaq” [1, 15].

Böyük sənət əsərlərində tarixi faktlar saxtalaşdırılmır, sənət və həqiqət meyarları gözlənilir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında və eləcə də müasir ədəbi prosesin tanınmış yazarlarının əsərlərində erməni düşüncəsinin kin-küdurətdən, qəddarlıqdan, qaniçənlikdən, insanları qətlə yetirməkdən həzz almaq üzərində qurulduğu poetik ifadəsini tapır, realizmin bədii-estetik prinsipləri pozulmur. Bu əsərlərdə ermənilərin duz-çörəyi itirdikləri, arxadan vuran canilər olduqları, mədəni-tarixi abidələrimizi dağıtdıqları, musiqimizi özlərinin adlarına çıxdıqları ürək ağrısı ilə bədii təsvir obyektinə çevrilir, həqiqət olduğu kimi xalqa çatdırılır. Bunun əksinə olaraq, erməni ədəbiyyatı həqiqətdən uzaq, ayaq tutub yeriyə bilməyən nifrətin, yalanın üzərində qurulur. Görkəmli tənqidçi Yaşar Qarayevin erməni ədəbiyyatına, erməni düşüncəsinə verdiyi qiymət, mənfur düşmənin iç üzünün, əxlaqının reallığıdır, həyat həqiqətidir: “Sənət nifrətə hamilə olanda ondan Raffi doğulur; Füzuli yox; Balayan doğulur; Mirzə Cəlil yox!... Naqis patologiya, küdurət kompleksi dahi doğura bilməz, Xanzadyan, Qdlyan, İgıdyan doğura bilər” [2, 257].

Dəhşətli faciələrin baş verməsinin birinci səbəbini yazarlar qəsbkar, işğalçı, ikiüzlü, kişilikdən, qeyrət və namusdan uzaq, vətəni, torpağı olmayan gəlmələrin-ermənilərin əməllərində axtarır, Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməklə “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşdüklərini, iblis xislətli simasızlar olduğunu bədii sözün işığında canlandırır, xalqa həqiqəti, humanizmi, milli-mənəvi dəyərləri aşlayır. İkincisi isə, sapı özümüzədən olan baltaların (İ.Şıxlı), özümüzü kəsən qılıncların (B.Vahabzadə) aramızda olması, xəyanətkarlığı, səriştəsizliyi, o zaman hakimiyyətdə olan rəhbər işçilərin satqınlığı, idarəçilik bacarığının olmaması səbəb kimi götürülür.

Bədii ədəbiyyatda “Vətən mənə oğul desə, nə dərdim; Mamır olub qayasında bitərdim” (M.Araz), “Vətəni sevməyən insan olmaz, olsa da, ol şəxsdə vicdan olmaz” (A.Səhhət) ədəbi düşüncəsi ilə yanaşı, təəssüf ki, “ermənilər ağıllı və yaxşı insanlar olublar”, Ermənistandan öz tarixi torpaqlarından qaçqın və məcburi köçkün olanlara “yeraz gədəsi, vəhşilər, qaçqın köpəkuşağı...” (Ə.Əylisli) mövqeyi də ortaya qoyulmuş, tarixi faktlar təhrif edilərək xalqa çatdırılmışdır.

Erməni-müsəlman münasibətlərinin bədii ədəbiyyata gətirilməsi XIX əsrdən başlayaraq yazarların daha çox diqqətini cəlb edib. N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, Y.V.Çəmənəminli, Ü.Hacıbəyov, Ə.Ağaoğlu və başqa Qarabağın görkəmli ictimai-ədəbi fikir xadimləri, ziyalıları, mədəniyyət xadimləri erməni düşüncəsinə, onların havadarlarını tənqid edib, ermənilərin həmişə xəyanətkar millət olduğunu xalqa çatdırıb. M.F.Axundzadənin “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Hacı Qara”, C.Məmmədquluzadənin “Kamança”, “Kışmış oyunu” dramlarında, “Usta Zeynal” hekayəsində, Ə.Haqverdiyevin “Köhnə dudman” komediyasında, N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanında, M.Ə.Sabirin satiralarında, C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində, M.S.Ordubadinin “Qanlı illər” əsərində, R.Rzanın “Mirzə Şəfi” dramında, İ.Şıxlının “Qətl” hekayəsində, Aqil Abbasın “Dolu”, H.Mirələmovun “Yanan qar”, Eldəniz Elgünün “On üç günlük min bir gecə” və onlarla bu mövzuda yazılmış bədii nümunələrdə maraqlı məlumatlar verilir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatımıza ilk dəfə erməni obrazını şair Xürrəm “Salman ilə Sərkis” poemasında gətirmişdir.

Oxucu bədii ədəbiyyatı mütaliə etdikcə sanki S.Vurğunun ədəbi-nəzəri fikirləri ilə yaşayır və özü üçün nəticə çıxarır:

Ürəksiz yaranan hansı bir əsər,
Yadigar qalmışdır sabahkı günə?!

Deməli, böyük sənətkar əslinə, nəslinə, kökə bağlanmalı, torpağın şərəfini qoruyanları uca tutmalı, kimsədən kömək, yardım istəməyi H.Cavid demişkən, özünə rəvac bilməməlidir:

Kimsədən gözləmə yardım əsla,
Yalnız kəndinə kəndin ağla.

Mübaligəsiz demək olar ki, klassiklərimizin əsərlərinin hər biri haqq səsinin, vicdanının poetik ifadəsi, C.Məmmədquluzadə demişkən, xalqa xidmət etmək, milləti qəflət yuxusundan ayılmaq amalıdır, düşüncəsidir. Maarifçi, tənqidi realist ədəbiyyatın nümayəndələri də bu mövqedən çıxış etmiş, erməni xarakterinin xüsusiyyətlərini, iç üzünü böyük məharət və ustalıqla açmağı bacarmış, erməni tipi və düşüncəsini olduğu kimi göstərməyə nail olmuşdur.

M.F.Axundzadənin Mkrıtc və Arakeli, C.Məmmədquluzadənin Muğdusi Akopu, Karapet və Sərkizi, kamançaçı Baxşısı, C.Cabbarlının Allahverdi Əsriyanı, Ağamyanı, H.Mirələmovun Fənayə, Vahan, Vazgen, Ernest və Vartanuşu, İsmayıl Şıxlının “kırvə” obrazı xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bədii tip, yaddaqalan surətlərdir.

M.F.Axundzadə əsərlərində milli münasibətlərin gərginləşməsinə dəstək olan rus siyasətinin tənqidini önə çəksə də, həm də ermənilərin yaşayış tərzləri ilə oxucuları tanış edir, onların qorxaq, ikiüzlü, satqın xalqın nümayəndələri olduqlarını göstərir. “Kişmiş oyunu” pyesində iştirak edən Karapet, Sərkiz surətləri “Hacı Qara” əsərindəki Mkrıtc və Arakeli xatırladır. Bu ideya C.Cabbarlının “1905-ci ildə” əsərində bir qədər də dərinləşdirilir, fərqli xüsusiyyətlər ortaya qoyulur. Böyük rus şairi Puşkin də bu məsələyə toxunaraq yazırdı: “Sən köləsən, sən qorxaqsan, çünki sən ermənisən”.

“Kişmiş oyunu”nda sələm verməklə başqalarını bəlaya, borca salan erməni Karapet və Sərkiz tənqid atəşinə tutulur, Vəlisoltan və Nurəlinin fırıldaqlarının üstü açılır. Zahirən özünü xeyirxah, qonaqpərvər göstərən Vəlisoltanın əməlləri ustalıqla ifşa olunur. Əsas ideya fırıldaqçının tamahkarı, acgözü aldatması, aqlın puldan güclü olması motivi, süjet xətti üzərində qurulur, “erməniləri realist xalq oyunu ilə, sözlə yox, əməllə, işlə qovurlar” [3, 199], əsər “fırıldaqçıların qələbəsi ilə bitir” [4, 247] və bunlar çox və ya az dərəcədə bədii tip, yaddaqalan mənfi surət kimi ümumiləşdirilir” [5, 46].

C.Məmmədquluzadə 1905-ci ildə yazdığı “Usta Zeynal” hekayəsində Muğdusi Akop obrazını yaradır. Usta Zeynal və Usta Qurbanın danışıklarında çox ehyamla, üstüörtülü, bəzən kəskin formada ermənilərin iç üzünü açılır, oxuculara çatdırılır, donuz əti yeyən ermənilərə işarə edilərək: “Adamın adam xörəyi olar, heyvanın da heyvan xörəyi” [6, 147] nəticəsi çıxarılır. Yaxud, Usta Zeynal: “Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya-ələmi murdar elədin” [6, 149] qənaətinə gəlir.

“Kamança” bir pərdəli faciəsində də göstərilir ki, ermənilərin Şirzad, Nəcəfqulu, Misirxan, Şirali kimi igidləri öldürməsi münaqişəni, ziddiyyətləri daha da dərinləşdirir. Qəhrəman yüzbaşı ələ keçən erməni Baxşıdan qisas almaq istəyir. Hadisə yerinə ana da gəlir. Onun oğlunu ermənilər öldürmüş, şəhid olmuşdu. O, erməniyi öldürmək, qisas almaq fikrinə düşür. Ancaq qolunu qaldırır, əlində qəmə dayanıb durur. Ananın oğlunun qisasını almağa hazırlaşması bir anın içərisində onun rəhmə gəlməsi, bağışlaması ilə əvəz edilir. C.Məmmədquluzadənin də böyüklüyü ondadır ki, hətta qisas anında da ədib nifrət tərbiyə eləmir, millətin təhqirini əsas hədəf seçmir.

Baxşının “Ax, sireli Muğus bala” deməsi, adamların üzünə baxaraq çox həvəslə kamançada “Rast”, “Şikəsteyi – fars”, “Segah – zəbul” havasını çalması Qəhrəman yüzbaşını da fikrindən döndərir, qəməni qımına qoymağa məcbur edir. O deyir:

- Adə, erməni, tez kəmənçəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa atanın goru haqqı, bu yoldaşlarımın başına and olsun, bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm! (çığırır). Çıx get! [6, 436].

Bu, Azərbaycan xalqının böyüklüyü, düşməni bağışlamağı bacarmağının bədii ifadəsidir. Ancaq ermənilər bunun əvəzində musiqimizi, türkün yer-yurd adlarını erməniləşdirib, musiqi sədələri altında gəlinlərin, qızların kürəyinə samovarda, qaynar qazanda su bağlamaqla əzabla öldürmüş, başlarını kəmiş, dərisini soymuşlar. Qəddarlıq, vəhşilik ermənilərin genindən gəlsə də, tarix, zaman öz qisasını alacaq, onların vəhşi, azərbaycanlıların isə humanist bir xalq olduğunu sübut edəcəkdir.

Bir faktı xatırlamaq böyük bir həqiqəti açır ki, 400-dən çox erməni aştığı Azərbaycan dilində yazıb-yaradıb, dastanlarımızı oxuyub, mahnılarımızın, sazımızın və sözüümüzün musiqiliyinə, şirinliyinə vurulub, onları Ermənistanda yayıb. X.Abovyan “Ermənistan yaraları”

kitabında etdiyi etiraflarda deyir ki, ermənilərin ədəbiyyatı, musiqisi, folkloru türkün folklor qaynaqlarından, musiqisi və ədəbiyyatının erməniləşdirilməsi nəticəsindən yaranmışdır: “Bizim xalq (*vəhşi millət – kursiv bizimdir – Y.Y.Aslanov*) onların dilinə o qədər (*Azərbaycan dilinin şirinliyi nəzərdə tutulur – Y.Y.Aslanov*) məftun olub ki, mahnılar, şeirlər, atalar sözləri – hamısı türkcədir, bizim dildə deyil” [7, 41-42].

Ə.Haqqverdiyevin “Köhnə dudman” əsərində də Pərviz xanın qəddarlığı, insan alverinə qurşanması, kəndlilərə etdikləri zülmərə qarşı haqq və ədalət tələb edən, zülmə boyun əyməyən, intiqam almaq alovu ilə alışıb yanan Bədəl obrazı pyesin süjet xəttində daha çox diqqəti cəlb edir: “Bədəlin dərdi el dərdidir, eli zülmədən, dardan qurtarmaq qeyrətidir” [8, 21].

Bədəlin saflığı, böyüklüyü erməni ilə qarşılaşdığı səhnədə tamaşaçını daha da heyrtləndirir, onun səmimiyyətinə inanmamaq olmur. Hadisələrdən məlum olur ki, ermənilər yenə qırğınlar törətmiş, nahaq qanlar tökmüşlər. Belə bir vaxtda erməni oğluna toy etmək üçün çox az miqdarda paltar alıb qayıdanda Bədəlin dəstəsinə rast gəlir. Bədəl ona 5 qızıl verib toy üçün əlavə paltar almağı tapşırır. Bu, Azərbaycan oğlunun düşməni bağışlamaq istəyinin güclü olmasının ifadəsi, əqidəsi və mövqeyidir.

Böyük Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının “Qətl” hekayəsinə diqqət edək. Burada əsas süjet xətti “yaxşılıq elə, evinə salamat çatma” motivi üzərində qurulub. Hekayədən məlum olur ki, Məşədi Hüseyn evə qayıdanda çəpərin dibində, qarın üstündə inildəyən, yaralı vəziyyətdə olan, büzüşüb yumağa dönmüş bir erməni görür. O, evinə gəlib uşaqlarına onu evə gətirməyi tapşırır. Məşədi Hüseyn həkim çağırır, onu müalicə etdirir, beş ay evində saxlayır, sonra ona bir motal yağ, bir motal pendir, bir-iki küpə də bal-bəhməz verir, isti, ətirli təndir çörəklərini xurcuna doldurub ata yükləyir, geyindirir, xəncərini də ona bağışlayır. Yola düşürlər. Yolda erməni deyir ki, borclu qalmaq pis şeydir. Mən bunun əvəzini qaytara bilmərəm, o dünyaya da borclu getmək istəmirəm. Ona görə də sən həyatla vidalaşmalısən. Erməni xəncərlə Məşədi Hüseyni öldürür.

Bu, yazıçı təxəyyülünün uydurması deyil, həyati faktlardır. Görkəmli sənətkar da odur ki, oxucunu inandıra bilsin, düşməne nifrət hissini oyatmağı bacarsın.

Faktlardan görüldüyü kimi, ermənilər iblis xislətli, vətəni olmayan bir xalqdır. Onlar həmişə xəyanət etməyi, qəddar olmağı, Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməklə öz ərazilərini genişləndirməyi düşünmüşlər. Ona görə də mənsub olduğu xalqın ruhu, ideyası ilə yaşayan yazar erməni vandalizminin mahiyyətini açıb gəncləri onlara nifrət ruhunda tərbiyə etməyi bacarmalı, xalqa həqiqəti deməlidir. Bu bir faktdır ki, öz vətəninə sevməyən, onun uğrunda ölməyə hazır olmayan bəşəriyyətə də lazım ola bilməz, bəşəri dəyərləri yaşatmağı bacarmaz. Böyük Atatürkün qiymətli bir fikri bu günün də reallığıdır, gerçəkliyidir: “Ən böyük şəxslər özündən çox, mənsub olduğu xalqı düşünən, onun xoşbəxtliyi yolunda həyatını qurban verən insanlardır”, erməni vəhşiliyini dünya ictimaiyyətinə çatdıran və xalqını sevənlərdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə XIX əsrdən başlayaraq, çağdaş dövrümüzdə qədərki ədəbi prosesdə müxtəlif tipli erməni obrazları, onların məkrli, kin-küdurətli xislətləri açıqlanmış, ayrı-ayrı bədii əsərlərə erməni surətlərinin daxil edilməsi səbəbləri araşdırılmış və təhlil olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ədəbiyyat, pedaqogika, tarix fənlərində milli münasibətlərin tarixi köklərinin bədii dərkisi, erməni vandalizminin mahiyyətini açmaqda təlim materialı kimi mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni – müsəlman davası. Bakı: “Azərənəşr”, 1993, 125 səh.
2. Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: “Elm”, 1996, 710 səh.
3. Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: “Elm”, 1980, 258 səh.
4. Xalid Əlimirzəyev. Problemlər və xarakterlər dramaturgiyası. Bakı: “Yazıçı”, 1979, 355 səh.
5. Firudin Hüseynov. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: “Gənclik”, 1977, 183 səh.
6. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri IV cildə. I cild. Tərtib edən: İsa Həbibbəyli. Bakı: “Öndər”

nəşriyyatı, 2004, 664 səh.

7. Хачатур Абовян. Раны Армении. Ереван, 1858

8. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri II cildə. I cild. Tərtib edən: Kamran Məmmədov. Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2005, 504 səh.

РЕЗЮМЕ

Асланов Юсиф Юсубали оглу

ОБРАЗ АРМЯНИНА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ОТРАЖЕНИЕ ЛЖИ И ПРАВДЫ

Ключевые слова: литература, мотив, образ, коварство армян

Данная научная статья обращается к образу армянина в художественной литературе. Этнический сепаратизм и идеология террора, претворяемые в жизнь армянами с начала XIX века, стали мишенью критики и разоблачения в художественной литературе. Тогда же в литературе был создан образ армянина. Х.Абовян признавался, что литература, музыка и фольклор армян черпают свои истоки из тюркского фольклора, музыки и литературы. Для раскрытия характерных особенностей армян за основу взята художественная литература, исследованы направления художественно - эстетического осознания этой проблемы на примере творчества М.Ф.Ахундзаде, Дж. Мамедгулузаде, А.Ахвердиева, Дж Джаббарлы и Х.Мираламова.

SUMMARY

Aslanov Yusif Yusubali oglu

IMAGE OF THE ARMENIAN IN FICTION: REFLECTION OF FALSIFICATION AND TRUTH

Key words: literature, motive, character, Armenian perfidy

This article deals with the image of the armenian in fiction. Since XIX century ethnic separatism and terror ideology implemented by the armenians in the regions, became the target of critics and exposure in fiction. At that time image of the armenian appeared in the literature. Kh.Abovyan has confessed that the armenian literature, music and folklore were born from the Turkish sources. For revealing the characters of the armenians literary works and artistic-aesthetic cognition of the problem were learned in M.F.Akhundzadeh, J.Mammadguluzadeh, A.Hagverdiyev, J.Jabbarly, I.Shikhly, H.Miralamov`s works.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 03.07.2014

son variant: 05.09.2014

**SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 saylı protokolu**

ABDULLAYEVA LEYLA ARIF qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının dissertantı**Lm5@box.az***ƏLİAĞA KÜRÇAYLININ POEZİYASINDA VƏTƏN TƏBİƏTİNİN TƏRƏNNÜMÜ*****Açar sözlər: Əliğa Kürçaylı, poeziya, peyzaj, mövzu, problematika***

Əliğa Kürçaylı tərədən dırnağacan Azərbaycan şairidir. Onun bütün şeirlərində, poemalarında Azərbaycanı dərin məhəbbətlə sevən, onun təbiətini vurğunluqla tərənnüm edən şair ürayinin döyüntülərini eşidirik. Şairin yaradıcılığında bütöv Azərbaycan obrazı nisbətən kiçik, səciyyəvi detallar, «kompozisiya sarayının kərpicləri» (Aristotel) vasitəsilə yaradılır. «Bizim el» şeiri fikirlərimizi əsaslandırmaq baxımından səciyyəvidir:

Ya qonaq, ya qərib, ya səyyah ol sən,
Harda könül açan mahnı eşitsən,
Dinləsən ürəkdən qopan bir hava,
Görsən qonaq sevən bir el, bir oba,
Görsən açıq ürək, mehriban sifət,
Görsən təmiz duyğu, təmiz məhəbbət, –
Deməli, əzizim, bizim eldəsən,
Şirvanda, Muğanda, ya da Mildəsən,
Ya Kürün, Arazın qırağındasan...

Bir söz, Azərbaycan torpağındasan [1, 40].

«Kəndimiz» şeirindəki «Həyətlər həsrətdir burda çəpərə» misrası səciyyəvi bir detal kimi kənd adamları, onların mənəvi-əxlaqi dəyərlərə münasibəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Həmin misraları oxuyanda istər-istəməz adamın yadına Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» əsərində təsvir olunan mühit düşür.

Şairin poeziyasında dənizi («Dəniz insandır», «Dəniz sakit olanda», «Dəniz», «Tənhalıq», «Qaya və dalğalar», «Dənizdə nəgmə», «Dənizdə heykəl», «Xəzəri bulanıq gördüm bu axşam»), çayı («Çay», «Dedilər Kür quruyur», «Kürüm»), ağacı («Söyüd», «Xan çinarın gövdəsini», «Dəmirəğac», «Ağcaqayın», «Qoşa ağcaqayın», «Narbənd ağacı»), yarpağı («Yarpaqlar», «Yaşıl yarpaqlar», «Mən baxıram bayaqdan») otu («Payız otları»), çiçəyi («Deyirsən ilk bahar sevgi dəmidir»), quşu («Bülbül səsi», «Bülbül», «Qartal», «Qağayılar ağlayırdı», «Qaranquş», «Qartal qanadlanıb qalxdı qayadan», «Qaranquşlar qayıtdı», «Durna qatarı», «Qu quşunun nəgməsi», «Turac», «Qağayılar», «Etibar», «Qartal əfsanəsi», «Qatardan ayrılmış durna»), ayı («Dənizdə ay çimirdi», «Gecələr ay olmaq istəyirəm mən»), günəşi («Günəşin səsi»), küləyi («Sevgilim, tut əlimdən») və s. bədii obraza çevirmək meyli təqdirəlayiq cəhətlərdəndir. Təbii ki, həmişə Əliğa Kürçaylı öz istəyinə lazımı səviyyədə nail olmur, bəzən öteri cizgilərlə təqdim edilən bu təbiət cisimləri lazımı səviyyədə obrazlaşa bilmir. Ancaq başlıca məsələ poetik cəhddir ki, bu da şairin yaradıcılığı üçün xas olan aparıcı cəhətlərdəndir. Onun bütün uğurları məhz bu cəhdin meyvələridir.

Əliğa Kürçaylı təkcə Kürü, Muğanı yox, Azərbaycanın digər çaylarını, göllərini, dağlarını, düzlərini eyni məhəbbətlə tərənnüm edir və bu torpağın övladı olduğu üçün fəxarət duyğusu keçirir:

Gözümdə qalmayıb arzu da, kam da,
Həyat, yalnız sənə minnətdaram mən.
Uğurlu bir gündə, bir xoş məqamda
Məni bu torpağa oğul etmişən.

Məni yad yurda da ata bilərdin,
 Övlad da edərdin başqa məkana.
 Onda həsrətimdən yanıb ölərdim
 Uzaqdan baxanda Azərbaycanca.
 Həyat, çox sağ ol ki, dillər içində
 Mənə Azərbaycan dili vermişən.
 Sərraf tək seçmişən ellər içindən,
 Mənə bu torpağı, eli vermişən.
 Göllərdən bəxtimə Göygöl, Maralgöl,
 Çaylardan payıma Araz, Kür düşüb.
 Həyat, ürəyimi özün ara, gör –
 Sənə buna görə təşəkkür düşür [1, 14].

Şeir həyata müraciətlə yazılsa da, əslində şair sözün sətiraltı mənasında Allahı nəzərdə tuturdu. Ancaq sovetlər zamanı, bir az da dəqiqləşdirsək, şeir yazıldığı 1977-ci ildə ayrı cür yazıb çap olunmaq da mümkün deyildi.

Ə.Kürçaylının şeirlərində Azərbaycan torpağı vurğunluqla tərənnüm olunur. Adları çəkilən Kür, Araz, Muğan, Mil, Göygöl, Maralgöl, Batabat, Qobustan, Bakı, İçərişəhər, Qız qalası, Şərur, Laçın, Salyan, Qazax, Şəki, Gəncə, Kəpəz, Savalan, Qarabağ, Əsgəran, Ağsu, Lənkəran, təkcə coğrafi ad, məkan mənası daşımır, həm də simvolik şəkildə bütöv Azərbaycan obrazının ayrılmaz tərkib hissələri kimi göz önündə canlanır.

Vətən haqqında çox yazılıb, çox deyilib. Ona görə bu mövzuda dəyərli, yeni məzmunlu əsər yaratmaq çox çətindir. Bunu dərindən dərk edən Ə.Kürçaylı «Vətən» şeirini bu misralarla başlayır:

Mən səndən bir yaşıl budaq istədim,
 Sən mənə bəxş etdin zümrüd meşələr.
 Mən səndən kiçik bir otaq istədim,
 Sən mənə bəxş etdin dilbər guşələr [1, 12].

Anaforalar silsiləsi vasitəsi ilə vətənin ona «min-min səhər, əngin üfüqlər, xəzinə, dövlət, səadət, xoşbəxtlik, əzəmət, vüqar» bəxş etməsindən söhbət açan şair lazımi poetik hazırlıqdan sonra ənənəvi vətən şeirlərindən seçilən şeirini orijinal bir sonluqla bitirir:

Bəlkə buna görə əzəmətlisən –
 Nəyin var vermişən əsirgəmədən?!
 Sən bir ana kimi səxavətlisən,
 Anam Azərbaycan, vətən, can vətən! [1, 12]

Biz «Torpağım» şeirində «Yer üzünə min il sonra gəlsəm yenə, Kaş mən olam bu torpağın vətəndaşı» qənaətinə gələn şairin səmimiyyətinə inanırıq. Ona görə ki, Əliağa Kürçaylının bütün şeirlərində Azərbaycan torpağına vurğunluq, xalqının atət-ənənələrinə, əxlaqi meyarlarına sayğı, dilinə, folkloruna, musiqisinə, mədəniyyətinə məhəbbət motivləri qabarıq şəkildə görünməkdədir.

«Dənizlər deyəndə bəhri-Xəzərə, Çaylarda Kür adlı bir çaya bəndəm» [2, 219] deyən Əliağa Kürçaylının poeziyasında vətən təbiətinin füsunkar mənzərələrini yüksək bədii sənətkarlıqla, vurğunluqla əks etdirmək cəhdi təqdirəlayiqdir. Bu sahədə də o, öz ustadı, sənət müəllimi, şeirimizə ilk dəfə Azərbaycan obrazı gətirən, vətən torpağını vurğunluqla tərənnüm edən Səməd Vurğunun ədəbi ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş və onun yolunu inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Ə.Kürçaylının vətənə, konkret desək, Azərbaycana, onun dağlarına, düzlərinə, çaylarına, bulaqlarına, təkrarsız mənzərələrinə həsr etdiyi şeirləri birləşdirən ümumi bir cəhət vardır: vətən torpağına sonsuz məhəbbət. Əliağa Kürçaylının «Azərbaycan», «Vətən», «Torpağım», «Səadət», «Səfərdən qayıdanda», «Kəndimiz», «Kürüm», «Bizim el», «Bakı», «Dedilər Kür quruyur», «Bəndəm», «Vətən ətri», «Naxçıvan nəğməsi», «Savalanın zirvəsində qar gördüm» və onlarca digər şeirlərində vətəni sonsuz məhəbbətlə sevən, onun hər gülündən, çiçəyindən, otundan, yarpağından, dərəsindən, dağından, çayından, bulağından, hətta şoran torpaqlarından, bulanıq sularından belə zövq alan şair ürəyinin çırpıntılarını eşidirik.

Təbiət lirikasını küll halında nəzərdən keçirən Yaşar Qarayevi qəribə «mikrobölgü», bəzi şairlərin vətən coğrafiyasını sadalamaqdan irəli getməyi bacarmamaları narahat edirdi. Fikirlərini əsaslandırmağa çalışan tənqidçi yazırdı: «Vətəni tərənnüm adı ilə yazılan, lakin predmeti belə məhdud olan şeirlər oxucunun da Vətən anlayışını məhdudlaşdırı bilər. Bədii-fəlsəfi yox, coğrafi idrak əhəmiyyəti daşıyan şeir kənar oxucuda heç bir maraq oyatmır, etnoqrafik maraqlardan başqa. Biz Qarayazını (və ya Ceyrançölü, Kəpəzi, Qoşqarı...) yalnız qarayazılılar üçün tərənnüm etmiriksə, Qarayazını mütləq ümumbəşəri bir bədii-əxlaqi sərvət və ümumbəşəri estetik gözəllik, meyar səviyyəsinə qaldırmalıyıq. Daha doğrusu, təbii Qarayazını poeziya Qarayazısına çevirməliyik! Əks təqdirdə şair yeni estetik sərvət – poeziya sərvəti yaratmır, mövcud təbii-fitri sərvəti hazır, olduğu şəkildə təbiətdən poeziyaya köçürməklə məşğul olur» [3, 77].

Buradan aydınca görünür ki, tənqidçini narahat edən hər şairin öz kəndini-kəsəyini, öz çayını, öz bulağını, öz meşəsini tərənnüm etməsi deyil. Onu narahat edən budur ki, şairlər adı təsvirdən uzağa gedə bilmirlər. Onların şeirlərində ümumiləşdirmə bacarığının zəifliyi düşündürücü, səfərbəredici poeziya əvəzinə «seyrçi» nəzm nümunələrinin meydana gəlməsinə rəvac verir. Əlbəttə, Ə.Kürçaylı da bir şair kimi xatirəsində dərin izlər buraxan doğulduğu kəndin, sahilində yaşadığı Kür çayının, Muğanın şoran torpaqlarının mənzərələrini poeziyaya gətirməkdən xüsusi zövq alırdı. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, bu şeirlərin hamısı eyni bədii səviyyədə deyildir. Əslində bu heç mümkün də deyil. Çünki hər bir poetik parça əslində poetik ovqatın məhsuludur və həmişə eyni cür düşünmək, eyni hissləri yaşamaq, eyni şəkildə kövrəlmək, hər hansı bir mənzərəni həmişə eyni cür görmək də mümkün deyildir. Ancaq ən yaxşı, təqdirəlayiq cəhətlərdən biri odur ki, Əliağa Kürçaylı poeziyası üçün peyzaj, təbii əsrarəngiz mənzərələrini yaratmaq məqsəd yox, lirik qəhrəmanın hiss və duyğularını əks etdirmək vasitəsi olmuşdur.

«Ana yurdun təbiəti» adlı şeirində bir şair dostu ilə Azərbaycanın könül açan mənzərələrini seyr eləyən Əliağa Kürçaylı elə bil ki, yurdumuzun gözəlliklərini bu yerləri ilk dəfə görəndə dostunun baxışlarından oxuyur. Onun hər yarpağa, hər budağa məhəbbətlə əl vurması, yaşıl çəməndə bardaş qurub oturması, «Bu yerlərdə ömr edənlər bəxtiyardır, Hər guşənin, hər qarışın öz bəzəyi, hüsnü vardır» söyləməsi Əliağa Kürçaylının qəlbini iftixar hissi ilə doldurur. Duman öz sehrli pərdəsini çəkəndən sonra günəş nurunu səhnə işıqları kimi gözəl bir mənzərənin üstünə yönəldir:

Yarpaqlarda gilələndi səhər şehi mirvari tək,
Payız otu nə yumşaqdır – bir körpənin saçları tək.
Sarılbır heyva kimi qozun enli yarpaqları,
Bir vaxt sellər haray salan, yüz qol axan çaylaqları
İndi sükut bürüyübdür; şaqıldamır qara daşlar,
Qadir rəssam təbiətin nə ecazkar fırçası var! [1, 90]

Bu parçanı oxuyanda şairin peyzaj yaradarkən bir səciyyəvi cizgini belə nəzərdən qaçırmaması diqqəti cəlb edir. Hiss olunur ki, şair öz söz fırçası ilə dəfələrlə görüb müşahidə etdiklərini çəkməyə çalışır və buna müvəffəq olur.

«Bizim yerlər», «Mil düzündə», «Talış dağları», «Abşeron bağları», «Yenə gəldim Qarabağa» və s. şeirlərdə Azərbaycan torpağı vurğunluqla tərənnüm olunur. Elə bil ki, bu vurğunluq ona sənət müəllimi Səməd Vurğundan genetik yaddaşla, irsən keçmişdir. Ə.Kürçaylı da Azərbaycan torpağının bir parçası olan Muğanı vurğunluqla tərənnüm edir. Onun «Kəndimiz» şeirində oxuyuruq:

Burda çöl ceyranlı, səma durnalı,
Yulğunlar ucalıb meşələnibdir.
Burda sürü izi, orda at nalı,
Ətəkdə turaclar eşələnibdir.
Torağay torpağı ayaqlarıyla
Çörək üzü kimi naxışlayıbdır.
Təbiət rəngləri çalarlarıyla
Bizim kəndimizə bağışlayıbdır [1, 22].

İnsanların xarakterinin formalaşmasında doğulub boya-başa çatdığı məkanın təsiri məsələsini Ə.Kürçaylının öz şeirlərində poetik şəkildə əsaslandırmaq cəhdi göstərməsi də təqdirəlayiqdir. Şairin fikrincə, təbiət insanlara təsir etdiyi kimi, insanlar da təbiətə təsir etmək gücündədir.

Burda oğullar var qız ismətlidir,
Burda qızlar da var oğul kimi mərd.
Analar lap Muğan təbiətlidir –
Yaz kimi mülayim, payız kimi sərt [1, 23].

«Gecədən şəh düşdü güllərin üstə» misrası ilə başlayan şeirdə şair səhərin açılmasını səciyyəvi poetik cizgilərlə əks etdirməyi bacarır. O dəqiqə hiss olunur ki, şair dəfələrlə görüb müşahidə etdiyi, gözəlliyindən zövq aldığı bir mənzərəni cazibədar peyzaj lövhəsinə çevirməkdən özü də zövq alır:

Gecədən şəh düşdü güllərin üstə,
Evlərin damında gölləndi qaldı.
Dan yeri söküldü,
Günəş ahəstə
Üfüqün qövsündən qalxdı, ucaldı.
Bir anda yox oldu şəh dənələri
Qızmar bir tavaya düşən damcı tək.
Elə bil alnından sildilər təri,
Elə bil zivədə qurudu örpək [1, 442].

Bu gözəl lövhədən sonra təsvirin istiqamətinin dəyişməsi göstərir ki, peyzaj Ə.Kürçaylı üçün məqsəd deyil, vasitədir:

Məhəbbət güllərin üstə şəh deyil
Deyəsən tez keçir, ömrü bir andır.
Bunu nə zamansa bir aqıl deyib:
Məhəbbət dənizdir, çaydır, ümmandır!
Aylar dolansa da, il dolansa da,
Eşqin ürəklərdən silinmir izi.
Milyon illər boyu günəş yansa da
Quruda bilməyir çayı, dənizi [1, 442].

Əliağa Kürçaylı da öz sənət müəllimi Səməd Vurğun kimi Azərbaycan torpağını qarış-qarış gəzən, görüb-duyduqlarını bədii sözə çevirməyi bacaran şairlərimizdəndir. Onun vətən torpağının tərənnümünə həsr olunan şeirləri sadəcə olaraq tərənnüm səciyyəsi daşımır, misraların daxili qatında lirik qəhrəmanın vətən sevgisi, bu sevginin onun ürəyində doğurduğu poetik təəssürat aydınca duyulmaqdadır.

Elmi yeniliyi: İlk dəfədir ki, Əliağa Kürçaylı poeziyasında Azərbaycan təbiətinin bədii əksi məsələsi tədqiqat obyektinə seçilir.

Təbii əhəmiyyəti: Məqalədən elmi-tədqiqat əsərlərində istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliağa Kürçaylı. Bütövlük. Bakı: "Yazıçı", 1978, 588 səh.
2. Əliağa Kürçaylı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2004, 400 səh.
3. Yaşar Qarayev. Poeziya və nəsr. Bakı: "Yazıçı", 1979, 198 səh.
4. Əmirxan Xəlilov. Kürçaylı. Bakı: "Nurlan", 2003, 128 səh.
5. Ədəbi proses – 76. Bakı: "Elm", 1977, 160 səh.
6. Rafiq Yusifov. Müasir ədəbi proses və ədəbi tənqid. Bakı: ADPU nəşr., 2014, 344 səh.
7. Rafiq Yusifov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU nəşr., 2009, 288 səh.

РЕЗЮМЕ
Абдуллаева Лейла Ариф гызы
ВОСХВАЛЕНИЕ РОДНОЙ ПРИРОДЫ В ПОЭЗИИ АЛИАГЫ КЮРЧАЙЛЫ

Ключевые слова: *Кюрчайлы, поэзия, пейзаж, тема, проблематика*

Тематика и проблематика поэзии А.Кюрчайлы очень богата. В его творчестве большое место занимают стихотворения, которые посвящены описанию родной природы. Пейзажи, которые были созданы поэтом с помощью художественного слова, очень привлекательны. А.Кюрчайлы использует описания природы не только в качестве поэтической концовки, но и для раскрытия характеров героев. В статье освещается пейзажная лирика поэта.

SUMMARY
Abdullayeva Leyla Arif
DESCRIPTION OF THE MOTHERLAND NATURE IN ALIAGA
KURCHAYLI'S POETRY

Key words: *Kurchayli, lyrics, nature, theme, problematics*

Theme and problems of the Aliagha Kurchayli's poetry are very rich. Most of his poems are dedicated to description of nature. The sceneries created by the poet by means of art word are very attractive. Aliagha Kurchayli has used the nature canvas not only for poetic endings, but also for revealing the heroes' characters. In this article poet's scenery lyrics is talked about it.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 03.07.2014
son variant: 29.08.2014

SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 sayılı protokolu

SADIQOV HƏSƏN ŞİRƏLİ oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Fəlsəfə və Hüquq kafedrasının müdiri, professor, əməkdar müəllim
chinare.hesenova@mail.ru***ERMƏNİLƏRİN SİYASİ TƏŞKİLATLANMA İDEOLOGİYASI*****Açar sözlər: dərnək, partiya, ideologiya, mübarizə, ölüm***

İdeologiya sözü iki yunan sözünün – “İdea” – “anlayış” və “loqos” – “təlim” birləşməsindən əmələ gəlmiş ideyalar sisteminə deyilir. İdeologiya ictimai şüurun müxtəlif formaları olan siyasətdə, əxlaqda, elmdə, incəsənətdə, dində mövcuddur.

Siyasi ideologiya isə cəmiyyətin inkişafına fəal təsir göstərməklə, dövlət və siyasi partiyaların mənafeyinə də xidmət edir.

Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, əvvəllər nə müstəqil Ermənistan dövləti, nə də ki, erməniçilik ideologiyası olmuşdur. Hətta tarixçi erməni yazarları da etiraf edirlər ki, əvvəllər ancaq müxtəlif ölkələrə səpələnmiş erməni diasporası, erməni icmaları olmuşdur.

Erməni tarixçi professor Vartan Parsamyan 1972-ci ildə “İstoriya armyanskoqo naroda (1801-1900)” (“**Erməni xalqının tarixi (1801-1900)**”) adlı ikicildlik kitabı Yerevanda “Ayastan” nəşriyyatında rus dilində nəşr etdirmişdir. Buradan aydın olur ki, əgər əvvəllər “Ermənistan” adlanan bir ölkə, məmləkət olsaydı, yəqin ki, professor V.Parsamyan əsərini “Ermənistanın tarixi” adlandırardı. Necə ki, biz “Azərbaycanın tarixi” yazırıq.

Rəsmi mənbələrdə göstərilir ki, 1877-1878-ci illərdə olmuş Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra 19 fevral 1878-ci ildə bağlanmış San-Stefano sülh müqaviləsinin 16-cı bəndində ilk dəfə “**erməni məsələsi**” söz birləşməsi yazılmışdır. Beləliklə, rus-türk müharibəsi qurtarıqdan sonra Osmanlı dövlətində “**erməni məsələsi**” problemi yaranmış, beynəlxalq siyasətdə və diplomatiyada səslənməyə başlamışdır.

“**Erməni məsələsi**” bütün ölkələrdə olan ermənilər üçün yox, ancaq Türkiyədə olan ermənilərin məsələsi olmuşdur.

XIX əsrin 70-ci illərində Türkiyədə olan separatçı ermənilər muxtariyyət qurmaq üçün fəal hərəkətə başlamışlar. Elə bu səbəbdən San-Stefano sazişinin 16-cı maddəsində göstərilmişdir ki, Osmanlı hökuməti ermənilərin yaşadıkları vilayətlərin ehtiyacından doğan islahatları həyata keçirməli, onların təhlükəsizliyini kürdlərdən və çərkəzlərdən qorumaq [1].

Hələ rus-türk müharibəsi ərəfəsində erməni yazarları Raffi, Spandaryan, Palasanyan və başqaları Türkiyədə olan erməniləri silahlı mübarizəyə qalxmaq haqda ruhlandırıcı məqalələrlə çıxış etməyə başlamışlar.

S.P.Spandaryan 1876-cı ildə “Mşak” qəzetində “Şərq məsələsi və ermənilər Türkiyədə” adlı məqalə yazmışdır. Məqalədə deyilirdi: “**Artıq bir ildir ki, Balkan yarımadasında xristian millətləri əllərində silah öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparır. Şərqdə elə bir xristian milləti yoxdur ki, bizim bədbəxt erməni xalqı kimi sıxışdırılsın, incidilsin**” [2].

Ermənilərin satirik şairi Akop Paronyan türkiyə erməniləri haqqında belə yazırdı: “**Türkiyənin daxilində-həbsxana, həbsxananın daxilində-həbsxana**” [3, 476]. Yəni, Türkiyə ermənilər üçün bütövlükdə həbsxanadır.

Nə San-Stefano, nə də Berlin konfranslarında istədiklərinə nail ola bilməyən ermənilər XIX əsrin ortalarında “**milli azadlıq hərəkəti**”na qalxdılar. Ermənilərin bu hərəkətinə dinamik istiqamət vermək məqsədilə onlar 1880-1890-cı illərdə siyasi dərnəklər və siyasi partiyalar təşkil etməyə başladılar.

Ermənilər 1869-cu ilin aprel ayında Türkiyənin Gümrü şəhərində ilk dəfə “**Xoşməqsədli cəmiyyət**” adlı siyasi dərnək yaratdılar. Dərnəyə Arsen Krityan və Petros Aykazuni rəhbərlik

edirdilər. Onlar 1874-ci ilin iyun ayında isə Qarakilsə adlanan yerdə **“Vətənə sevgi kontoru”** adlı ikinci gizli dərnək təşkil etmişlər. Hər iki dərnəkdə hökumət əleyhinə çağırışlar, təbliğatlar aparılmış, **“Ermənistanı öz qanınızla xilas edin”** vərəqələri yayılmışdır.

Gizli dərnəklərin çar hökuməti əleyhinə təbliğat aparmasından xəbər tutan jandarm (polis) idarəsi kütləvi axtarışlar etmiş, dərnəkləri dağıtmış, onların rəhbərlərini isə həbs etmişdir.

1881-ci ildə Xaçatur Kareksiyan Türkiyədə **“Vətənin müdafiəçisi”** adlı gizli təşkilat yaratmışdır. Bu təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd erməniləri həmrəy edib, birləşmiş qüvvələri silahlı mübarizəyə qaldırmaq idi. Burada toplaşanlar məsləhətləşirmişlər və müzakirələr aparırmışlar. Ermənilərin bu hərəkətindən xəbər tutan polislər gizli təşkilatın fəaliyyətini dayandırmışlar.

1882-ci ilin aprel ayında Moskvada təhsil alan erməni tələbələr **“Vətənpərvərlər İttifaqı”** adlı siyasi cəmiyyət yaratmışlar. XIX əsrin II yarısında Moskvada, Peterburqda, Odessada, Kiyevdə, Xarkovda təhsil alan erməni tələbələr ermənilərin çarizmin zülmündən azad olunması barədə gizli təbliğata başlamışlar. **“Vətənpərvərlər İttifaqı”** cəmiyyətini təşkil edən isə Nerses Abelyan olmuşdur. N. Abelyan 1855-ci ildə Azərbaycanın Şamaxı rayonunda doğulmuşdur. O, ilk təhsilini 1874-1876-cı illərdə Şamaxı şəhərində almış, sonra isə Bakı şəhərində gimnaziya bitirib Moskvada ali iqtisadiyyat məktəbinə daxil olmuşdur.

1883-1884-cü illərdə Moskvada Abelyanın redaktorluğu ilə **“Azatutyan avetaber”** (**“Azadlığın xəbərçisi”**) adlı gizli qəzet nəşr olunmağa başlamışdır. Qəzetin səhifələrində belə çağırışlar vardır: **“Erməni xalqının azadlığa çıxması üçün yeganə vasitəni hər kəsin azadlığı öz qanı ilə alması və ya xalqın azadlığını özünün şəxsi fəaliyyəti hesab etmişdi. Digər xalqlar isə ancaq kömək edə bilirlər. Onların hər şeydən əvvəl öz xüsusi mənafeləri vardır”** [4].

1880-ci ildə ermənilər Yerevanda **“Ayaser”** (**“Vətənpərvər”**) adlanan gizli siyasi dərnək təşkil etmişlər. Dərnəyin təşkil olunmasında əsas məqsəd ermənilər arasında, xüsusən, gənclər arasında vətənpərvərlik, azadlıq ideyalarını yaymaq, erməni məktəblərini və erməni dilini inkişaf etdirmək uğrunda mübarizə etmək idi.

“Vətənpərvərlər” dərnəyinin fəaliyyətindən xəbərdar olan çar jandarm idarəsi dərnəyi dağıtmağa, təşkilatçıları isə sürgün etməyə müvəffəq olmuşdu.

1870-1880-ci illərdə Qafqazda yaşayan ermənilərin gizli təbliğat və təşviqat mərkəzi Tiflis şəhəri olmuşdur. Ermənilər 1882-ci ildə Tiflisdə gizli siyasi dərnək yaratmışlar. Dərnək Yerevan, Bakı, Gəncə, Şuşa şəhərlərində olan ermənilərlə sıx əlaqələr yarada bilmişdir. Dərnək **“Erməni qardaşları və erməni bacıları”** adlanan gizli vərəqələr yaymağa başlamışdır. Vərəqələrdə yazılmışdır: **“Bizim məktəbləri süngünün köməyi ilə bağlayırlar. Qoy, hər bir erməni ailəsi ayrılıqda erməni məktəbi olsun”**.

Ermənilərin 1860-1885-ci illərdə, 25 il ərzində müxtəlif yerlərdə, müxtəlif adlarda təşkil etdikləri milli-azadlıq çağırışlı gizli siyasi dərnəklərinin qadağan olunmasına, dağıdılmasına, başçılarının həbs və sürgün olunmasına baxmayaraq, **“erməniçilik ideologiyası”** yaratmaq işi öz fəaliyyətini heç vaxt dayandırmamışdır. Əksinə, erməni hərəkəti daha kütləvi səviyyəyə qalxmışdı. Bu hərəkətin daxili və xarici əlaqələri genişlənməmişdir. Son nəticədə, gizli siyasi dərnəklərin ideyaları bazasında siyasi partiyalar təşkil olunmağa başlanmışdır.

Ermənilərin təşkil etdikləri ilk siyasi partiya onların 1885-ci ildə Fransanın Marsel şəhərində yaratdıqları **“Armenakanlar”** partiyası olmuşdur. Partiyanın təşkilatçısı Mkrtiç Portuqalyan olmuşdur. Partiyanın **“Ermənilərin azad olması haqqında təlim”** adlı proqramı olmuş və proqram sual və cavab formasında tərtib edilmişdir. Sual: **“Erməniləri xaricilərdən kim azad edəcək?”** Cavab: **“Erməni millətinin özü”**. Sual: **“Hansı vasitələrlə?”**. Cavab: **“Vasitələr müxtəlifdir, şəraitdən asılı olaraq: bəzən xüsusi silahla, bəzən pulla, bəzən də xaricilərin köməyi ilə”**. Sual: **“Ermənilərin şüarı necədir?”** Cavab: **“Ya azadlıq, ya da ölüm”** Sual: **“Azadlığın bayrağını və qılıncı kim qaldıracaq?”** Cavab: **“Bayrağı qaldırmaq erməni keşişinin borcudur. Qılıncı isə, bütün erməni gəncləri, 16-45 yaşında olan yeniyetmələr və kişilər”**. Həmin proqramda həm də deyilirdi ki, ermənilərin ibadəti, duası belə olmalıdır: **“Allah, kömək elə mənə Ermənistanı azad edim”**; **“Vətən uğrunda ölənlərin ruhu cənnətə gedir”**.

Mkrtiç Portuqalyan Marseldə həm də **“Erməni vətənpərvərlik ittifaqı”** adlı təşkilat yaratmışdır. Təşkilatın proqramında deyilirdi ki, əsas məqsəd Türkiyədə islahatlar keçirtmək, müstəqil idarəetmə hüququ qazanmaq və özünün idarəetmə qanunlarını qəbul etməkdən ibarətdir. Bu isə ancaq silah gücü ilə mümkündür.

1887-ci ildə Qafqazdan xarici ölkələrdə oxuyan tələbələr İsveçrənin Cenevrə şəhərində **“Qnçak”** (**“Zəng”**) adlı siyasi partiya təşkil etmişlər. Partiyanın eyni adlı qəzeti də olmuşdur. Partiyanın yaradılmasının təşəbbüsü isə Avetis Nazərbəy olmuşdur.

“Qnçak” partiyasının proqramında əsas məqsəd, **“Erməni məsələsi”**-ni tezliklə həll etmək, Qərbi Ermənistanı azad etmək, Türkiyə ermənilərinə geniş demokratiya, siyasi azadlıq və milli istiqlaliyyət verməkdən ibarət olmuşdur. Qnçakçılar məqsədlərinə nail olmaq yollarını silahlı mübarizədə və inqilabi çevrilişdə görürdülər.

“Qnçak” partiyasının liderləri məşhur rus inqilabçısı Georgi Plexanovla və onun 1883-cü ildə Cenevrədə təşkil etdiyi **“Əmək azadlığı qrupu”** ilə əlaqədə olmuşlar.

1890-cı ildə yaşlı nəsil və gənc qnçakçılar arasında yaranmış daxili ziddiyyətlər və fikir ayrılığı partiyayı parçalamışdır. Qnçakçıların bəziləri isə 1905-ci ildə yaradılmış Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə partiyasının sıralarına daxil olmuşdur.

“Daşnaksutyun” – “İttifaq” – Erməni İnkilabi Federativ partiyası. Bu partiya 1890-cı ildə Tiflis şəhərində yaradılmışdır. Onun təşkilatçıları və liderləri X.Mikaelyan, S.Zavaryan, S.Zoryan və başqaları olmuşdur. Partiyanın rəsmi orqanı **“Droşak”- “Bayraq”** qəzeti idi. 1891-ci ildə qəzet Tiflisdə, sonradan isə xarici ölkələrdə nəşr olunmağa başlamışdır. Daşnakların ideologiyasının və praktik fəaliyyətinin əsasını sosial-sinfi məsələ yox, milli ideya, ilk növbədə erməni məsələsinin həlli təşkil edirdi. Daşnakların elan etdikləri manifestdə bütün erməniləri - gəncləri, yaşlıları, qadınları, din xadimlərini, varlıları birləşməyə və mübarizə etməyə çağırırdı. Daşnakların mübarizə etmək metod və formaları da göstərirdi: mitinqlər keçirmək, silahlı çıxışlar etmək, terror aktları törətmək və bununla da xalqı ayağa qaldıraraq, Türkiyə hökumətini qorxutmaq. Ən əsası isə, böyük dövlətləri erməni məsələsini həll etməyə məcbur etmək.

1921-ci ildə daşnaklar antisovet qiyam qaldırmışlar. Sovet hökuməti tərəfindən qiyam dağıdıldıqdan sonra isə daşnakalar xarici ölkələrə qaçmışlar və hazırda da Amerikada, Fransada, Yunanıstanda və digər ölkələrdə fəaliyyət göstərirlər.

Daşnaklar 1918-ci ilin may ayından 1920-ci ilin noyabr ayına qədər Ermənistanda hakimiyyətdə olduqları dövrdə dəfələrlə azərbaycanlılara qarşı terrorçuluq, deportasiya və soyqırımı hadisələri törətmişlər.

XX əsrin 80-ci illərində Dağlıq Qarabağ uğrunda yenidən mübarizəyə qalxan erməni separatçı, millətçi, terrorçu qüvvələr **“Qarabağ”** və **“Krunq”** siyasi partiyaları təşkil etdilər və sələfləri olan **“Armenakan”, “Qnçak”, “Daşnaksütun”** partiyalarının mübarizə metodlarını işə salmağa başladılar. Beləliklə, Ermənistanda təşkil olunmuş **“Tiqran Mets”, “Davud Sasunsk”, “Andranik”, “Myş”, “Qisasçılar”, “Erməni məhkəməsi”** kimi terrorçu dəstələr əməli fəaliyyətə keçdilər:

- 24 fevral 1988-ci il tarixdə ermənilər Əskəranda iki azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər;
- 1988-ci ildə Sumqayıtda faciəli hadisələr törədilər, 32 adam həlak oldu;
- 1989-cu ildə Ağdam-Şuşa istiqamətində hərəkət edən avtobusu partlatdılar;
- 1989-cu ildə Bakı-Tiflis yolunda hərəkət edən **“İkarus”** avtobusu partlatdılar;
- 1990-cı ildə Tiflis-Ağdam yolunda avtobusu partlatdılar;
- 1991-ci ildə Dağlıq Qarabağın Martuni rayonunun ərazisində uçan vertolyotu vurdular və bir neçə yüksək vəzifəli dövlət adamı həlak oldu;
- 1991-ci ildə **“Bakı-Moskva”** qatarını partlatdılar;
- 1991-ci ildə Moskva-Bakı sərnəşin qatarını partlatdılar;
- 1991-ci ildə Ermənistanın Gorus şəhərində olan **“Tiqran Mets”** terrorçu təşkilatının üzvləri Laçın rayonunun Minkənd yaylağına hücum edərək azərbaycanlı çobanları qəddarlıqla qətlə yetirdilər;
- 1992-ci ildə Xocalı şəhərində soyqırımı hadisəsi törədərək 613 nəfər adam öldürdülər. Onlardan 106-sı qadın, 83-ü uşaq, 71-i qoca idi. 8 ailə tamamilə məhv edilmişdi;

- 1994-cü ildə Bakı metrosunda partlayış törətdilər və s.

Ermənilərin terrorçuluq fəaliyyətləri nəticəsində yüzlərlə günahsız azərbaycanlı həlak oldu, ağır xəsarət aldı, xeyli sayda texnika yararsız hala düşdü.

Bugün də Azərbaycana qarşı mübarizədə erməni ideologiyasının əsas siyasi metodları olan **separatçılıq və terrorçuluq** fəaliyyətləri davam edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ermənilərin siyasi təşkilatlanma ideologiyası araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə sosial-siyasi fənlərin tədrisində faydalı bir mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Сан Стефанский мирный договор. Сан Стефано. 1913 март 1878. Сборник договоров России с другими государствами. М., 1952, №52
2. “Mşak” 1876, №25
3. Paronyan A. “Seçilmiş əsərləri. c.4, səh.476, erməni dilində
4. “Aduty an avetaber”, 1884, №4

РЕЗЮМЕ

Садыгов Гасан Ширали оглу

ФОРМИРОВАНИЕ АРМЯНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИДЕОЛОГИИ

Ключевые слова: *кружок, партия, идеология, борьба, смерть*

“Армянский вопрос”, как вопрос международной дипломатии, возник после русско-турецкой войны 1877-1878 гг. и затрагивал западных армян, проживавших в Турции.

В 1860-1870 годы появились тайные политические кружки, а затем – в 1880-1890 годы – политические партии, которые составили основу армянской политической идеологии.

SUMMARY

Sadigov Gasan Shirali

ARRANGING OF ARMENIAN POLITICAL IDEOLOGY

Key words: *circle, party, ideology, struggle, death*

“The Armenian problem” as the problem of international diplomacy came into being after the Russian-Turkish war of 1877-1878. It was dealt with the eastern armenian living in Turkey.

In 1860-1870 secret political circles, and afterwards in 1880-1890 appeared parties, that formed the basis of the armenian ideology.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 11.04.2014

son variant: 28.08.2014

SDU-nun Tarix fakültəsinin 30.04.2014-cü il tarixli

Elmi Şurasının 09 sayılı protokolu

ƏHMƏDOV ŞİRZAD SOLTAN oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan tarixi (humanitar ixtisaslar üzrə) və tarixin**tədrisi metodikası kafedrasının dosenti**adil.bakshaliev@mail.ru***ŞAMAXI RAYONU ƏRAZİSİNDƏN TAPILAN İLK ORTA ƏSR TUNC BƏZƏK ƏŞYALARI (ARXEOLÖJİ MATERİALLAR ƏSASINDA)*****Açar sözlər: arxeoloji qazıntı, bilərzik, ilk orta əsr, qəbir, Şirvan***

Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlər abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ayrı-ayrı materiallardan hazırlanmış qəbir və yaşayış yerlərində tapılan müxtəlif bəzək əşyaları əldə edilmişdir ki, bu da o dövr tarixinin bəzi sahələrini işıqlandırmaqda bir mənbə kimi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə tunc zinət əşyalarının bir neçə xarakterik nümunəsi qısa şərh ediləcək. Qədim əhalinin dünyagörüşünü əks etdirən və məişətdə mühüm yer tutmuş tunc bəzək əşyaları müəyyən etiqad predmeti də olmuşdur.

Ərazidə (Şamaxı, Qobustan) arxeoloji qazıntı zamanı müxtəlif materiallardan, xüsusən də tuncdan hazırlanmış bəzək əşyaları əldə olunmuşdur. Bu bəzək əşyaları o dövrün mədəniyyətini, tarixini və həmçinin metalışləmə, sümüküşləmə sənətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Burada daş qutu, torpaq, küp, [1, 91-101] təknə qəbirlərindən [2, 80-84] bir neçə metal bilərzik tapılmışdır [2, 97-104]. Əksəriyyəti dairəvi formalı olub, orta səviyyədə bir-birinə çatmayan məsafədə, bəzən isə tam bitişik olan bilərziklər tapılmışdır. Qolda gəzdirmək asan olsun deyərək bilərzik daxili hissədən bir qədər yastı formalıdır. Onlar nəinki öz ölçülərinə görə, eyni zamanda çəkirlərinə görə də bir-birindən fərqlənirlər. Aşkar olunan bəzək əşyaları içərisində Poladlı kəndi ərazisində daş qutu qəbirdən tapılmış bəzək nümunələri diqqəti daha çox cəlb edir. Buradan 3 ədəd qol bilərziyi, 2 ədəd ayaq bilərziyi tapılmışdır. Qol bilərzikləri tuncdan olub, çevrə şəklindədir. Formaları oval şəkilli olub, uc hissələri xaricə doğru qatlanmışdır. Bilərziyin daxili hissədən hündürlüyü 5 sm, xaricdən isə 6 sm-ə bərabərdir. Bəzək əşyaları bir-birinə oxşamasına baxmayaraq, ağırlığına görə bir-birindən fərqlənir. Üçüncü bilərzik məftil formalı olub, ortadan bir qədər qalıdır. Bunlarla yanaşı, iki ədəd lövhə dairəvi asma tuncdan olan bəzək əşyası da əldə edilmişdir (tab. I, şək. 2).

Bəzək əşyaları içərisində ən maraqlısı ayaq bilərzikləridir [2, 97]. Bu bilərziklər oval şəkilli olub, uc hissələri düz formalıdır. Ölçü və ağırlığına, üstlərindəki ornamentlərinə görə eyniyyət təşkil edir. Hər ikisinin üzərində spiralşəkilli və dalğavari naxışlar vardır. İlk orta əsrlərə aid olan qəbir abidələrindən aşkar edilmiş bilərziklər çoxluq təşkil edir. İlk orta əsr abidələrindən tapılan bilərziklər hazırlanma materialına görə mis, gümüş və qızıl bilərziklərə bölünür. Poladlı tapıntıları içərisində metal bəzək əşyalarının zənginliyi burada sənətkarlıq və zərgərliyin inkişaf etdiyini bildirir [3, 87-127] (tab. I, şək. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9).

Y.A.Paxomov göstərir ki, bu növ bilərziklər ilk əvvəl şərq ölkələrində meydana gəlmiş, bundan sonra başqa yerlərə yayılmışdır. R.M.Vahidov qeyd edir ki, nazik metal formalı bilərziklər daha qədim abidələrdə aşkar olunan bilərziklərin ilk orta əsrlərə qədərki gələn növləridir. S.M.Qaziyevin fikrincə, ağır bəzək əşyaları əsasən kişiyyə məxsusdur [4, 235-252] (tab. I, şək. 4).

Bilərziklər ilk orta əsr abidələrindən, xüsusən qəbirlərdən ən çox aşkar olunan bəzək əşyalarıdır. Buna səbəb yaşayış yerlərində qalan maddi mədəniyyət nümunələrinin tez xarab olması və qəbir isə salamat qalmasıdır. Bəzək əşyalarının küp, təknə və başqa qəbirlərdə qablar içərisində mühafizə olunmasıdır.

Zoomorf əşyalardan danışarkən göstərməliyik ki, bu dövrdə qoç və keçi təsvirlərinin müxtəlif gemmalar üzərində işlənməsi də geniş yayılmışdır. Bu baxımdan, Qəbələ qazıntıları zamanı aşkar edilmiş, İ.A.Babayev tərəfindən tədqiq və təsvir edilmiş gemmalar xüsusi maraq doğurur. İ.A.Babayevin fikrincə, Parfiya - Sasani mədəniyyətinə aid olan bu gemmalar astroloji təsəvvürləri ilə bağlıdır. V-VII əsrlərə aid Şərgahdan aşkar olunan əqiq daşın qaşığı üzərində yan-yana qaçan iki dağ keçisi təsvir edilmişdir.

Bundan başqa, qoç obrazının, digər heyvanlar, o cümlədən müxtəlif bədii təsvir vasitələri ilə birgə əks olunduğu polimorf əşyalara erkən orta əsrlər dövrünə aid abidələrdə rast gəlinir. Şamaxı rayonunda Hacıqədirli kəndi yanındakı dağılmış küp qəbrindən [5, 51-70] tapılan zoomorf antropomorf qab bu deyilənlərin ifadəsidir. Tədqiqatçıların fikrincə, burada 3 növ heyvan təsvirinin əlaməti vardır. Lakin akademik Q.Mustafayev onu bayquş hesab edir.

Bu deyilənlərdən başqa, Mingəçevir, Şamaxı [6, 37-38] rayonlarından aşkar edilən möhür üzüklər üzərində 6 təsvir vardır. Arxeoloji abidələrdən əlində qılınc tutan, atlı ilə sağ əlində qılınc, sol əlində qalxan tutan piyada hərbiçisi arasında döyüş təsvir olunan xalsedon möhür üzərində relyefli formada verilmiş və sol əlində quş, sağ əlində yüyən tutan atlı təsvirli möhür üzük tapılmışdır.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət abidələrində özünün ən geniş təcəssümünü tapmış vəhşi heyvan ilandır. Çox maraqlı haldır ki, əgər digər heyvan təsvirləri həm məişət, həm də dini xarakter daşımış əşyalarda təsadüf olunursa, ilan mövzusu bir qayda olaraq, əsasən, bəzək əşyalarını bəzəmiş və demək olar ki, dini xarakter daşayıb və əsasən qolbaqlarda əks olunmuşdur. Erkən orta əsrlərə aid bu qolbaqların əksəriyyəti ancaq müxtəlif tipli qəbir abidələrindən tapılmışdır. Bu baxımdan V-VI əsrlərə aid son dərəcə orijinal qolbaqlar Xınıslıda daş qutu qəbrindən tapılmışdır [6, 37-38].

Tunc abidəsindən hazırlanmış iki ədəd qolbaq qəlibdə hazırlanmış, baş hissələri ilan formasında düzəldilmişdir. Qolbağı hazırlayan sənətkar ümumi simmetriyanı pozmaq məqsədi ilə ancaq əşyanın sonluğunda ilanın başını təsvir etməklə onlara zoomorf əlaməti vermişdir [7, 22-33].

Xınıslıdan tapılan izahını verdiyimiz ilan təsvirli əşyadan başqa, Şamaxı şəhərinin erkən orta əsr təbəqəsindən də tunc qolbaqlar tapılmışdır.

Hər iki ucu ilan başı formasında düzəldilmiş daha bir tunc qolbaq şərgahdan aşkarlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Mingəçevirdə tədqiqatlar zamanı ucları ilan başı formalı bilərziqlərə, sırğalara təsadüf edilmişdir (tab I, şək. 6).

Xınıslıdan fərqli olaraq, Mingəçevirdə [8, 58-63] ilan başlı şüşə qolbaqlar bilavasitə yaşayış yerində mədəni təbəqədən aşkar edilmişdir. Mingəçevir bilərziqləri, həm yuvarlaq, həm də en kəsiyi üçbucaq formada hazırlanmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, ilan başı formalı qolbaq hazırlanması Azərbaycanda ən uzun ömürlüdür və onların böyük kolleksiyası mövcuddur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu möhür əldə edilmişdir [9, 129-152] (tab. I, şək. 5). Möhürlərə xüsusi tədqiqat əsərləri həsr edən İ.A.Babayev onlardan 97-nin Parfiya və Sasani dövründə istehsal olduğunu sübut etmişdir. Özündən əvvəlki tədqiqatçılar kimi, o da həmin möhür üzərində həkk edilmiş təsvirlərin əsasən Zərdüştdən dini ilə əlaqədar olduğunu göstərmişdir [9, 165-177].

Qəbələdə aşkar edilmiş torpaq qəbirlərində büt-pərəst və xiristian dəfn ayinləri çulğalanmışdır. S.M.Qazıyevin fikrincə, bükülü halda dəfn ayini büt-pərəstlər üçün, kürəyi üstə uzadılmış vəziyyət xiristianlar üçün səciyyəvi hesab edilə bilər. Aşkar edilmiş skelet yaxşı vəziyyətdə qalmışdır [4, 235-252]. Qəbir avadanlığı tunc bilərziqlərdən, halqa, sırğa və üzüklərdən, o cümlədən, qaş yerində atəşgahı xatırladan mehrab, habelə əqrəb rəsmləri olan üzük möhürlərdən, pasta, əqiq və şüşə muncuqlardan, balıqqulağından və s. ibarətdir. S.M.Qazıyev bu qəbirləri V-VIII əsrlərə aid etmişdir [4, 235-252].

Şamaxı rayonunun Xınıslı kəndi yaxınlığındakı torpaq qəbristanlığında bizi maraqlandıran dövrə aid bir torpaq qəbri qeydə alınmışdır. Bu qəbirdə əlləri gövdəsi boyunca uzadılmış vəziyyətdə kürəyi üstündə bir kişi dəfn edilmişdir. Qəbirdən 1) sol ayağının yanında qızıl detallı

dəstək və qını olan dəmir qılınc; 2) sol əlin yanında qılıncın gövdə arasında dəmir bıçaq; 3) qollarda 2 nazik burulmuş qızıl qolbaq; 4) ayaqlarda eyni tipli bir cüt bilərzik; 5) boyun hissədə qızıl boyunbağı; 6) ayaqqabının gümüş hissələri; 7) kəllənin altında Bizans imperatoru I Yusifin (518-527-ci illər) adından zərb edilmiş, 2 yerdən deşik açılmış qızıl sikkə; 8) çənənin yanında kobud düzəldilmiş qızıl çərçivə içərisində antik dövrə aid olan gemma; 9) sağ əlin çeçələ barmağında üzərində 2 sətirlik pəhləvi yazısı olan qızıl üzük; 10) sağ budun yanında tunc lövhə parçası; 11) ayaqların yanında qulpu kiçik qara güvəc tapılmışdır ki, bu da dövrün öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir (tab. I, şəkl. 5, 7).

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan ərazisində tapılmış tunc bəzək əşyaları əsasında ilk orta əsrlərdə metalışləmə sənətinin səviyyəsi tədqiq edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən “arxeologiya” və “ibtidai icma” fənlərindən aparılan müəhazirələrdə və bu problemlərə uyğun ixtisas kurslarında istifadə edilə bilər.

ТАБ I

ƏDƏBİYYAT

1. Vahidov R.M. Azərbaycanda küp qəbirləri mədəniyyətinin bəzi məsələlərinə dair. A.M.M. VI c. 1965, 323 s.
2. Əhmədov Ş.S. Pirsaatçay hövzəsinin ilk orta əsr arxeoloji abidələri. Bakı, 2006, 251 s.
3. Rəcəbova B.Ə. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV- XVII əsrlər). Bakı: "Elm", 2009, 303 s.
4. Qaziyev S.M. Qəbəl ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, VI c. Bakı, 1965, 323 s.
5. Джидди Т. А. Средневековый город Шемаха IX- XVIII века. Баку: "Елм", 1971, 174 s.
6. Xəlilov C.Ə. Xınıslı qədim yaşayış yeri Azərbaycan EA xəbərləri ictimai elm seriyası. 1961, №-3. 165 s.
7. Abbasova F.Ə. Azərbaycanın orta əsr zoomorf əşyaları. Bakı: "Elm", 2004, 272 s.
8. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrdə. Bakı, 1961, 160 s.
9. Бабаев И.А. Города Кавказкой Албании (в IV в. до н.э – III в. н.э.) Баку: "Элм", 1990, 234 с.
10. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказкой Албании. Баку, 2009, 433 с.

РЕЗЮМЕ

Ахмедов Ширзад Солтан оглу
БРОНЗОВЫЕ УКРАШЕНИЯ, НАЙДЕННЫЕ НА ТЕРРИТОРИИ ШЕМАХИ В
ПЕРИОД РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
МАТЕРИАЛОВ)

Ключевые слова: археологические раскопки, браслет, раннее средневековье, погребения, Ширван

В данной статье даётся описание археологических материалов, найденных на территории Шемахи и Гобустана. Это различные ювелирные украшения из меди, серебра, золота, украшенные орнаментами или зооморфными изображениями. Отмечается, что археологические материалы свидетельствуют о большом мастерстве ремесленников средневековья.

SUMMARY

Ahmedov Shirzad Soltan
EARLY BRACELETS BRUND ON THE TERRITORY OF SHAMAKHI IN THE
MIDDLE AGES (ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL MATERIALS)

Key words: archeological excavation, bracelet, early middle ages, grave, Shirvan

In the article archeological finds from Shemakhi and Gobustan areas are described. These are jewelry from fragrance, silver and gold designed with ornaments or zoomorphic descriptions. It is noted that these archeological finds demonstrate unsurpassed skill of craftsmen.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 05.07.2014
son variant: 03.09.2014

SDU-nun Tarix fakültəsinin 04.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 10 sayılı protokolu

BEHBUDOV SABİR ELMURAD oğlu

*Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Sumqayıt filialının müəllimi
sabir_behbud@mail.ru*

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
İSLAM DİSKURSU*****Açar sözlər: islam dini, diskurs, mədəni dəyərlər, maarifçilik***

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mədəniyyəti müxtəlif ədəbi, estetik təmayüllərin, ideoloji, ictimai-siyasi fikir cərəyanlarının qovuşduğu dövrdür. Məhz bu dövrdə islam dininə, islami dəyərlərə münasibət dəyişir. Məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbi, ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrinin islam dini ilə bağlı baxışları sistemli şəkildə kulturoji müstəvidə ümumiləşdirilir. İslam dini yalnız düşüncə, yaşam tipi kimi deyil, həm də dövlətçilik məfkurəsini, ədəbi estetikanı formalaşdıran etnik-mədəni hadisə kimi dəyərləndirilir.

İnsan cəmiyyətində dinin rolu və funksiyası haqqında müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Mədəniyyət və din bir-biri ilə sıx bağlıdır və onun əsas əlaməti milli, siyasi, iqtisadi ümumilik olmayıb, əsasən dini ümumilikdir (C.Toynbi).

İslam dini bir mədəniyyət və təfəkkür tipi kimi deyil, həm də diskurs tipi kimi Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında, onun dəyərlər sisteminin yaranmasında önəmli rol oynamışdır.

“Diskurs” poststrukturalizmdə çox işlənən terminlərdən biri olub, müxtəlif anlamlara malikdir. Azərbaycan filosofu N.Mehdi yazır: “Diskurs həmənki tekstdir, bir-iki cümlə də, abzas da, geniş mətn də ola bilər. Ancaq diskursun tekstdən bir fərqi var. Tekst sənəti də, təsviri sənət əsərini də, Göy məscidi də bildirə bilər, yəni onların hərəsini tekst saymaq olar. Diskurs isə sözdən düzəlmiş-düzəlmiş tekstləri bildirir. Düzdür, lazım olarsa, diskursu tekst kimi qavraya biləcəyimiz sənətlə də bağlamaq olar...” [1, 329-330].

Bu baxımdan klassik müsəlman cəmiyyətlərində ictimai-siyasi quruluşunun formalaşmasında, onun həyat və fəaliyyətinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsində, ədəbi-estetik kanonların inkişafında islamın rolu danılmazdır. “Tarixi tale, milli ənənə və ictimai həyatın müxtəlifliyinə baxmayaraq, o çoxəsrlik qarşılıqlı təsir prosesində islam mədəniyyəti orbitinə daxil olan xalqların sintezi bir sıra müsəlman xalqlarını birləşdirən ümumi, vahid mədəniyyət formalaşdırmışdır. Bu da həmin xalqların dünyagörüşünü, ənənələrini, həyat tərzini, mənəvi norma və ideallarını, psixologiyasını, ictimai təsisatlarını, davranış modellərini müəyyən etmişdir” [2, 50].

XX əsrin əvvəllərində islam dini başqa ictimai şüur formaları ilə yanaşı, cəmiyyətin mənəvi, mədəni həyatında mühüm önəm daşıyır. Məhz bu zaman Azərbaycan ədəbiyyatında islamla bağlı məsələlərə fərqli münasibətlərin formalaşdığı dövr başlayır. Bir tərəfdən bəyan edilir ki, “Milləti-islam” məsələləri, xüsusən İslam diskursu XIX əsr Azərbaycan klassiklərinin (M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə və başqaları) diqqət yetirdiyi ən mühüm diskurslardan biri olur.

İslam dininin sosial-mənəvi mahiyyətini araşdıran mütəfəkkirlərdən biri də türk mədəniyyətinin böyük ideoloqlarından olan Ş.C.Əfqanıdır. O, İslam dinini elmin, fəlsəfənin, yaşam dəyərlərinin əsası kimi yaradıcı, mütərəqqi din kimi təqdim və təqdir etməklə, ictimai tərəqqiyə, müasir elmin inkişafına mane olmayan bir institut kimi qəbul edirdi.

Şeyx Cəmaləddin Əfqanı Avropa qəzetlərinin birinə verdiyi müsahibədə ümid edirdi ki, “Quranın həqiqi ruhu tamamilə azad düşüncələrə və yeni fikirlərə əsaslanır. İndi islam aləmində mövcud olan nizamsızlıqların və mühafizəkarlığın əsil islam qanunları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bunlar cahil təfsirçilərin şəriətə etdikləri əlavə şeylərdir. Zaman keçdikcə, bunlar üzə çıxacaq. Buna görə də hər bir müsəlman alimi Avropasayağı azadlıq fikirləri ilə yaxından tanış olsa,

Quran təliminə müraciət etməklə çətinlik çəkmədən xalqı bu gün tələb olunan azadlıq fikirləri və düşüncələri ilə aşına edə bilirlər” [3, 200].

AMEA-nın müxbir üzvi, professor N.Cəfərov Şeyx Cəlaləddin Əfqaninin bu istiqamətdə yaradıcılığını və fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Orta əsrin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən etibarən dünyanın texnoloji, ictimai-mədəni, ideoloji “tarazlığı” qarşısızalmaz bir surətdə pozulmağa başladı. Hər cəhətdən irəli getmiş Qərbin, hər cəhətdən geri qalmış Şərqi müxtəlif formalarda müdaxilələri tədricən silkələdi, hərəkətə gətirdi. Şərqi Qərb qarşısında heyrəti, tərəddüdləri, müxtəlif xarakterli reaksiyaları get-gedə daha fəal bir şəkildə təzahür etdi ki, həmin təzahürlərin ən intensivini, heç şübhəsiz, C.Əfqaninin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılığı idi. Geri qalmış şərqlə irəli getmiş qərbin yeni dövrdəki çoxtərəfli münasibətlərinin tarixi xarakteri ən böyük şəkildə məhz həmin fəlsəfi-ideoloji yaradıcılıqda öz inikasını tapmışdır” [4, 216].

Ş.C.Əfqaninin dini islahatlarında saflaşdırılmış islam təməli üzərində yüksələn mədəniyyət məsələləri başlıca yer tutur. C.Əfqani Şərqi dünyasının geriliyinin səbəblərindən birini İslam imkanlarına saxta don geyindirən din xadimlərinin mədəniyyətin inkişafına bilavasitə mənfi təsirində arayırdı: “Aləmi-İslamın tənəzzülünün səbəbinə “İslam dini, nə Quran, nə də sənətdir. “Günahkar “İslamı eybəcər hala salanlar”- üləmalar,” Sənəti yaramaz edənələr-qazılar və müsəlman dövlətlərinin müstəbid başçılarıdır” [5, 29].

Digər tərəfdən, əksinə müsəlman ölkə və xalqlarının mədəniyyətinin açarını, məhz İslama qayıdırsa, daha doğrusu, onu ilkin formada dərk etməkdə görürdü [6, 29]. Onu da qeyd edək ki, türk dünyasının böyük mütəfəkkiri Əlibəy Hüseynzadə də islam dünyasının geriliyinin səbəbini müsəlmanların ictimai-siyasi fəaliyyətsizliyində görürdü.

C.Əfqani inanırdı ki, onun dini islahatları müsəlman dünyasını kökündən dəyişəcək və bu yolda özünə layiqli yer tapa biləcəkdir. Cənab Artur Arnolda müsahibəsində öz fikrini belə ifadə edirdi: “Müsəlman xalqları öz aralarındakı ixtilafı baxmayaraq, bir-birilə o dərəcədə birləşmişlər ki, bir ölkədə gedən islahat, sözsüz, bütün digər müsəlman ölkələrində də öz təsirini buraxacaqdır” [6, 207].

Mədəniyyətin mühüm amili olan dinin milli özündərində oynadığı rola dair Azərbaycan mütəfəkkirləri (Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə...) dəyərli fikirlər söyləmişlər [7].

XX yüzilliyin əvvəllərində qızgın mübahisə obyektinə olmuş mədəni problemləri təhlil edən Yaşar Qarayevə görə, bütün dövrlərdə mənəvi mədəniyyətin tarixi missiyası bir də maarifçilik olub. Bəşəriyyəti tərəqqiyə və humanitar inqilablara həmişə maarifçilər hazırlayıb. İstiqlal və suverenlik ideali həmişə əvvəlcə ədəbi-fəlsəfi fikirdə formalaşmış, yalnız sonra dövlət təfəkkürü, sosial-inzibati qurum və siyasi rejim gərəkliyi kəsb edib. İndiki suveren Azərbaycanın da mənəvi memarları axundzadələr və zərdəbilər, əlibəylər və ağaoğlular, sabirlər və cavidlər, nərimanovlar və üzeyrbəylər, cəbbarlılar və vurğunlar olmuşlar. XX yüzilliyin ən böyük şüarını da hələ əsrin əvvəllərində hamıdan əvvəl onlar – böyük azəri-türk maarifçiləri elan ediblər: “Vətən, vətən, vətən! Millət, millət, millət! Dil, dil, dil!” [8, 3].

Azərbaycan maarifçiləri ənənəvi dinə, milli-mənəvi dəyərlərimizə fərqli, bəzən də bir qədər başqa mövqedə yanaşırdılar. Bu məsələ ərəb əlifbasına (M.F.Axundovun təmsalında) münasibətdə bir qədər radikal xarakter kəsb etdi. İmam Şamilin qazavatı Qafqazda müridizmin yayıldığı bir vaxtda dahi dramaturqun “Kəməllüdüvlə məktubları”nı yazması münasibətlərin səviyyəsini göstərir.

İslam dinini müasirləşdirmək ideyası ilə başlamış islahatların dəstəkçilərindən biri Azərbaycan maarifçiləri idi. Maarifçiliyin əsas məqsədi cəmiyyətdə geriliyə səbəb olan ictimai, etik görüşləri tənqid etmək, dünyəvi elmlərin, müasir məktəbin əsasını təşkil edən mütərəqqi ideyaların və münasibətlərin inkişafına dəstək vermək idi.

Doğrudur, maarifçilərimizin əksəriyyəti (M.F.Axundov istisna olmaqla) öz tənqidlərinin kəsərini, əsasən mövhumat və cəhəllərə qarşı, müsəlman ruhanilərinə qarşı yönəldirdilər, dinin əsaslı surətdə tənqidindən yan keçirdilər, bəzi hallarda isə əsil şəriət müdafiəçisi rolunda çıxış etməyə məcbur olurdular.

Belə tənqidi yanaşmaların nəticəsidir ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında firıldaqçı ruhaniləri ifşa edən əsərlər içərisində seyid ocaqları, pirlər, ziyarətgahlar və bunların mənfi rolu

haqqında yazılmış əsərlər geniş yer tutur. Məsələn, N.Nərimanovun “Pir”, Ə.B.Haqqverdiyevin “Seyidlər ocağı”, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, A.Şaiqin “Pirin kəraməti” kimi əsərlərində müftəxor mollalar üçün gəlir mənbəyinə çevrilmiş pir və ocaqların yaranma tarixçələri də açılıb göstərilmişdir.

XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi, yazıçı, ictimai-siyasi xadim N.Nərimanov da bu mövqedə dayanırdı və daha çox dini fanatizmi tənqid edirdi. Dini fanatizmin əsil islami dəyərlərlə heç bir əlaqəsinin olmadığı qənaətindəydi. N.Nərimanov dini mədəniyyətlə dindarlığı fərqləndirirdi: Dindarların birinci tipi fanatiklərdir... avam kor-koranə, hər nə deyərsən, inanar, yəni qulluq etdiyi məbudu (Allahı) öz əqli ilə tanımayıb qeyrilərinin sözləri ilə tanıyar. Onlar hər şeyə inanırlar, quru daşları öpərlər, uşaq kimi ürəkləri saf, dəyanətli, nəhayət dərəcədə sadıq mehribandılar. Allahın varlığını vücudları ilə hiss etməzlər” [9, 43].

Dindarların ikinci tipi “öz əməllərində bir şeyə inanmayıb, fəqət əvvəlinci qisim adamlara həmişə yol göstərən olurlar. Ürəkləri saf adamlara həmişə deyərlər, inan, özləri inanmazlar, filan şeyə səcdə et, özləri etməzlər.Zahirdə hər bir əməli yerinə yetirərlər, fəqət batində... həтта biçərə avamlara gülərlər”. Belələri həmişə Allahdan, onun ehkamından dəm vurur, Allahın ehkamlarına dürlü-dürlü mənə verib, avama satarlar [9, 43].

Üçüncü qisim adamlar avara bir qismidir. Bunlar nə avamdırlar, nə də alim. Onun-bunun ağzından yarımçıq məlumatları alıb, öyrənilib, din məsələlərinə həmişə girişirlər, özlərini ariflər cərgəsində tutub zahirdə bir şeyə inanmazlar, batində isə bir müşkül işlərində tez Allahı köməyə çağırırlar. Fəqət Allah nə olduğunu düşünməzlər [9, 44].

Dördüncü qisim adamlar müəyyən bir əqidə sahibidirlər. Bunlar ömürlərini elm yolunda sərf edib elmdən başqa bir şeyə pənah aparmazlar və inanmazlar [9, s. 44].

Beşinci qisim dindarlar bir Allahdan başqa heç bir şeyə inanmazlar. Həm də Allaha itaətləri qorxu hissi ilə deyil, həqiqi məhəbbət sayəsində olur. Çünki inanmaq özü də böyük səadətdir [9, s. 44].

Elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, dövrünün mətbuat orqanlarında publisistik yazılarla müntəzəm çıxış edən Y.Z.Talıbzadə əsasən dini mövzulara üstünlük verirdi. 1903-cü ildən etibarən onun “Şərqi-Rus” qəzetində islam dininə dair məqalələri (“Din tərbiyəsi” və s.) nəşr olunur. 1905-ci ildən isə çarizmin güzəştləri, nisbi söz və mətbuat azadlığı sayəsində milli mətbuatda müşahidə edilən intibahla əlaqədar Y.Z.Talıbzadə də publisistik fəaliyyətlə daha ciddi məşğul olur. Bu fəallıq ondan irəli gəlirdi ki, mətbuatın səfərbəredici bir qüvvəyə malik olmasını və ictimai rəyin formalaşmasındakı mühüm rolunu artıq kifayət qədər dəyərləndirən və bu sahədə müəyyən təcrübə toplamış Y.Z.Talıbzadə yaxşı dərk edirdi ki, ictimai dəyişikliklər prosesi ilə mətbuatdakı fəallıq arasında qanunauyğunluğun və qarşılıqlı təsirin mövcudluğu cəmiyyətin ümumi tərəqqisini şərtləndirən çox mühüm amillərdəndir [10, 105].

1905-1913-cü illər arasında onun “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Füyuzat”, “İqbal”, “Şələlə” kimi mətbuat orqanlarında müxtəlif mövzularda məqalələri (“Dinin tərbiyəsi”, “Tərəqqi”, “Bəqayi ruh” və s.) nəşr olunmuşdur. Bu yazıların əsas və ali məqsədi islam dininin ayrı-ayrı müddəalarını müasir həyat problemləri ilə əlaqələndirməkdən ibarət idi. Fəaliyyətin əsasən bu istiqamətə yönəldilməsi bir tərəfdən Yusif Ziyanın təhsili, ixtisası və əqidəsi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən də ümumilikdə zamanın tələbindən doğan bir zərurət idi. Çünki XX əsrin əvvəllərində milli mənlilik şüuru türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideallarının başlıca qayələrə çevrilməsi ilə müşayiət olunurdu. O dövrdə ziyalıların böyük əksəriyyəti islam dininə qayıdışı milli tərəqqinin başlıca amillərindən hesab edirdi.

“Milli-ictimai şəxsiyyətində mənsub olduğu qövmü-milləti birləşdirməyə, bu mənəvi – psixoloji birliyi bütün səmimiyyəti ilə ifadə etməyə qadir olan” (N.Cəfərov) Ə.B.Hüseynzadə din məsələsini türk xalqlarının mənəvi varlığı üçün olduqca önəmli sayırdı. Böyük mütəfəkkir gözəl anlayırdı ki, bütün türkləri birləşdirən bir dəyər var – İslam düşüncəsi.

İslamlaşmaq Ə.Hüseynzadənin irəli sürdüyü milli dirçəliş milli intibah konsepsiyasının tərkib hissəsi idi. O, islamı türk xalqlarının siyasi, iqtisadi mədəniyyətlərinin ayrılmaz hadisəsi kimi qəbul edirdi.

Dini dəyərlərin və elmi biliklərin sintezinə çalışan Ə.Hüseynzadə icimai-mədəni təfəkkür tərzinin inkişaf istiqamətlərini aydınlaşdırır və yeni qabaqcıl ideyaların məhz buradan doğacağına qətiyyətlə inanırdı.

Ə.Hüseynzadə inanırdı ki, müasirlik və islam bir-birinə zidd olan qütblər deyil, əksinə bir-birini tamamlayır. Ona görə də islamlaşmağı və modernləşməyi türkləşməklə bərabər milli-ictimai inkişafın təməl hissəsi kimi qəbul edirdi. Ona görə də islam türkləri şərəfləndirən milli din kimi şərh edilir.

XX əsr cəmiyyət həyatında demokratik qanunların təşəbbüskeşi kimi çıxış edən Ə.Hüseynzadə dini əxlaqın və mənəviyyətin çağdaş gerçəkliklə əlaqələndirilməsinə çalışırdı, İslam dinini, nəinki mədəni intibahın, habelə milli azadlıq uğrunda mübarizənin, müstəqil dövlət quruculuğunun təməli kimi qəbul edirdilər. İsa, Musa və Məhəmməd peyğəmbərlərin “şəri-bə qanunları” umumbəşəri əhəmiyyətli həqiqətlər kimi qiymətləndirilirdi. Müasirlərinin tutduğu həmin mövqeyi Ə.Hüseynzadə belə izah edirdi ki, “etiqaqımızca, bəni-növi-bəşər arasında da ahəng və məhəbbəti təmin edəcək vasitələr başlıca bu iki nemətdən ibarətdir. Fəxri-kainat əfəndimiz buyurmuşdur ki, zəlaləti-küfürdə bulunan bir məmləkət ədl ilə baqi qalacağı kimi, ədl olmayan bir ölkə islam naminə hamil olsa da, bəqanəzir olmaz. Ədl olursa, hürriyyət də olur, hürriyyət olursa, məhəbbət və məvəddət olur. Həzrət İsanın da, Həzrət Məhəmmədin də şəri qanunları bu həqiqətə mündəricədir” [11, 149].

Ə.Hüseynzadənin fikrincə, türk insanı özünü dərk edən gündən inam, inanc və etiqaqla yaşamalıdır. Ona görə də türk ulusu yer üzünün əşrəfi məqamına yüksəldi, tanrıçılığın qədrini bildi, müqəddəsiyə tapındı, onun qiymətini qorudu.

Bu müqəddəslik, mənəvi yüksəliş yolunun zirvələrindən biri heç şübhəsiz ki, DİN və dini kitablardır. Tarixən gənc, lakin məzmun və tutumca zəngin, ecazkar qüdrətə malik olan İSLAM dini və onun əsas kitabı QURAN bu yolun nur mənbəyidir. Onlar uzun müddətdir ki, insanlığın inam-inanc mənziləsindədir və yəqin ki, bəşəriyyət var olunca öz əxlaqi-mənəvi əhəmiyyətini itirməyəcəkdir. Bu sırada sağlam elmi yanaşma tərzini, təhlil və təbliğ mövqeyi ilə seçilən Əlibəy Hüseynzadənin fəaliyyəti müasirlərimizə örnək kimi qiymətlidir” [11, 150].

İslam toplumun mənəvi, mədəni dəyərlər sistemidir. XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasında həmin dəyərlər sisteminin yeri, funksionallığı hələ də yetərincə öyrənilməmişdir. İslami dəyərlərin fərqli estetik (maarifçilik, realizm, romantizm) və ictimai-siyasi kodlarda refleksiyası maraqlı mövzulardandır.

Mədəniyyət tariximizə qısa ekskurs göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində islam diskursu Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında, ictimai-siyasi fəaliyyətində mühüm yer tutur. Bu mövzunun tədqiqi bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətində İslam diskursu tətqiqata cəlb olunur, klassiklərin, ədəbiyyatşünasların, maarifçilərin bu məsələ ilə bağlı fikirlərinə münasibət bildirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Təqdim olunan materialdan ali məktəblərin bakalavr, magistr pillələrində oxuyan tələbələr, mühazirə və seminar məşğələlərini aparən müəllimlər, həmçinin elmi işçilər, tətqiqatçılar da faydalana bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdi N. Sənətin arxeologiyası. Sənətin arxitektonikası. Bakı, 2007, 150 s.
2. Əliyev Ə.P. Mədəniyyət və din. Bakı, 1999, 76 s.
3. Əhmədli R. Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin milli ideyaları və onun ardıcılıarı. //Azərbaycan Pedoqoji Universiteti xəbərləri Bakı, 2005, №4, 199-204 s.
4. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2005, 256 s.
5. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973, 296 s.
6. Qurbanov Ş. Ş.C.Əfqani və türk dünyası. Bakı: “Azərnəşr”, 1996, 220 s.
7. Bayat A. Alibey Huseynzade (Prof. Dr. Huseynzade Ali Turan) Türkiyede Yayinladığı

- Eserleri. İstanbul 1999, 150 s.
8. Qarayev Y. Əlibəyin irsi və varisləri. // Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içərisində yaşıl işiqlər. Bakı, 1996, 3-19 s.
 9. Hacıyeva A.Ə N.Nərimanovun nəzəri-fəlsəfi irsində dinə münasibət. f.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işi. Bakı, 1993, 200 s.
 10. Özcan U. 1905-1917 dönəmində Rusiyada türk basını (Minaxanın Əsədlinin təqdimatında). “Mədəniyyət dünyası”, IX buraxılış, Bakı, 2004, s.105-114
 11. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, 1999, 443 s.

РЕЗЮМЕ

Бейбутов Сабир Елмурад оглу
ИСЛАМСКИЙ ДИСКУРС В РАННЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
КУЛЬТУРЕ XX ВЕКА

Ключевые слова: *исламская религия, дискурс, культурные ценности, Просвещение*

Статья посвящена исламскому дискурсу в азербайджанской культуре в начале XX века. Речь идет о роли и функции исламской религии в жизни классических мусульманских обществ, анализируется отношение просветителей к религии. В статье подчеркивается сходство и различие их взглядов.

SUMMARY

Behbudov Sabir Elmurad
ISLAMIC DISCOURSE ON THE EARLY CULTURE OF THE
TWENTIETH CENTURY

Key words: *islamic religion, discourse, cultural values, Enlightenment*

The article is devoted to Islamic discourse in the Azerbaijan culture in the early XX century. It is about the role and functions of the Islamic religion in the life of classical muslim societies that examines the approach of the enlighteners toward religion. The article emphasizes the similarities and differences in their views.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 14.07.2014
son variant: 26.08.2014

SDU-nun Tarix fakültəsinin 04.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 10 sayılı protokolu

MƏMMƏDOV TARIEL MƏMMƏD oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Pedaqogika və Psixologiya kafedrasının dosenti***MƏMMƏDOV XURŞUD HACI oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti**Pedaqogika və Psixologiya kafedrasının dosenti**chinare.hesenova@mail.ru***ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ**

Açar sözlər: "Təhzi-bi-əxlaq", "Nəsihətlər", pedaqoji yaradıcılıq, təvazökarlıq qaydaları, yaxşılığın fəziləti

Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi (1794-1847) istedadlı pedaqoq-alim, filosof və şair olmuşdur. Elmi yaradıcılığı da çoxsahəlidir: yəni Azərbaycan tarixinə ("Gülüstani-İrəm" – 1841), dilçiliyə ("Qanuni-Qüdsi" – fars dilinin qammatikasına – 1831), astronomiyaya ("Əsrarül-mələkut"), coğrafi kəşflərə ("Kəşfül qəraib"), məntiqə ("Eynəl-mizan") aid əsərlərdən başqa şeirlər, poemalar, mənzum hekayə və təmsillər yaratmış istedadlı şairdir. Şüurlu həyatının təxminən 20 ili ərzində belə çoxcəhətli yaradıcılığı onu XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti və elminin ən görkəmli və dahi şəxsiyyətləri sırasına çıxarmışdır. A.Bakıxanov yazdığı "Təhzi-bi-əxlaq" və "Kitabi-nəsihət" əsərləri bu sahədə yazılmış nadir yaradıcılıq nümunəsi olub, fikrimizcə, indiyə qədər kifayət qədər araşdırılmamış və qiymətləndirilməmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsinin adından göründüyü kimi, bu, müəllifin əsərinə ad qoyması ilə yanaşı, həm də onun janrının müəyyənləşdirilməsi cəhdidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından başqa ədəbiyyat tariximizə "Kitabi-Məhəmmədiyyə" (Məhəmməd Əfəndi Yazıçızadə, İstanbul, 1863), "Kitabi-Seyfəlmülk" (1887), "Kitabi-Qəhrəmannameyi-türki" (1911), "Kitabi-Rüstəmnameyi-türki", "Kitabi-Dədə Muxtar" (1913), "Kitabi-Muxtarnamə" kimi əsərlər də məlumdur. "Kitab" sözünün bir ədəbi termin olaraq epik növün irihəcmli əsərlərinin adlandırılması Qədim yunan ədəbiyyatından məlumdur. Çox qədim bir tarixə malik olan sujetin əsərlərdə yeni fabulada, yeni üslubda inkişafını müşahidə edirik ki, bunun da ən yaxşı izahını görkəmli ədəbiyyatşünas-kulturoloq Əhməd bəy Ağayevin sözləri ilə verə bilərik: "Fəqət həyat bir külli-tamdır, ikiyə bölünməz..., Yenilik, əskiklik yoxdur. Yalnız hər hansı zamanda müasirləşmək vardır. Müasirləşmək isə mazinin hal ilə imtizac etməsindən ibarətdir... İştə o zaman həyatın təcəllası olan ədəbiyyat da yolunu, istiqamətini bularaq təqlidçilikdən qurtarır" [1, 46].

"Təhzi-bi-əxlaq" fəlsəfi-etik-pedaqoji əsər kimi gənc nəsillərimizin düzgün tərbiyə olunması işində perspektivi işıqlandıran əvəzsiz bir əsərdir. Əsər müqəddimə, 12 fəsil və xitamədən ibarətdir.

Əsərin müqəddiməsində qeyd olunur: "Hicri 1248 (miladi 1831)-ci ildə bakılı Mirzə Məhəmməd xanın oğlu Abbasqulu Qüdsi xalqların böyük adamlarının, yunan və Avropa filosoflarının əsərlərinə əsaslanaraq tədqiqat işi aparıb bu kitabı yazmışdır. "Hikmət qaydaları haqqında" adlandırdığı müqəddimədə göstərir ki, hikmət insanı bu dünyada afiyətə, can sağlığına sahib, axirətin nemətinə varis edər: "Əhvalımı, nöqsanlarımı mülahizə edib dünyanın qabaqcıl adamlarının və xalqlarının, böyük alimlərinin əsərlərini araşdırmağa və tədqiq etməyə başladım, onlardan bir az xəbərdar olmaqla çox böyük qaydalar əldə etdim...". Onun "Təhzi-bi-əxlaq" və "Kitabi-nəsihət" əsərləri əxlaq və pedaqogika elmləri sahəsində nadir əsərdir. "Təhzi-bi-əxlaq" fəlsəfi -pedaqoji əsər kimi gənc nəsillərimizin düzgün tərbiyə olunması işində böyük fayda verə biləcək nadir bir əsərdir. "Təhzi-bi-əxlaq"da "Etidala riayət", "Yaxşı işlərin fəziləti", "Can

sağlığının qazanılması”, “Şöhrətin bəyani” fəsilləri əxlaq və davranış normalarının şərhinə həsr olunmuşdur. A.Bakıxanov bir pedaqoq kimi əxlaq tərbiyəsi nəzəriyyəsində “Etidal” (orta hədd) ölçü prinsipini müdafiə edir. O, təbiətdən və insanların həyatından gətirdiyi çoxlu misallarla belə bir ideyanı müdafiə edir ki, hər şeydə orta hədd ölçüsü çox fayda verən bir amildir. Məsələn, hər şeydə azlıq faydasız olduğu kimi çoxluq da zərərli: az yemək, qida çatışmazlığı insanı taqətdən saldıqı kimi, həddindən artıq yemək də insanın səhhətini pozur və əqli çatışmazlığa səbəb olur.

Dünyada nəbatatın (bitkilərin) yetişməsi rütubətə (suya) möhtacdır. Lakin rütubətin çoxluğu onları çürüdüüb məhv edir. Yer kürəsinin soyuqluğu mane olması günəşin hərərəti aləmi yandırır. Hər şey təbiətdə kifayət ölçüdə müəyyən edildiyi üçün insan da gərək öz bədənində təbii surətdə təşəkkül tapmış bu qanuna əxlaqi fayda, əxlaq ölçüsü baxımından riayət etsin [2, 22].

- Xəsislik pis xasiyyətdir! Lakin həddindən artıq israfçılıq da çox pisdir.
- Yaxşılıq etmək yaxşı şeydir! Amma yamanlara yaxşılıq etmək yaxşılara pislik etməkdir!
- Azadlıq ifrat dərəcəsinə çatdıqda, bir çox hallarda, özbaşınalığa çevrilir.
- Şöhrətpərəstlik insana qalib gələrsə, onu öz nəfsinin qulu edər.
- Ona görə hər şeyin orta vəziyyəti, orta ölçüsü çox faydalıdır.

A.Bakıxanov “Yaxşılığın fəziləti haqqında” fəsildə gənc nəsillərə məsləhət görür ki, əxlaqı təmizləyib təmkilləşdirmək üçün təhsil almaq çox vacibdir. İnsanlara təhsil vermək onlara edilən ən yüksək yaxşılıqdır. Qızılı yonmaqla, dəmiri isitməklə, ağacları emal etməklə onlara forma verildiyi kimi, insanlara da təhsil vermək yolu ilə onları insan, şəxsiyyət və vətəndaş kimi formalaşdırmaq mümkündür!

- Başqalarına yamanlıq edənlərə yaxşılıq etmək-ümumin mənafeyinə xəyanətdir.
- Bağışlamaq əxlaqın ən gözəlidir. Ancaq başqalarına zalımlıq edənləri bağışlamaq, zalımı əfv etmək adamlara zülm etməkdir.

A.Bakıxanov göstərir ki, dünyada mövcud olan şeylərin hamısı məxluqatın ən şərəfətli olan insan üçün yaradılmışdır. İnsanlar öz istəklərinə çatmaq üçün elm və biliklər almaqla bütün örtülü sirlərdən xəbərdar olmaq bacarığı əldə edirlər.

“Təvazökarlıq qaydaları haqqında” fəsildə A.Bakıxanov göstərir ki, təvazökarlıq insanların yaraşığı, zahiri və mənəvi mənfəətlərin mənbəyidir. İnsanlar təvazökar adamı özlərinə dost seçirlər. Təvazökar insanlar öz nöqsan və acizliklərindən təhsil vasitəsilə xəbərdar olub, özləri ilə fəxr etməzlər, öz naqis sifətlərini düzəldər, hər iki dünyada tükənməz fayda qazanırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, A.Bakıxanovun “Təhzi-bi-əxlaq”, həm də “Nəsihətlər” əsərində gənclərin əxlaq tərbiyəsi, onun məzmunu, forma və metodları özünəməxsus şəkildə tam əks olunmuşdur.

Əxlaq tərbiyəsinin məzmununda insanlar arasında insanpərvərlik münasibətləri və qarşılıqlı hörmət, insan insana dost, yoldaş və qardaşdır, düzlük və doğruluq, mənəvi saflıq, ictimai və şəxsi həyatda sadəlik və təvazökarlıq, haqsızlığa, əliyəriyyə, ədalətsizliyə və qənimətçiliyə qarşı bərişməzlik keyfiyyətləri aparıcıdır.

İnsanın cəmiyyətdə münasibətlərini müəyyən edən keyfiyyətlər sırasında vətənpərvərlik və vətəndaşlıq kimi mühüm sifətlər hazırda əsas yer tutur. Hazırda gənc nəslin vətənpərvərliyi və vətənpərvərlik tərbiyəsi əxlaq tərbiyəsinin vacib tərkib hissəsi kimi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmiz üzəndən qonşumuz olan Ermənistanla 25 ildən artıqdır ki, müharibə şəraitindədir. Azərbaycan torpaqlarının 1/5 %-i mənfur erməni millətçi-şovinst qonşularımızın tapdığı altındadır. Bütün əzəli Azərbaycan torpaqlarından qəddarcasına deportasiya, repressiya olunmuş 1 milyondan artıq soydaşlarımız didərgin, məcburi köçkün həyatı yaşayırlar. Onlar köhnə dəmiryol vaqonlarında, zirzəmilərdə, ağılasığmaz sığınacaqlarda dözülməz şəraitdə yaşayırlar. Qarabağın Xocalı, Qaradağlı, Cəmilli, Kərkicahan və b. kəndlərində törədilən faciələr bir xalq olaraq bizi – bütün Azərbaycan vətəndaşlarını torpaqlarımızı, vətənimizi bu mənfur bələdan qurtarmaq, xilas olmaq üçün səfərbər olmağa çağırır.

İndiki gənclərimizin davranışında, əxlaqında yurdsevərlik, vətənpərvərlik, vətən xainlərinə qarşı barızmazlıq, nifrət, torpaqlarımızın bütövlüyünü təmin etmək uğrunda ölüm-dirim mübarizəsində iştiraka hazır olmaq kimi vacib keyfiyyətlər olmalıdır. A.Bakıxanov "Nəsihət"lərindən birində deyir: "Bu gün görəcəyiniz işi sabaha qoyma, bəlkə sən sabah onu edə bilmədin" [3, 70]. Bakıxanov habelə onu da deyir ki, "Əgər bir günahsız (oxu: günahsız xalqı) nahaq cəzalandırılıb, mümkün qədər onu bu bələdan xilas etməyə çalış [3, 72]. Bəli, xalqımız nahaqdan cəzalandırılıb, öz əzəli torpaqlarımızdan, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər kimi torpaqlardan məhrum edilib. Çox böyük qəddarlığa və ədalətsizliyə məruz qalmışdır!

Bu ədalətsizliyi, bu qəddarlığı isə heç vaxt unutmamaq olmasın! Əxlaq insanlar arasında sevgini, dostluğu, xeyirxahlığı, sıx əməkdaşlığı, qarşılıqlı yardımını, təvazökarlığı təsbit edir. Hər kəsdən təkcə özü üçün deyil, həm də xalq üçün, millət üçün çalışmaq, həmişə və hər yerdə öz xalqının rifahını əsas tutmaq tələb edir, milli birlik və həmrəylik, uşaqları bu ruhda tərbiyə etməyi aktual problemə çevirdi. Uşaqları belə milli həmrəylik ruhunda yetişdirmək isə onlarda : a) yüksək əxlaq şüurunu; b) öz xalqına, yurddaşlarına nəcib insani hissləri və c) mənəviyyat təcrübəsini, bəşəri davranış normalarını formalaşdırmaq deməkdir.

Əsil vətənpərvərlik - doğma Vətəni Azərbaycanı sevməkdə, onun inkişafına, mədəniyyətinin çiçəklənməsinə kömək etməkdə, Vətən torpağının toxunulmazlığını qorumaqda, lazım gələrsə, Mübariz İbrahimov və digər şəhid olmuş qəhrəman oğullarımız, övladlarımız kimi öz canını Vətənə qurban verməkdə ifadə olunan bir keyfiyyətdir!

Bakıxanov "Əxlaqi-nəsihət" əsərində göstərir ki, gənc nəsil dünyaya gəlib fəaliyyətə başlayanda dövlət başçılarına, öz ata-anasına, özündən böyüklərə, qohum-qardaşlarına, başqa insanlara hörmət və qarşılıqlı ehtiram göstərməli, bu ruhda böyüyüb başa çatdırılmalıdır. Məhz bu müddəa qeyd etdiyimiz öz xalqına, yurddaşlarına qarşı hörmət və ehtiram deməkdir. Bunlar əxlaq tərbiyəsinin vəzifələridir. Bu vəzifələrin uğurlu həlli gənc nəsli mütərəqqi əxlaq normalarına, yüksək insani keyfiyyətlərə, müsbət adətlərə alışdırır. Xeyir və şər, yaxşı və pis, ədalətli və ədalətsiz iş, vicdan və borc anlayışları ilə tanış edir, onların əxlaqi simasını formalaşdırır, şüurunu və davranışını əsil milli və ümumbəşəri əxlaq prinsiplərinə yiyələnməyə istiqamətləndirilir.

Müsəlmanların müqəddəs kitabı "Qurani-Kərim" də yazılmışdır: "Sizin nəsliniz əxlaqınızdır, qohumlarınız isə gördüyünüz yaxşı işlər, yaxşı əməllərdir". Bu müdrik kəlam gəncləri yüksək əxlaqlı, nəcib əməllərlə məşğul olmağa çağıran kəlam kimi indi də öz əhəmiyyətini, aktuallığını saxlayır.

A.Bakıxanov irsi, xüsusilə, əxlaq, pedaqogika sahəsində yaratdığı "Təhzihi-əxlaq" və "Nəsihətlər" əsəri öz mənəvi dəyərini itirməyən, vacib əsərlərdir. O, şeirlərinin birində yazırdı:

Əxlaq bir tacdır arşi-ələdan!

Tacı qoy başına, qurtar bələdan! [2, 147]

İstedadlı pedaqoq-alim filosofun şərhini təqdim etdiyimiz bu əsərləri klassik irsimizin tacı olan ölməz xəzinədir. Bütün müasir Azərbaycan gənclərinin, habelə SDU-da təhsil alan gənclərimizin stolüstü kitabı olmağa layiq əsərlərdir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə A.Bakıxanovun əxlaqi və pedaqoji görüşləri araşdırılmış və təhlil olunmuşdur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Həllini tapmış problemlər pedaqogika və ədəbiyyatdan oxunan mühazirələrdə faydalı bir mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. 2 cildə II cild. Bakı, 2013, 546 s.
2. Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005, 470 s.
3. Bakıxanov A. Nəsihətlər. Bakı, 1982, 86 s.
4. Kazımov N., Həşimov Ə. Pedaqogika. Bakı, 1996, 486 s.
5. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. 2 cildə, I c. Bakı, 2013, 705 s.

РЕЗЮМЕ

Мамедов Тариел Мамед оглу, Мамедов Хуршуд Гаджи оглу
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ А.БАКИХАНОВА

Ключевые слова: «Совершенствование нравственности», «Наставления», педагогическое творчество, о правилах скромности, достоинство доброты

В данной статье рассматриваются произведения талантливого учёного-педагога, философа и поэта Аббасгулу аги Бакиханова. В этих произведениях поднимаются проблемы морали, нравственности, поведения в обществе. Отмечается, что произведения А.Бакиханова являются актуальными и в современной педагогике.

SUMMARY

Mamedov Tariel Mamed, Mamedov Khurshud Haji
PEDAGOGICAL VIEWS OF A.BAKIKHANOV-GUDSI

Key words: “The perfection of morality”, “Admonitions”, pedagogical creativity, regulation of modesty, the worth of virtue

In the article the talented scientist and teacher, philosopher and poet Abbasgulu aga Bakikhanov are learned. These works are dealt with the problems of morals, behaviour in the society. It is noted that the works by Bakikhanov are actual in contemporary pedagogical studies as well.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 15.07.2014
son variant: 12.09.2014

SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 saylı protokolu

HÜSEYNOV ŞİKAR ƏLİ oğlu*AMİ Sumqayıt filialı, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent***ŞAMXALOVA SƏDAQƏT ƏHMƏD qızı***AMİ Sumqayıt filialı, kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
chinare.hesenova@mail.ru***HEYDƏR ƏLİYEV İDEYALARINDA ŞƏXSİYYƏT-VƏTƏNDAŞ TƏRBIYƏSİ VƏ
ONUN MƏKTƏBLİLƏRDƏ FORMALAŞDIRILMASI*****Açar sözlər: Ümummilli lider, şəxsiyyət, məktəb, formalaşdırma***

Müstəqil, suveren Azərbaycan Respublikasında baş verən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi dəyişikliklər, təhsilin demokratik və humanist prinsiplər əsasında qurulması insan amilinə, vətəndaş təhsili və tərbiyəsinə, şəxsiyyətin formalaşması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Bu mənada Ümummilli Lider Heydər Əliyevin elmi-nəzəri və ideya irsində dövlətçilik, müstəqillik, azərbaycançılıq, insan – şəxsiyyət - vətəndaş amili mühüm yer tutur. İlk dəfə olaraq Heydər Əliyev dövlətçiliyin siyasi, iqtisadi, milli və mənəvi inkişaf yollarını müəyyənləşdirərkən şəxsiyyət - vətəndaş tərbiyəsinin mühüm rolunu göstərmişdir. Məhz Heydər Əliyev insanın kamillik ölçüsünü onun yüksək mənəviyyata malik insan-vətəndaş olması ilə səciyyələndirmişdir.

“Hər şey insan üçün” birinci Azərbaycan Beynəlxalq Ticarət Sərgisinin rəsmi açılış mərasimindəki çıxışında (20 sentyabr, 1995-ci il) Heydər Əliyev demişdir: “Bizim cəmiyyətimizin, dövlətimizin, hamımızın məqsədi insanların rifah halını yaxşılaşdırmaq, insanların gündəlik tələbatını ödəmək, insanlara yaxşı həyat tərzini yaratmaqdan ibarətdir” [1, 286].

İnsan konsepsiyasına daxil olan şəxsiyyət problemi insanın bütün xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini, daxili amilini, həyatda tutduğu mövqeyi, təlimini və tərbiyəsinə özündə ehtiva edir və zaman keçdikcə bu keyfiyyətlər təkmilləşir, formalaşır, kamil insan - bütöv insan səviyyəsinə yüksəlir. İnsan adı fərddən şəxsiyyət səviyyəsinə doğru böyük inkişaf yolu keçir. O, özünün mənəvi, intellektual və fiziki inkişafı, idrakı, psixi xüsusiyyətləri və qabiliyyətləri ilə seçilən şəxsiyyətə çevrilir. Lakin bu proses özbaşına gedən bir proses deyil. Bir fərd kimi dünyaya gələn insan ilk növbədə tərbiyəyə, ictimai mühitə möhtac olur.

Şəxsiyyətin formalaşması və tərbiyəsi prosesinin əsası sistemli, planlı şəkildə məktəbdə qoyulur. Şagird ilkin olaraq sosial, iqtisadi, ekoloji, əxlaqi, mənəvi, hüquqi biliklərə yiyələnir, yuxarı siniflərə keçdikcə onlarda vətəndaşlıq mövqeyi, vətəndaşlıq təhsili və hazırlığı formalaşır. Vətəndaşlıq təhsili isə bütövlükdə vətəndaş, əxlaq, əmək, ekoloji, fiziki və hüquqi tərbiyə kimi komponentləri özündə ehtiva edir.

Məktəbdə şəxsiyyət tərbiyəsinin formalaşması üçün hər bir müəllim vətəndaş təhsilinin vasitə və üsullarından səmərəli istifadə etməli, kiçik məktəb yaşlarından başlayaraq bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər aparmalıdır. Ümummilli lider qeyd edirdi ki, “Gərək hər bir məktəbli, hər bir gənc Azərbaycanın tarixini, xalqımızın keçdiyi inkişaf yolunu yaxşı bilsin, tariximizi bilməyənlərə, adət-ənənələrimizi gözləməyənlərə vətənpərvər demək olmaz. Bu şəxsiyyət tərbiyəsində, vətəndaş təhsilində ən vacib məsələlərdən biridir”.

Məktəbdə şagirdlərin şəxsiyyət-vətəndaş tərbiyəsinin həyata keçirilməsində daha çox humanitar biliklər əsas rol oynadığından bu sahədə səmərə əldə etmək daha çox mümkündür. Lakin bu biliyi şagirdə ötürən, onu həyata keçirən, pedaqoji prosesdə rəhbərlik edən müəllimlərin, pedaqoji kollektivin, məktəbin idarəetmə orqanlarının daşdıqları funksiyalar daha önəmlidir”. Mən yer üzərində müəllimdən yüksək ad tanımıram” deyən Heydər Əliyev müəllimin şəxsi və peşə keyfiyyətlərinə xüsusi önəm verərək deyirdi: “Müəllimin mənəvi-əxlaqi

siması, ideya inamı, səmimiliyi, vicdanlılığı, maraq dairəsinin genişliyi məktəbdə qüdrətli tərbiyə amilidir [2, 257].

Heydər Əliyev bu amilləri məktəbli şəxsiyyətinin formalaşması üçün vacib sayırdı. Bu ideyaları belə ümumiləşdirmək olar :

- Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri—ləyaqəti, mənəviyyəti, nüfuzu, ictimai fəallığı
- Müəllimin yüksək peşəkarlığı, peşəsinə olan məhəbbəti, pedaqoji qabiliyyəti
- Pedaqoji kollektivdə olan mənəvi-psixoloji mühitin saflığı, humanistlik və xeyirxahlığın

mövcudluğu, müəllim-şagird münasibətlərində şəffaflıq

Söz vasitəsi ilə öyrətmələr, izahlar nə qədər təsirə malik olsa da, şəxsi nümunələr, praktik hərəkət və davranışlar, müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, əxlaqı, mənəviyyəti, əməlləri, davranışı, geyimi, problemlərə ədalətli yanaşması, intizamlılığı, qanunların aliliyinə əməl olunması şagirdlərdə düzgün vətəndaş mövqeyinin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Heydər Əliyev nitq və çıxışlarında, müəllimlərlə, ziyalılarla görüşlərində bu məsələlərə xüsusi önəm verirdi və özü də şəxsi nümunə idi.

Şəxsiyyətin formalaşması imkanlarının artırılmasında təhsil aparıcı rol oynayır. Təhsildə müəllimin roluna yüksək qiymət verən Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Müəllimlik sənəti,peşəsi cəmiyyətdə ən yüksək qiymətə layiq olan bir peşədir. Müəllim olmaq kimi şərəfli bir iş yoxdur. Çünki müəllimlər xalqın bılıklənməsinin, təhsilin inkişaf etməsinin və nəhayət, xalqın elminin inkişaf etməsinin əsasını qoyanlardır” [3, 412]. Təhsil vasitəsilə müəllim insanda əxlaqi bilik və əxlaqi əqidəni formalaşdırır. Müəllim üzərinə düşən vəzifələri yalnız təlim vasitəsilə deyil, özünün şəxsi nümunəsi və peşəsinə aid dərin biliyi və pedaqoji ustalığı ilə yerinə yetirir.

Heydər Əliyev məktəbin göstəricilərinə qiymət verərkən insan amilini əsas götürürdü: “Çox uzun bir müddət ərzində məktəbin işinə yalnız bir göstəriciyə görə qiymət verilirdi: məktəbin nə qədər məzunu tələbə olmuş, ali məktəb diplomu almışdır. Bu nöqtəyi-nəzəri dəyişdirmək vaxtı çatmışdır. Bilikli, bacarıqlı, əməksevər insanlar yetişdirmək məktəbin ən birinci borcudur. Məzun əməyə hazırıdır - bu gün məktəbin işi bu meyarla müəyyən edilir” [2, 256]. Göründüyü kimi, insan-şəxsiyyət amili Ulu Öndərin ideya irsinin aparıcı leytmotivini təşkil edir.

Heydər Əliyevin ayrı-ayrı nitq və çıxışlarında irəli sürdüyü qiymətli fikirləri tərbiyə işinin məzmununu, həm də onun həyata keçirilmə yollarını müəyyənləşdirmişdir. O, ölkəmizin gənclərinin müstəqil dövlətimizin öz taleyinə sahib olmaq hissənə yiyələnməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Azərbaycanın gələcəyi, müstəqilliyimizin taleyi məhz belə insanların yetişdirilməsini tələb edir.

H.Əliyevin irsində insanın insana, insanın Vətənə, xalqına, dövlətinə olan sədaqəti mühüm yer tutur. O, böyüyən nəslin bir vətəndaş, şəxsiyyət kimi formalaşmasında əqli, əxlaqi, fiziki, mənəvi tərbiyənin vəhdətini əsas götürür, vətənpərvərlik tərbiyəsinə önəm verirdi. O, gənc şəxsiyyətin bir vətəndaş kimi təşəkkülündə , gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində məktəbin böyük rol oynadığını qeyd edirdi. Heydər Əliyev məktəbdə vətənpərvərlik tərbiyəsi işini daim təkmilləşdirməyi, onun müxtəlif forma və metodlarından istifadəni zəruri sayırdı. Böyüməkdə olan nəslin fiziki inkişafı, sağlamlığı, idman məşğələləri üçün şəraitin yaradılmasını, ölkənin gələcək inkişafı üçün sağlam vətəndaşlar yetişdirmək ideyasını əsaslandırır.

Ulu Öndər Azərbaycan müəllimlərinin VI qurultayındakı çıxışında demişdir: “Böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi, mənəviyyətcə zəngin, ideyaca mətin, yüksək əxlaqlı şəxsiyyətin formalaşdırılması bu gün cəmiyyətimizin qarşısında duran çox mühüm vəzifədir. Bu kompleks problemdir və onun həllində məktəb çox böyük rol oynayır. Məktəbdə insanın dünyagörüşünün bünövrəsi qoyulur. Onun xarakteri formalaşır, ideya dayaqlarının, mənəvi və əxlaqi dayaqların təməli yaradılır. Məktəbin təsiri altında adamın əməyə məhəbbət, yüksək mənəviyyət və humanizm, vətənpərvərlik kimi zəruri keyfiyyətləri tərbiyə edilir” [4].

Ulu öndər Heydər Əliyev məktəblərdə aparılan tərbiyə işlərindən danışarkən deyirdi: “Məktəbdə insanın mənəvi keyfiyyətlərinin əsası qoyulur, onun baxışları, arzu və istəkləri formalaşır, onun rəhbər tutduğu mənəvi dəyərlər bir çox cəhətdən müəyyənləşir” [2, 257].

Şagirdlərin əsl vətəndaş, şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm pedaqoji əsaslardan biri təlimin müasir texnologiyalarının həyata keçirilməsidir. Bu texnologiyalardan səmərəli istifadə məktəblilərdə müəyyən bacarıqlar formalaşdırır, onlarda dialoqa girmək, mühakimə yürütmək, müstəqil düşünmək, əməkdaşlıq etmək, qərarlar qəbul etmək, öz hüquqlarını qorumaq və müdafiə etmək kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu bacarıq və keyfiyyətlər isə sözsüz ki, vətəndaş təhsilinin, şəxsiyyət tərbiyəsinin əsaslarını təşkil edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev gənclərə, uşaqlara böyük dəyər verirdi. O, məktəbə gedən uşaqlara müraciətlə deyirdi: “ Bu gün məktəbə gedən uşaqlar Azərbaycanın vətəndaşı- yüksək mənada vətəndaş, yüksək biliyə malik olan vətəndaş , yüksək əxlaqa malik olan vətəndaş, dövlətçiliyə sədaqətli olan vətəndaş, vətənpərvər olan vətəndaş olmalıdır” [3, 416].

Bu Heydər Əliyevin insana, şəxsiyyətə verdiyi ən yüksək qiymət idi.

Tədris prosesində Heydər Əliyev irsində şəxsiyyət-vətəndaş tərbiyəsi üzrə iş apararkən bir sıra zəruri şərtlərə diqqət yetirilməlidir:

1. Təlim materialı şagirdin şəxsiyyətinə müvafiq olmalı, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipi əsasında qurulmalıdır.
2. Təlim üsulları və qaydaları seçilərkən məktəblilərin psixi inkişafı nəzərə alınmalıdır.
3. Təlim prosesində müəllim şagirdlərin müsbət keyfiyyətlərini qiymətləndirməli, mənfi cəhətləri aradan qaldırmalıdır.
4. Şagirdlərin əqli, əxlaqi, psixi və mənəvi inkişafının, bir sözlə, şəxsiyyət-vətəndaş tərbiyəsinin həyata keçirilməsində fasiləsizlik gözlənilməlidir.

Məktəbdə ümummilli lider Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinə aid materiallar tədris olunarkən müəllim şagirdlərin vətəndaş təhsilini və tərbiyəsinə həyata keçirmək üçün mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etməlidir. Şagirdlər Heydər Əliyevin həyatı, fəaliyyəti ilə məlumatlandırılarkən müəllim Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı və qurucusu, onun həyat yolunun hər bir azərbaycanlı üçün nümunə, örnək olduğunu, doğma vətəni, torpağını dərinləndirən sevdini, torpaqlarımızın uğrunda mübarizə apardığını öyrənir, özləri də bu ruhda tərbiyə olunur. Onlar dərk edirlər ki, Heydər Əliyev vətəndaş təhsili alan böyük Azərbaycanlıdır. Kamil bir şəxsiyyət olan H.Əliyev dövrünün problemlərinə əsl vətəndaş təəssübkeşliyi ilə yanaşırdı. Ən vacib keyfiyyətlərindən biri də məhz onun humanizm, sosial-ədalət, insanpərvərlik prinsiplərinə tapınması olmuşdur. O, hər bir fərdin maraq və mənafeyini, qanunu hüquqlarının müdafiəsini dövlətin mühüm vəzifəsi saymış, insana hörmət və qayğıni önə çəkmişdir. O, deyirdi: ”Hər bir insanın milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam”. Heydər Əliyev azərbaycanlılara xas olan yaxşı nə varsa, onların hamısını öz simasında cəmləşdirmiş, özü də bu keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmuş və bütün insanlara bunu arzulamışdır.

Heydər Əliyevin hər bir Azərbaycan övladında, vətəndaşında görmək istədiyi keyfiyyətləri belə ümumiləşdirmək olar:

1. Dövlətçilik, 2. Milli mənəvi dəyərlər, 3. Ümumbəşər dəyərlər, 4. Azərbaycançılıq.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ideya-nəzəri irsində insan-şəxsiyyət-vətəndaş tərbiyəsi, şəxsiyyətin formalaşması problemi haqqında söylədiyi fikirlər bu gün də Azərbaycanda pedaqoji fikrin zənginləşməsində və inkişafında, təlim – tərbiyə prosesində uğurlu nəticələr əldə olunmasında müstəsna rol oynamaqdadır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin ideyalarında şəxsiyyət-vətəndaş tərbiyəsinin məzmununu və onun məktəblilərdə formalaşdırılması imkanları araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ümumtəhsil məktəb müəllimləri Heydər Əliyevin şəxsiyyət – vətəndaş tərbiyəsi ilə bağlı ideyalarından praktik şəkildə faydalana bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev . Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: “Azərənəşr”, 1997, 513 səh, 4-cü kitab
2. Heydər Əliyev: Təhsil, Bilik, Məktəb. (Tərtibçi: Ə.İsmayılov, redaktor və məsləhətçi: prof. A. Naxçıvanlı)Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2006, 400 səh.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: “Azərənəşr”, 2009, 520 səh, 29-cü kitab
4. Müdriklik zirvəsi. (Tərtib edən: prof. A. Naxçıvanlı). Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 2011, 300 səh.
5. Şəxsiyyətin qüdrəti. (Tərtib edən: prof. A.Naxçıvanlı). Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 2012, 302 səh.
6. “Kommunist” qəzeti. Azərbaycan müəllimlərinin VI qurultayında Heydər Əliyevin nitqi. 19 may 1978-ci il

РЕЗЮМЕ

**Гусейнов Шикар Али оглу, Шамхалова Садагат Ахмед гызы
ВОСПИТАНИЕ ЛИЧНОСТНО-ГРАЖДАНСКИХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ В
СВЕТЕ ИДЕЙНОГО НАСЛЕДИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА**

Ключевые слова: Общенациональный лидер, личность, школа, формирование

Значительное место в научно-теоретическом и идейном наследии общенационального лидера Гейдара Алиева занимают факторы государственности, независимости, тезис «человек – личность - гражданин». В статье рассматриваются различные выступления Г.Алиева, где он затрагивал тему воспитательной работы с подрастающим поколением.

SUMMARY

**Huseynov Shikar Ali, Shamkhalova Sadagat Akhmad
TRAINING OF PERSONAL-CIVIL QUALITIES OF PUPILS IN THE LIGHT OF
IDEOLOGICAL HERITAGE OF H.ALIYEV**

Key words: National leader, personality, school, formation

The issues of statehood, independence, “a man – an individual – a citizen” take significant place in theoretical and ideological heritage of the national leader Heydar Aliyev. In the article some speeches of H.Aliyev are studied, where he has touched upon the issues of training young generation.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 17.07.2014

son variant: 22.08.2014

**SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 06 sayılı protokolu**

ƏSRƏFOV RÜSTƏM QULU oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi**Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru**rustam.eshrefov@gmail.com***TƏLİMDƏ ÜMUMİLƏŞDİRMƏNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI**

Açar sözlər: didaktika, təlimin prinsipi, ümumiləşdirmə - nəzəri elm sahəsində metod kimi, pedaqoji proses, təfəkkürün inikası, ümumiləşdirmə - elmi dərk etmə metodu kimi

Dünyada gedən dərin ictimai-siyasi və tarixi-mədəni dəyişikliklər Azərbaycan təhsilinin fəal/interaktiv təlim əsasında aparılmasını, ayrı-ayrı fənlərin kurikulumun tələblərinə uyğun öyrədilməsini aktuallaşdırır. Bu, ciddi və həlli yolları axtarılan təhsil sistemi Azərbaycan dilini ümumtəhsil məktəblərində tədris etməkdə yeni yanaşma mövqeyi, metod, üsul və vasitələrdən istifadə etməyi tələb edir. Əsas tələb dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydaları məzmun xətləri üzrə təlim nəticələrinin həllini tapmasına istiqamətləndirilir. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həllini tapmasında ümumiləşdirmənin əhəmiyyəti daha çoxdur. Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramında (kurikulumda) bu məsələ vacib tələb kimi nəzərdə tutulmuş, şagirdlərin dinlədiyi məlumatları ümumiləşdirmə bacarıqları formalaşdırmaq təlim nəticəsi kimi göstərilmişdir. Bu baxımdan yuxarı siniflərdə müxtəlif fənn blokları geniş imkanlara malikdir. Təlim prosesində tədris olunan hər hansı mövzu ilə bağlı şagirdlərdən şüurlu fəaliyyət tələb edildikdə, onların idrakının potensial imkanları, düşünmək, araşdırmaq, sadə ümumiləşdirmə aparmaq qabiliyyətləri artır [1, 8-15].

İdrak nəzəriyyəsinə görə, ümumiləşdirmə uzunmüddətli və səmərəli təlimin nəticəsi olmaqla, mürəkkəb, gərgin bir təfəkkür prosesidir. “Mürəkkəb yaradıcı zehni fəaliyyət prosesi məqsədyönlü və maksimal dərəcədə şüurlu fəaliyyətin nəticəsidir. Bu prosesdə şagird nəzəri məsələləri praktikaya tətbiq edir, nəzəriyyə ilə təcrübənin dialektik vəhdətini öyrənir və ondan ümumiləşmiş əqli nəticələr çıxarır. Bu, o zaman mümkündür ki, təlim səmərəli təşkil edilməklə şagirdlər maksimum şüurlu fəaliyyətə cəlb olunsun. Onların müstəqil yaradıcı təşəbbüskarlığını yüksəltməyə stimül yaratsın” [2, 84]. Bu, qarşıya qoyulmuş məqsəddən, tədris olunan materialın məzmunu və xarakterindən, didaktik materialın, metod və priyomların seçilməsi və tətbiqindən, şagirdlərin idrak səviyyəsindən asılıdır.

İnsan məhz təfəkkür sayəsində gerçəkliyi daha dərin, tam və dəqiq dərk edir. Təfəkkürün köməyi ilə bilavasitə qavranılmayan cisim və hadisələr də dərk olunur. Təfəkkür prosesində insan qanunauyğun əlaqələri təsadüfi əlaqələrdən ayırd edir, ayrı-ayrı hallardan ümumi hallara keçir, yəni varlığı ümumiləşmiş halda əks etdirir. Canlı seyrdən mücərrəd təfəkkürə və oradan da praktikaya – həqiqəti dərk etməyin, obyektiv reallığın dialektik inkişaf yolu bu istiqamətdə formalaşır.

K.D.Uşinski sxolastik qaydalarda gedən təlimi pisləyərək qeyd edirdi ki, “tədris sistemində systemsizliyə qarşı, başqa biliklərlə əlaqəsizliyə qarşı mübarizə aparılsın, sistemlə öyrətmək təmin olunsun” [3, 98].

Hələ XX əsrin bir sıra tanınmış didakt, psixoloq və pedaqoqları təlimdə inteqrasiya əlaqələrinə, bu yolla dərin ümumiləşdirmələr aparılmasına xüsusi diqqət yetirirdilər.

K.D. Uşinskinin biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemə salınmasının əhəmiyyətinə dair fikirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müxtəlif fənlər arasında, müxtəlif mənbələrdən alınan biliklər əsasında sıx əlaqə yaratmaq bilikləri səmərəli sistemə salır, onları məntiqi və fəlsəfi müddəalarla dərinləşdirir, şagirdlərdə elmi dünyagörüşün yaranmasını təmin edir.

Akademik M.M.Mehdizadə təlim prosesində biliklərin əlaqələndirilməsi və ümumiləşdirilməsinə böyük diqqət verirdi. O, qeyd edirdi ki, «Təlim prosesində yeni öyrənilən bilikləri əvvəllərdə öyrənilənlərə bağlamaq, onların arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmaq çox vacib cəhətdir. Yeni materialların əvvəllər öyrənilənlərə nisbətən oxşarlığı aydın olmasa, onlar şagirdin hafizəsində qarışıq halda qalacaq və qeyri-dəqiq şəkildə mənimsədiləcəkdir» [4, 260].

Görkəmli alim başqa bir monoqrafik ədəbiyyatında yazırdı ki, «Yeni təlim materiallarını mənimsətmənin ən mühüm şərti onu hərtərəfli təhlil edib, başa salmaqdan, onun mövcud əlaqələrini və münasibətlərini şərh edib ümumiləşdirməkdən ibarətdir» [5, 168-245].

Bu faktlar göstərir ki, «məktəblərdə təhsilin yeni məzmununa keçildikdən sonra ümumiləşdirmə problemi bütün istiqamətin qarşısında qoyulmuş, bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdür, lakin yenə də ümumiləşdirmələr aparılmasına ehtiyac vardır. Bu da çox aydındır ki, təlimin ideya - nəzəri səviyyəsini yüksəltmək üçün bütün ehtiyatda olan imkanlardan ümumiləşdirmələrin təkmilləşdirilməsində istifadə olunmalıdır.

M.M.Mehdizadənin fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, ümumiləşdirmə elmlərin ümumi metodlarına aid edildiyi kimi, ümumiləşdirici dərslər də təlimin mühüm təşkilat formaları sırasına aid edilməlidir.

Prof. N.Kazımov [6], B.Əhmədov [7], Z.Qaralov [8] və başqaları ümumiləşdirməni elmlərin öyrənmə metodu hesab edirlər.

N.Kazımov ümumiləşdirmədən bəhs edərək göstərir ki, «Ümumiləşdirmə məntiqdə məhdudlaşdırmanın əksinə olaraq əməliyyat kimi başa düşülür. Ümumiləşdirmə zamanı adamın şüuru darhəcmli məfhumdan, genişhəcmli məfhumla doğru hərəkət edir. Buna baxmayaraq, ümumiləşdirilən məfhumların məzmunu, oxşar cisimlərdəki fərq əlamətlərinin açılması (seçilməsi) hesabına sadələşir. Həmin məfhumların həcmi isə cisimlərdəki oxşar əlamətlərin aşkara çıxarılması hesabına genişlənir.

Göründüyü kimi, ümumiləşdirilən cisimlərdəki oxşar və fərqli əlamətləri nəzərə almadan ümumiləşdirmələr aparmaq mümkün deyildir. Ümumiləşdirmə oxşar və fərq əlamətlərinin inikası ilə müşaidə edilir [6, 79].

Professor N.M.Kazımovun fikirlərindən aydın olur ki, müxtəlif fənlərin tədrisində ayrı-ayrı obyektlərin xarakterik əlamətlərini müəyyən edib, müqayisə aparmaqla, dərin nəticələr çıxarmaqla dərs materialını şagirdlərə tam şəkildə öyrətmək və onlarda ümumiləşdirmə aparmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi mümkün və vacibdir.

Professor B.A.Əhmədov Azərbaycan dilinin qanunlarından danışarkən göstərir ki, əyanilik üzərində iş ümumiləşdirmə və ümumiləşdirmələr aparılan işlərlə nə qədər çox əlaqələndirilsə, şagirdlər öyrədilən materialların mahiyyətini bir o qədər şüurlu dərk edər. Görkəmli alim bunu hissi və məntiqi idrakın vəhdəti qanunu, ondan irəli gələn prinsipləri isə əyaniliklə ümumiləşdirmə arasındakı daxili əlaqənin nəzərə alınma prinsipi adlandırır [7, 12].

Deməli, Azərbaycan dilinin tədrisində ümumiləşdirmənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu bir tərəfdən dilçilik elminin metodu, həm də dilin tədrisi prosesinin metodudur.

Problem baxımından prof. Z.İ.Qaralovun dediklərinə daha böyük üstünlük vermək mümkündür. O, fizika qanunlarının mənimsənilməsindən danışarkən [8, 52-59] qeyd edir ki, təbiətdən təcrid edilmiş, ətrafdakı hadisələrlə əlaqəli olmayan heç bir hadisə yoxdur. Deməli, müəyyən növ hadisələr, hökmən başqa növ hadisələrlə əlaqədardır. Bu hadisələr arasındakı əlaqələr həmişə qarşılıqlı olur. Həmin əlaqələrin ifadə olunduğu fizika qanunları orta məktəb kursunun əsas məğzini təşkil edir. Təbiətdə baş verən ayrı-ayrı proseslər insanlar tərəfindən müşahidə olunur. Müşahidələrin təhlili əsasında hadisələrin ayrı-ayrı xüsusiyyətləri, əsas və qeyri-əsas əlamətləri aşkara çıxarılır. Müxtəlif proseslərin müşahidə və təhlilindən əldə edilmiş nəticələr tutuşdurulur, müqayisə olunur, ən ümumi əlaqə formaları araşdırılır. Hadisələr arasındakı təkrarlanan ən ümumi əlaqələr, oxşarlıqlar seçilib ayrılır.

İnsan öz təfəkküründə qarşıya çıxan məsələləri həll etmək, suallara cavab tapmaq üçün fikirləşir və bu vaxt bir sıra fikri əməliyyat icra edir. Bu fikri əməliyyatı yerinə yetirərkən ortalığa belə bir sual çıxır:

«Ümumiləşdirmə nədir və onun təlim prosesində yerini necə müəyyənləşdirmək olar?» Ümumiləşdirmə – cisim və hadisələrin xassələrini fikrən ayırmaqdan və sonra birləşdirməkdən ibarət olan fikri əməliyyata deyilir [9, 297].

İnsan müşahidə etdiyi cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərini, əlaqələrini ayırır, yəni təcrid edir, sonra birləşdirir və induktiv istiqlal vasitəsilə ümumi qanunauyğunluğu və ya müddəanı tapır. Belə mürəkkəb fikri əməliyyata ümumiləşdirmə deyilir.

Ümumiləşdirmə prosesi başlıca olaraq üç istiqamətdə gedir. Birinci, ayrı-ayrı cisimlər üçün ümumi və mühüm əlamətlər ümumiləşdirilir, beləliklə, əşya və məfhumlar alınır: metal, ağac, meyvə, meşə, insan.

İkinci, ayrı-ayrı cisim və hadisələr arasındakı ümumi və mühüm münasibətlər ümumiləşdirilir. Bu halda münasibət məfhumları alınır: məsələn, hündür, alçaq, yaxşı, pis.

Üçüncü, təlim ümumiləşdirilmələridir: plan tutmaq, tezis yazmaq, nəticə və başlıqlar müəyyənləşdirmək.

Təlim prosesində ümumiləşdirmənin aşağıdakı növləri müəyyənləşdirilir:

1) mücərrədləşdirmə; 2) konkretləşdirmə; 3) təsnif etmə və yaxud sistemləşdirmə; 4) təhlil və tərkib; 5) müqayisə [10, 298].

Təlimdə ümumiləşdirmə prosesi ilə bağlı üç istiqamətdə iş aparılmışdır. Bunlardan birincisi, sosial-fəlsəfi istiqamətdə, ikincisi, məntiqi istiqamətdə; üçüncüsü isə psixoloji istiqamətdə.

V.V.Davidov ümumiləşdirmə ilə bağlı tədqiqatlar apararaq, hazırda pedaqoq və psixoloqların stolüstü kitabı olan “Təlimdə ümumiləşdirmənin növləri” [11, 30-65] adlı monoqrafiyasını yazmışdır. O, özündən əvvəlki pedaqoq və psixoloqların fikir və ideyalarına əsaslanaraq ümumiləşdirmənin məntiqi, psixoloji və didaktik məsələlərinin tədqiqində bir sıra məzmunlu təkliflər irəli sürmüşdür. İlk növbədə tədris fənlərinin ümumiləşdirmə əsasında qurulmasını əsaslandırmışdır. Ümumiləşdirmə prosesində müşahidələrə, təcrübələrə və nəzəri məsələlərə əsaslanmağı tövsiyə etmişdir. V.V.Davidov göstərir ki, ümumiləşdirmənin, əsasən iki tərəfi vardır. Birinci tərəfi – empirik ümumiləşdirmə, ikinci tərəfi isə – nəzəri ümumiləşdirmədir. Empirik və nəzəri ümumiləşdirmələr bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Nəzəri ümumiləşdirmə özlərindən əvvəlki bilikləri, xüsusilə müşahidə və eksperimentlərin nəticələrində toplanmış biliklərin qarşılaşdırılması əsasında baş verir. Beləliklə, təcrübə ilə nəzəriyyənin bir-birinə fasiləsiz qarşılıqlı təsiri nəticəsində ümumi tamlıq yaranır. Ümumi cəhətlər ayrıcdan - təklərdən ayrılıqda mövcud deyildir. Ayrıca bilikdən ümumi bilik əldə etmək qanunauyğunluqları aşkara çıxarmaq üçün mühüm vasitədir. Ümumi haqqında bilik əldə etmək üçün, təkcənin əlamətlərini aşkar etmək lazımdır.

V.V.Davidov ümumiləşdirmədə müqayisəni əsas götürür. O, qeyd edir ki, empirik biliklər əsasən fakt və hadisələrin əlamətlərinin müqayisəsi və ümumiyyə xas olan cəhətlərin tapılması nəticəsində yaranır. Nəzəri biliklər isə əşyanın daxili ziddiyyətlərinin rolu və funksiyasının münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi əsasında baş verir.

V.V.Davidov bir sıra məntiqi, psixoloji və pedaqoji araşdırmalara əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gəlir: a) şagirdlərdə məzmunlu ümumiləşdirmələr aparmaq bacarıqlarının aşılınması, təlimi müasir elmlərin səviyyəsinə yaxınlaşdırmağı tələb edir. b) məktəb təcrübəsində təlim biliklərinin ümumidən xüsusiyyə prinsipi (məzmunlu ümumidən fikri xüsusiyyə əsasında) qruplaşmalıdır.

Bununla da o, təlimin əsas vəzifəsini tədris fənlərinin ümumi konkret yollarla təşkilində görür [11, 30].

Görkəmli rus psixoloqu A.S.Vıqotski də ümumiləşdirmə haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişdir. O qeyd edir ki, “Ümumiləşdirmənin hər bir inkişaf dərəcəsi özündən əvvəlki dərəcə əsasında meydana çıxır” [12, 134].

A.S.Vıqotskinin fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı bir ümumiləşdirmə biliklərlə silahlanmaq nəticəsində olduğu kimi, hər hansı yeni biliklər özlərindən əvvəl mənimsənilmiş biliklərə istinad edir. Ona görə də təlim prinsipi, yeni biliklərlə əvvəl alınmış biliklər arasında genetik əlaqələr labüddür.

Psixoloq S.L.Rubinşteyn ümumiləşdirmənin iki yolunu göstərir: a) empirik (praktik) ümumiləşdirmə, b) nəzəri ümumiləşdirmə [13, 115].

Empirik (praktik) ümumiləşdirmədə iki və daha artıq obyektin əlamətlərinin müqayisə edilməsini əsas götürür, müqayisə zamanı obyektləri tamlaşdıran daxili əlaqələrin aşkara çıxarılmasının zəruriliyinə üstünlük verir.

Nəzəri ümumiləşdirmədə isə yalnız bir məsələni - xarici və daxili faktorları əsas götürür və müqayisəli şəkildə əlamətləri aşkarlayır.

Beləliklə də, S.L.Rubinşteyn ümumiləşdirmənin birinci yolunda yalnız sadə ümumiləşdirmənin meydana çıxdığını qeyd edir [13]. Ümumiləşdirmənin ikinci yolunda isə ümumünün aşkar edilməsi ilə nəticələndiyi üçün əsas nəzəri ümumiləşdirmənin baş verdiyini göstərir.

Görkəmli alimlərdən M.A.Danilov və Y.İ.Babanski qeyd edirlər ki, ümumiləşdirməyə təlimdə didaktik baxımdan da yanaşılmalıdır.

M.A.Danilov təlim prosesində biliyin mənimsədilməsində ümumiləşdirmənin mühüm rolu olduğunu göstərir. O, qeyd edir ki, "Təlim biliklərin ümumiləşdirmə və müqayisələrinə, həmçinin hadisə və faktların analiz və sintezinə, induksiya və deduksiyaya, məntiq üsullarına təlimi biliklərə istinad edərək şagirdlərə əvvəllər məlum olmayan bilikləri də öyrədir" [14, 42].

Y.K.Babanski ümumiləşdirmə anlayışına toxunur və onu təlim prosesi kimi göstərir. O, ümumiləşdirməni təlimdə sisteməlik və ardıcılıq prinsipi ilə birlikdə götürür. Proqram materiallarının sistemli və ardıcıl öyrədilməsinin ümumiləşdirməyə imkan verdiyini, eyni zamanda səmərəli təlim üçün əsas olduğunu göstərir [15, 4-8].

Y.K.Babanski qeyd edirdi ki, göstərilən prinsiplərə əməl edildikdə, ilk növbədə dərslər üzrə mövzuların suallarını elə ayırmaq lazımdır ki, başlanğıc anlayışlar əvvəl öyrədilsin, sonra isə onlardan irəli gələn və ya mənimsənilmiş anlayış və məsələlərə istinad edilərək ümumiləşdirilsin.

Göründüyü kimi, didaktik ümumiləşdirməni təlimin mühüm hissəsi prinsipi kimi qəbul edirlər. Elmi pedaqoji-psixoloji və didaktika sahəsində mövcud ədəbiyyatın təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ümumiləşdirmə hər bir sahədə çox geniş anlayışdır. Eyni zamanda təlimin aktual problemlərinin inkişafı, pedaqoji proseslərin, qanunların əsaslı tədqiqatları aparılmışdır [16, 76-81].

Gətirilən faktlardan, araşdırmalardan aydın olur ki, *ümumiləşdirmə* nəzəri elm sahəsində *metod* kimi, pedaqogikada *proses kimi*, psixologiyada *təfəkkürün inikasası kimi*, didaktikada isə bir *prinsip kimi* götürülür. Ümumilikdə isə ümumiləşdirməni elmin dərk etmə metodu, *ümumiləşdirici dərsləri* isə tətbiqi dərslər tipinə daxil olan *təlimin təşkilat forması kimi* götürülməsi daha məqsəd-müvafiqdir [17, 14-29].

Elmi yeniliyi: Məqalədə didaktikanın müasir problemləri tədqiq olunur, təlimdə ümumiləşdirmənin nəzəri əsasları dəqiqləşdirilir, bunun Azərbaycan dili təlimində rolu və əhəmiyyəti göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Təlimdə ümumiləşdirmənin nəzəri əsasları araşdırılır ki, bu da Azərbaycan dili tədrisində müəllimlərə didaktikanın müasir problemlərindən istifadə etməyə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı, 2009
2. Егоров Т.Г. Психология овладения навыков чтения. Москва: "Педагогика", 1993
3. Ушинский К.Д. Выбранные педагогические сочинения. Москва: "Педагогика", 1953
4. Mehdizadə M.M. Müasir dərsə verilən tələblər. Bakı: "Maarif", 1971
5. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: "Maarif", 1982
6. Kazımov N.M. Təlim keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları. Bakı: "Maarif", 1966
7. Əhmədov B.A. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı: "Maarif", 1974

8. Qaralov Z.İ. Fizikanın tədrisinin səmərəliliyinin artırılması yolları. Bakı: “Maarif”, 1975
9. Ümumi psixologiya. Bakı: “Maarif”, 1989
10. Didaktikanın əsasları. Moskva: “Pedaqogika”, 1977
11. Davidov B.B. Təlimdə ümumiləşdirmənin növləri. Moskva: “Pedaqogika”, 1972
12. Выгодски А.С. Избранные сочинения. Москва: “Педагогика”, 1991
13. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. Москва: “Педагогика”, 1978
14. Данилов М.А. Проблемы развивающего обучения. Москва: “Педагогика”, 1986
15. Бабинский Ю.К. Проблемы школьного учебника. Москва: “Просвещение”, 1980
16. Казахский Национальный Университет имени Ал-Фараби. Вестник КазНУ серия “Педагогические науки”, Алматы, № 2-3 (30-31), 2010
17. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, 2010

РЕЗЮМЕ

Ашрафов Рустам Гулу оглу

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБОБЩЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ

Ключевые слова: *дидактика, принцип обучения как метод в области познания, педагогический процесс, отражение мышления, обобщение как метод познания науки*

В статье отмечается, что в философии обобщение берется как метод, в педагогике – как процесс, в психологии – как отражение мышления, а в дидактике – как принцип. Было бы целесообразно принять обобщение как метод научного познания, а обобщающие уроки как организационную форму обучения, относящуюся к типу прикладных уроков.

SUMMARY

Ashrafov Rustam Gulu

THEORETICAL BASIS OF GENERALIZATION IN EDUCATION

Key words: *didactics, principle of training as a method in the sphere of cognition, pedagogical process, reflection of thinking, generalization as a method of cognition the knowledge*

It is noted in the article that in Philosophy generalization is accepted as a method, in Pedagogical Science – as a process, in Psychology – as reflection of cognition, and in didactics – as a principle. The author considers that generalization should be accepted as a method of scientific cognition, while generalizing lessons as arranging form of teaching, relating to the type of applied lessons.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 10.07.2014

son variant: 29.08.2014

SDU-nun Filologiya fakültəsinin 02.07.2014-cü il tarixli

Elmi Şurasının 06 sayılı protokolu

İDRİSOVA SƏADƏT ŞƏRİF qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Kimyanın tədrisi metodikası kafedrasının dosenti, kimya elmləri namizədi**parvin_isayeva@hotmail.ru***FƏAL (İTERAKTİV) TƏLİM METODUNUN QRUPLARLA İŞ ZAMANI TƏTBİQİNİN TƏDRİS PROSESİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ*****Açar sözlər: interaktiv, qruplarla iş, didaktika***

Müəllim amili-təhsilalanın öyrənməsi və inkişafı və nailiyyətlərinin monitorinqi prosesində həlledici rol oynayır. Təhsilalanın savadlı və təcrübəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların arasında sıx korrelyasiya mövcuddur.

Bilik və bacarıqlarını davamlı artıran müəllimlər təhsilalanların nailiyyətlərinə əlavə töhfə verirlər.

Təhsilin inkişafında mühim irəliləyişlərə nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilalanın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal (interaktiv) təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Həmin məqsədlə, davamlı olaraq, mütərəqqi tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin səriştəsinin artırılması təhsil siyasətində mühüm yer tutur [1, 62].

“Təhsil əsri” kimi qəbul etdiyimiz XXI əsrdə ümumtəhsil müəssisələrinin əsas vəzifəsi intellektual potensialı, mənimsədiyi bilik və bacarıqlardan maksimum istifadə etməyi bacaran, dünyagörüşü hərtərəfli inkişaf etmiş, milli və ümumbəşəri mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsindən ibarətdir [2, 67].

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar demokratik cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş, sağlam düşüncəli, sərbəst fikirli, ətrafda baş verənlərə tənqidi yanaşmağı və dərstdən nəticə çıxarmağı bacaran istedadlı gənclər yetişdirməyi tələb edir.

Ölkəmizdə tədris prosesinin təşkilinin daha səmərəli formalarını tətbiq etmək, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun dinamik inkişafını təmin etmək üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan, yeni təlim metodlarından istifadəyə üstünlük verilir. Çoxşaxəli aparılan islahatların müsbət cəhətlərindən biri də, tədris prosesində yeni təlim metodları və texnologiyalarından istifadəyə üstünlük verilməsidir. Belə metodlardan biri də, fəal (interaktiv) təlim metodudur.

Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda görünür ki, məktəbdə hər bir dərse şagirdlər üçün, sözün əsil mənasında, təfəkkür və intellekt məkanı kimi baxılır. Bu məqsədlə, təlim metodlarının, interaktiv təlim texnologiyalarının düzgün və məqsədyönlü tətbiqi başlıca şərt hesab olunur. Əgər ənənəvi təlim üsulunda, əsas biliklər müəllim tərəfindən verilirdisə, interaktiv təlimdə, üstünlük şagirdlərə verilir. Şagirdlər daim axtarışda olurlar, fikirlərini aydın şəkildə ifadə etməyə, əldə etdikləri bilik və bacarıqların düzgün tətbiqinə çalışırlar. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, fəal (interaktiv) təlim metodu təlimin keyfiyyətinin artırılmasına güclü təsir göstərir. Şagirdlər üçün dərsi çox maraqlı və cəlbedici edir. Bu metodlar şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirdiyinə, onları düşündürdüynə, axtarışlar apardığına, dərstdə fəallaşdırdığına və bir şəxsiyyət kimi formalaşdırdığına görə, onları interaktiv metodlar adlandırırlar. Fəal metodların tətbiqi zamanı şagirdlərin psixi xüsusiyyətləri-duygusu, qavrayışı, qabiliyyəti, xarakteri, meyil və maraqları inkişaf edir [3, 30-31].

Pedaqoji ədəbiyyatda interaktiv təlim metodları üçün aşağıdakıların səciyyəvi olduğu göstərilir:

- şagirdin aktiv fəaliyyəti;

- müəllimin şagirdlə və şagirdlərin bir-birilə əməkdaşlığı;
- didaktik, rollu oyunlardan istifadə olunması;
- şagirdlərin işgüzar fəaliyyəti üçün sosial bərabərliyin və psixoloji mühitin yaradılması;
- müəllimin bilik xəzinəsi rolunu deyil, biliklərin axtarılması və tədqiqatın aparıcısı rolunu ifa etməsi.

Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi məzmunun öyrənilməsində səmərəliliyin artırılmasına, şagirdlərin dərk etmək fəaliyyətinə, onlarda passivliyin aradan qaldırılmasına, yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bu metoddan səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə, demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, differensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya və humanitarlaşdırma prinsiplərini arzu olunan səviyyədə həyata keçirmək olar.

Təcrübə göstərir ki, fəal təlim zamanı şagirdlərin özünə inamı artır, şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaxşılaşır, məktəbə və oxumağa meyl artır, bir sözlə, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaranır. Şagirdlərdə sürətli şəkildə yeniləşən şəraitə uyğunlaşma və onun həyata keçməsinə imkan yaradan bu qabiliyyətlərin formalaşdırılması fəal təlimi zəruri etmişdir. Bunu nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu metodu konkret olaraq, gündəlik fəaliyyətində tətbiq edən müəllimin özü də yeniliyə hazır olmalı, dünyada və ölkəmizdə gedən inkişaf tendensiyalarını izləməli, yenilikçi olmalıdır. Belə olarsa, o, fəal dərslərin nə zaman, hansı məqsədlərə görə istifadəsini, necə qurulmasını, şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasını, ayrı-ayrı metod və texnikaların seçilməsi prinsiplərini və fəal dərslərin nəticələrinin necə qiymətləndirilməsini düzgün müəyyən edə bilər [2, 67-69].

İnteraktiv təlim metodları o vaxt səmərə verə bilər ki, yüksək səviyyədə əməkdaşlıq şəraitində qurulsun. Əməkdaşlıq o vaxt mümkündür ki, qarşı tərəflər arasında (müəllim-şagird; şagird-şagird) səmimiyyət, hörmət, ən başlıcası isə inam olsun. Qeyd olunan bu keyfiyyətlər humanistləşmə prosesinin komponentləridir. Bu komponentlər olmadan, interaktiv təlimdən söhbət gedə bilməz.

Dərs boyu şagirdlərin aktiv fəaliyyətini təmin etmək, fəallığına və müstəqilliyinə maksimum üstünlük vermək fəal təlimin əsas məqsədlərindən sayılır. Sınıfdə şagirdlərin aktiv fəaliyyəti, onların daxili imkanlarının, bu vaxta qədər əldə etdikləri bilik və bacarıqlarının, dolğun elmi məlumatların zəminində normal sosial-psixoloji iqlim şəraitində baş verir. Aparılan müşahidələr onu göstərir ki, interaktiv metod şagirdlərdə müstəqil düşünməyi, sərbəst fikir söyləməyi, özünü qiymətləndirməyi, öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək qabiliyyətini, əməkdaşlıq etməyi, başqalarını dinləməyi, yoldaşlarının fikirlərinə hörmət etməyi, öz fikirlərini arqumentlərlə sübut və izah etməyi, qərar qəbul etməyi inkişaf etdirir.

Təlim prosesində tətbiq olunan interaktiv təlim metodunun ən təqdir olunması cəhətlərindən biri də şagird fəallığının maksimum artırılmasıdır. Dərslərdən sonra şagird nə isə yeni bir şey öyrənə bilibsə, müəyyən bilik və bacarığa yiyələnibsə, yoldaşları və müəllimləri ilə faydalı ünsiyyətə giribsə, müəllimi tərəfindən bir şəxsiyyət kimi qəbul edildiyini görübsə, deməli, həmin dərs səmərəli olmuşdur.

Müşahidələr belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, fəal (interaktiv) təlim zamanı yeni pedaqoji texnologiyalardan düzgün istifadə etdikdə, mövzunun 70-80%-i sınıfdə şagirdlər tərəfindən mənimsənilir. Fəal təlim zamanı daha çox istifadə olunan iş forması qrup işidir. Bu iş forması şagirdlərə problemin bircə həll edilməsini, bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmasını, müstəqil düşünməyi, fikir söyləməyi öyrədir [4, 98-104].

Qrupda işin müvəffəqiyyətlə aparılması üçün aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməsi məqsədəuyğundur:

- qrup işinin qaydalarını şagirdlərə başa salmaq;
- qrup işinin məqsədini tam təsəvvür etmək;
- iş üçün lazım olan reaktiv və materialları əvvəlcədən hazırlamaq;

Bu prinsiplərin hər biri müəllimdən pedaqoji ustalıq, nəzəri cəhətdən hazırlıq və təcrübə tələb edir. Təcrübə göstərir ki, qruplarla iş aşağıdakı kimi aparılırsa, arzuolunan nəticəni əldə etmək daha asan olar.

- şagirdlər sayından asılı olaraq, 3-5 qrupa bölünür;
- qruplar ayrı-ayrı məsələlərin arxasında əyləşirlər;
- müəllim qrupun işinin gedişini müşahidə edir, onun qərarının düzgün qəbul olunduğuna əmin olur, suallara cavab verir;
- verilmiş vaxt bitdikdən sonra, müəllim işi dayandırır və məruzəçilərdən nəticələri bildirməyi xahiş edir;
- müəllim ümumi diskusiyanı idarə edir, qrupların işinin yekunlarını müqayisə edir və ümumiləşdirir.

Qrup işi zamanı fəal olmaq, öz fikrini faktlarla əsaslandırmaq və problemin həllində kompromis yollar axtarmaq bu iş forması üçün vacib şərtlərdəndir.

Fikrimizi konkret olaraq əsaslandırmaq üçün 8-ci sinifdə tədris olunan “Əsaslar, onların tərkibi, təsnifatı, adlandırılması, alınması və xassələri” mövzusunun tədrisi zamanı interaktiv təlim metodunun qruplarla iş formasının tətbiqi prosesinə nəzər salaq:

Sinifdə olan şagirdlər hər birində 4-5 nəfər olmaqla 4 qrupa bölünür. Şagirdlər masa arxasında qrup şəklində əyləşirlər. Qrupların lideri müəyyənləşdirilir, qruplara aşağıdakı adlar verilir (“D.İ.Mendeleyev”, “A.Avaqadro”, “K.V.Şeyele” və “A.Lavuazye”) və kağıza yazılaraq, hər qrupun stolunun üstünə qoyulur. Dərstdə qarşıya qoyulan problem: “Əsaslar, onların tərkibi, təsnifatı, adlandırılması, alınması və xassələri” haqqında nə bilirsiniz? Əsaslar nəyə deyilir? Qələvi əsaslar hansılardır? Amfoter əsaslar hansılardır? Qələviləri təyin etmək üçün hansı indikatorlardan istifadə olunur? Neytrallaşdırma reaksiyaları nəyə deyilir? Suda həll olmayan əsaslar hansılardır? Mövzu ilə bağlı digər konkret suallar da qoyulur. Belə suallar ayrıca vərəqdə əvvəlcədən yazılıb, hər bir qrupa verilir. Sonra hər bir sual ətrafında diskussiya aparılır, qrupların lideri və ya hər hansı bir üzvü sualları cavablandırır. Bundan sonra qrupların diqqəti üzərində müxtəlif çalışmalar yazılmış və lövhədən asılmış plakata yönəldilir. Belə çalışmalar və reaksiyalar qrup üzvləri və liderləri tərəfindən lövhədə yerinə yetirilir. Sonra qruplara mövzuya aid test tapşırıqları yazılmış iş vərəqləri verilir. Hər qrup öz nəticəsini təqdim edir, iş vərəqləri lövhədən asılır. Testlərin cavabları da lövhədən asılır. Şagirdlərin cavabları ümumiləşdirilib, testlərin cavabları qruplarla birgə yoxlanılıb, nəticə elan edilir. Qiymətləndirmə “+” və “-” işarələri ilə göstərilir. Son nəticədə bütün qruplarda olan şagirdlərin fəaliyyəti qiymətləndirilir.

Həmçinin qrup işi zamanı biliklərin tətbiqi, təqdimatların səviyyələri, müzakirədə iştirakları və dinləmə qabiliyyətləri də ballarla qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, müəllim təlim zamanı qruplarla işin uğurlu nəticələrinə nail olur. Çünki məktəbdə tədrisin əsas məqsədi şagirdlərə hazır bilik verməklə bərabər, onlarda təhlil etmək, müstəqil nəticələr çıxarmaq bacarığını inkişaf etdirməkdir. Burada yalnız mənimsənilmiş biliklərin aşkarlanması deyil, şagirdlərin sərbəst işləmək bacarığı və vərdişləri əsas qiymətləndirmə meyarı kimi götürülür.

Ölkəmizdə təhsilin inkişafı bizdən, bizim fəaliyyətimizdən, üzərimizə düşən vəzifələri necə yerinə yetirməyimizdən birbaşa asılıdır. Azərbaycan təhsili özünün zəngin ənənələrinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərinə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, daha da inkişaf edəcək, dünya təhsil sistemində öz layiqli yerini tutacaqdır [5, 19].

Elmi yeniliyi: Məqalədə orta məktəblərdə kimyanın tədrisi zamanı istifadə olunan fəal/interaktiv təlim metodlarının qruplarla iş formasının təşkilindən danışılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən orta məktəbdə kimyanın tədrisində qruplarla iş formasının təşkili zamanı istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil konsepsiyası. (Milli Kurikulum). Bakı, 2006
2. Abdullayev N. Fəal təlim zamanı qruplarla işin təşkili. Azərbaycan məktəbi, №6, 2013
3. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007
4. Məmmədova E. Yeni məzmun yeni yanaşma tələb edir. Azərbaycan məktəbi, №5, 2013
5. Cabbarov M. Azərbaycan müəllimlərinin XIV qurultayı. Azərbaycan məktəbi №1, 2014

РЕЗЮМЕ

Идрисова Саадат Шариф гызы

ВАЖНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ АКТИВНОГО (ИНТЕРАКТИВНОГО) МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ В РАБОТЕ С ГРУППАМИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ

Ключевые слова: *интерактивный, работа в группах, дидактика*

В статье говорится о положительных результатах применения интерактивного метода. Он требует от учителя педагогического мастерства, теоретической готовности и практики. Раскрывается сущность работы в группах.

SUMMARY

Idrisova Saadat Sariph

IMPORTANCE OF APPLICATION ACTIVE (INTERACTIVE) TEACHING METHOD IN LEARNING PROCESS WITH GROUP WORK

Key words: *interactive, group works, didactic*

The article is dedicated to the positive results of applying interactive methods. These principles demand pedagogical mastery, theoretical awareness and experience of teachers. The content of group work is revealed.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 11.04.2014
son variant: 26.09.2014

SDU-nun Kimya və biologiya fakültəsinin 04.04.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 02 sayılı protokolu

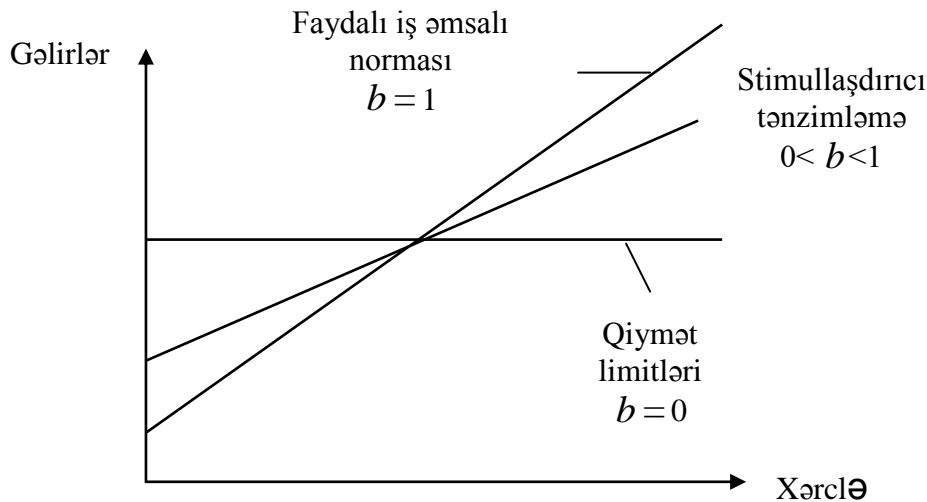
HÜSEYNOV QALIB SİRAC oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti**Biznesin təşkili və idarə edilməsi kafedrasının müdiri**qalib.huseynov.1969@mail.ru***ELEKTROENERGETİKADA TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMLƏRİNİN
TƏTBİQİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ*****Açar sözlər: elektroenergetika sənayesi, inhisar, tənzimlənmə, qiymət, tarif***

Elektroenergetika sənayesinin dünya təcrübəsində inhisarların tənzimlənməsi mexanizmləri mövcuddur, burada stimullaşdırıcı tənzimlənmə xüsusi yer tutur. Yeni tənzimlənmə nəzəriyyəsi nəinki inhisar firması üzərində dövlət nəzarəti metodlarının nəzəri əsaslarına, həm də qeyri-tənzimlənmə mexanizmlərinə yenidən baxır. Stimullaşdırıcı tənzimlənmə firmanın gəlirləri üzrə məhdudiyyətlərin tətbiqinə əsaslanmışdır. Buna görə də gəlirlərin xərclərə nə qədər möhkəm bağlanması əsas məsələdir. Tənzimlənmə sisteminin effektivliyi onun həllindən asılıdır.

Gəlir üzrə məhdudiyyət

$$R = a + bC,$$

burada R - gəlir, C - xərclər, a, b - əmsallardır. Gəlir üzrə məhdudiyyətdən asılı olan mümkün qiymətmələgəlmə növləri şəkil 6-da təqdim edilmişdir

Şəkil 6. Gəlir üzrə məhdudiyyətlərlə bağlı olan mümkün qiymətmələgəlmə növləri

Birinci növ qiymətmələgəlmə xərclərin azaldılmasının zəif stimulları ilə xarakterizə olunur: $b = 1$. Bu halda firma xərcləri azaltmaqda maraqlı deyil, belə ki, xərcləri istehlakçının üzərinə avtomatik olaraq keçirmək imkanı vardır, xərclərin azaldılmasından bütün qazanc isə ona çatır. Bu cür sxemə kapital verimi normasının tənzimlənməsi və yaxud orta xərclər üzrə qiymətmələgəlmə aiddir. O, Rusiya elektroenergetikasında istifadə olunur.

İkinci növ qiymətmələgəlmə xərclərin azaldılmasının güclü stimullarını nəzərdə tutur: $b = 0$. Mahiyyətə bu sxem təsbit edilmiş qiymətlərin tətbiqini və firmanın gəlirlərini yüksəltməyin yeganə üsulunu – xərclərin azaldılmasını nəzərdə tutur. Vəziyyət firmanın qiymətləri mövcud olma kimi başa düşdüyü sərbəst rəqabətli vəziyyətlə oxşardır. Bu sxem üzrə

fəaliyyət göstərən mexanizmlər qiymət limitləri adını daşıyır. Elektroenergetika sahəsi üçün bu cür qiymətəmələgəlmə növü ilk dəfə 1990-cı ildə Böyük Britaniyada tətbiq edilmişdir.

Üçüncü növ qiymətəmələgəlmə sürüşkən şkala ilə sxemləri birləşdirir: $0 < b < 1$. Bu cür tənzimləmə metodu yuxarıda sadalanan iki metodu birləşdirir. Bu halda xərclərin azaldılmasından qazancın bir hissəsi istehlakçılara, bir hissəsi isə inhisara çatır. Bu, sürüşkən adlandırılan şkala ilə mexanizmlər və xərclərin bölüşdürülməsi mexanizmləri ola bilər.

Əsas məsələ - b optimal səviyyəsini axtarır tapmaqdır. İnformasiyanın natamamlığı və asimmetrikiyi şəraitində onun həlli problemlər çoxluğuna təsadüf edir.

Kapital verimi normasının tənzimlənməsi

Uzun müddət təbii inhisarın tənzimlənməsi şəraitində kapital verimi normasının tənzimlənməsi metodundan istifadə olunurdu. Ancaq son dövrlərdə bu cür sxemin qeyri-effektivliyini sübut edən bir çox tənqidi məqalələr meydana çıxmışdır [1, 9].

Kapital verimi norması tənzimləndikdə firma tərəfindən əldə edilən kapital üzrə gəlir tənzimləyici orqanlar tərəfindən müəyyən edilən “ədalətli” həddi f aşmamalıdır. Kapital üzrə gəlir $(PQ - wL)/K$, yəni kapital üzrə bölünmüş qeyri-kapital resursları üzrə gəlir və xərclərin fərqi kimi müəyyən edilir, burada P - qiymət, Q - buraxılışın həcmi, wL - qeyri-kapital resursları üzrə, məsələn, əmək haqqı xərcləri, K - kapitaldır. Firma istənilən K, L, Q, P -ni elə seçə bilər ki,

$$f \leq (PQ - wL)/K \text{ olsun}$$

Mənfəət satışdan ümumi gəlir ilə ümumi xərclərin fərqi olaraq tapılır:

$$\pi = PQ - C(Q) = PQ - wL - rK.$$

Dəyişikliklərdən sonra alarıq ki, kapital verimi normasının tənzimlənməsi şəraitində mənfəət üçün mədudiyət qoyulur

$$\pi \leq (f - r)K.$$

Bu zaman mənfəətin sıfıra bərabər olduğu “ikinci ən yaxşı həll”ə nail olunmur. Bu mexanizmdə firmanın gəliri onun xərclərinə bağlıdır, bu isə fəaliyyət metodlarının təkmilləşdirilməsi yolu ilə xərclərin azalmasına dair stimulların olmamasına səbəb olur. Bundan başqa, stimullaşdırıcı mexanizm kapital tərkib hissəsinə istiqamətlənmişdir. Firmaya K/L nisbətini yüksəltmək və ən böyük həcmdə kapital və ən kiçik həcmdə əməklə məhsul istehsal etmək sərfəlidir. Bundan başqa, tənzimləyici orqanın firmanın həqiqi xərc və gəlirlərini aşkara çıxarmaq üzrə yerinə yetirməli olduğu iş tutumlu və bahadır. Bəzi mənfəət cəhətlər tənzimləyici laqın uzunluğu ilə aradan qaldırıla bilər. Yenidən baxılma dövrləri arasındakı məsafə nə qədər böyükdürsə, inhisarın xərcləri azaltmaq stimulu bir o qədər çoxdur. Burada son hədd qiymətləri və yaxud qiymət limitləri sxemlərinin cizgiləri görünür.

Buna baxmayaraq, bu tənzimləmə növünün müsbət xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Birincisi, o, vəziyyətin, məsələn, elektroenergetikanın sabitliyini təmin edərək inhisarın müflisləşmə riskindən qaçmasına imkan yaradır. İkincisi, qoyulmuş investisiya veriminin əldə edilməsini təmin edir. Bu isə investisiya probleminin kəskin olduğu ölkələrin elektroenergetikası üçün xüsusilə vacibdir.

Qiymət limitləri

Bu tənzimləmə növünün əsas ideyası tənzimləyici firma tərəfindən təyin olunan qiymətlər üçün təsbit edilmiş axının müəyyən edilməsidir. Firma bazar qiymətini kənardan verilmiş qiymət kimi qəbul edərək, azad rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən firmanın etdiyi kimi öz xərclərini azaldacaqdır. Bir halda ki, firmanın üzərinə qoyulan məhdudiyət faktiki xərclərdən asılılıqda qoyulmur, qiymət limitləri əsl güclü stimullar ($b = 0$) yaradan mexanizmlərdir.

Bu mexanizmdən istifadə etdikdə tənzimləyici orqanlar “limit” adlandırılan qiyməti müəyyən edir. Firmaya limitdən az və yaxud ona bərabər qiyməti müəyyən etməyə və nəticədə əldə edilən bütün mənfəəti mənimsəməyə icazə verilir. Çoxməhsullu vəziyyətdə tənzimləyici orqanlar mövcud məhsullar səbəti üçün aqreqasiya olunmuş qiymət limitini müəyyən edir. Aqreqasiya olunmuş limit qiymət və yaxud orta çəkili qiymət indeksi formasına malikdir.

Firmaya məhsulların qiymətini yalnız o şərtlə dəyişdirməyə icazə verilir ki, bu dəyişikliklər həmin limit göstəricinin artması ilə nəticələnməyəcəkdir.

Tənzimləyici orqanlar firma üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş ekzogen amillərə uyğun olaraq qiymət limitinin daima düzəldiləcəyi haqqında xəbər verə bilər. Məsələn, qiymət limiti resursların qiymət indeksinə bənd edilə bilər. Çox vaxt məhsuldarlığın gözlənilən artımı amilinin faizlərlə qiymətləndirilməsi çıxılmaqla inflyasiya indeksindən istifadə edilir. Bu mexanizm RPI-X-tənzimləmə adını almışdır.

Uzun zaman intervallarında qiymət limitlərinə dövrü olaraq yenidən baxılması baş verir. Onlar xərclərin, tələbin dəyişməsi və firma tərəfindən mənfəətin əldə edilməsi şərtlərindən və s. çıxış edərək həyata keçirilməlidir. Yenidən baxılmalar arasında intervallar əvvəlcədən təsbit edilmişdir.

Əgər tənzimləyici orqan tam informasiyaya malik olarsa, o, “ikinci ən yaxşı həll”ə uyğun gələcək optimal qiymətləri müəyyən edə bilər. Bütün digər hallarda (istehlakçıların tələbi funksiyası və firmanın xərclər funksiyası məlum olmadıqda) firmanın zərər çəkməməsi üçün qiymət daha çox optimal qiymətdən yuxarı müəyyən edilir, müvafiq olaraq məhsul isə az istehsal edilir. Firmanın mənfəəti meydana çıxır.

Mənfəət xərclərin azalması mexanizminin stimullaşdırılması səbəbindən olacaqdır. Vaxt keçdikcə tələb və xərclər dəyişir. Müvafiq olaraq qiymət limitinə dövrü olaraq yenidən baxılmalıdır. Ən vacib məsələlərdən biri – limitin nə qədər tez və hansı əsasda düzəldilməsi olacaqdır. Bəzən limit topdansatış qiymət indeksinə və yaxud əmək haqqı indeksinə bənd edilir. Onda o, xarici amillərdən asılıdır. Bu halda firma xərcləri azaldacaqdır. Buraxılış həcmi optimal həcmdən aşağı, qiymət isə optimal qiymətdən bir qədər yüksək olacaqdır. Beləliklə, məlumdur ki, firmanın mənfəəti müsbət (sıfır səviyyədə yox) olacaqdır.

Məhsuldarlıq amili X (faizlə ifadə olunmuşdur) çıxılmaqla istehlak qiymətləri indeksinin (RPI) artım tempi tərəfindən tənzimlənən qiymətlərin orta artım tempini məhdudlaşdıran mexanizm qiymət limitlərinin ən geniş yayılmış formalarından biri oldu. RPI o cəhətdən yaxşıdır ki, firma onunla manipulyasiya edə bilmir, istehlakçılara isə dəqiq qiymət siqnalları verir. Bu tənzimləmə metodu, məsələn, verim normasının tənzimlənməsi metoduna nisbətən perspektivə daha çox istiqamətlənmişdir. RPI-X-tənzimləmə məhsuldarlığın yüksəlməsi və tələbin artması haqqında proqnozlara əsaslanır. X amili dəyişə bilər, ancaq firma üçün yenidən baxmalar arasındakı müddətlərdə o, ekzogen olur.

Bu mexanizmin tətbiqi ilə bağlı olan bir sıra problem mövcuddur. Məhsulların qiyməti əsasında hesablanan bir qədər aqreqasiya olunmuş göstərici çoxməhsullu firma üçün limitdir. Bu halda ümumi məhdudiyyət çərçivəsində qiymətlərin düzəldilməsinə münasibətdə firmaya bir qədər sərbəstlik verilir, bu isə ona mənfəəti artırmağa imkan verir. Ancaq qiymətlərin sərt şəkildə təkrar tarazlaşdırılması bir sıra istehlakçı qruplarının maraqlarına toxuna və arzuolunmaz təkrar bölgü effektinə səbəb ola bilər. Buna görə də tənzimləyici orqanlar əksər hallarda qiymətlər nisbətinin dəyişikliyinə keçirildiyi “tezlik” üzrə əlavə limitlər tətbiq edirlər [2, 240].

Digər problem tənzimləmə laqı ilə bağlıdır. Limitlərə yenidən baxılması arasında böyük dövr istehsalın səmərəliliyi üçün yüksək stimulları təmin edir, resursların bölüşdürülməsinin effektivliyinə mənfi təsir göstərə də bilər. Nəticə etibarilə yenidən baxmalar arasında kifayət qədər dövrün olması, onun müddətinin isə qabaqcadan və dəqiq təsbit edilməsi vacibdir. Adətən, laq beş il təşkil edir. Məhz bu keyfiyyət qiymət limitləri mexanizminin kapital verimi normasının tənzimlənməsindən əsas fərqi təşkil edir.

Mənfəətdə iştirak və yaxud sürüşkən şkalalı sxemlər: Əgər qiymət limiti sxemləri inhisara kifayət qədər mənfəət verə bilərsə, burada qoyulan sxemlər bu çatışmazlıqdan məhrumdur. Bunun üçün istehlakçılarla mənfəətin bölüşdürülməsi prosesi başlayana qədər firmanın nə qədər uda və yaxud uduza bilmə həddi qabaqcadan razılaşdırılır. Sürüşkən şkala planları işlənilir. Mənfəətin sərt yarım (50/50) bölünməsi həmişə optimal olmur. Bəzən o hal daha sərfəli olur ki, istehlakçılar firmanın mənfəətindən çox onun böyük zərər payını öz üzərinə götürürlər. Tənzimləyici orqan tərəfindən mənfəətə münasibətə nisbətən zərəre münasibətdə qiymətlərin xərclərə daha sərt bağlılığı üstün tutula bilər. Sürüşkən şkala planının təhlili göstərir

ki, o, kapital verimi normasının tənzimlənməsi mexanizmi ilə müqayisədə xeyli üstünlüklər verir, ancaq qiymət limitləri ilə müqayisədə xalis şəkildə müsbət effekt azdır.

Bu cür sxemlərin tətbiqi nümunəsi olaraq Hindistanın elektroenergetika sənayesi (4) ola bilər, burada sürüşkən şkala sxemi tətbiq olunmuşdur. Bütün mənfəəti 10,6% rentabellik verən şirkət əldə edir, istehlakçılara 12,3%-dən çox mənfəət düşür, göstərilən rəqəmlər arasındakı aralıqda isə mənfəət şirkət və istehlakçılar arasında bölünür.

Bazar tarifiinin müəyyən edilməsi üsulları

Onun əsasında sonradan gələn inhisar tarif və qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün informasiyanın əldə edilməsi üsullarını qeyd etmək lazımdır:

- müəyyən dövr ərzində firmanın xərc və gəlirləri haqqında informasiyaya əsaslanaraq, əvvəlcədən verilmiş alqoritm üzrə sonrakı gələn müvəqqəti düzəliş ilə qoyulmuş mexanizmlər (kapital üzrə mənfəət, limitlər, sürüşkən şkalaların və s. normaları) əsasında qiymətlərin müəyyən edilməsi;

- inhisar xərclərini qiymətləndirmədən xarici informasiyadan çıxış edərək (məsələn, rəqabət bazarında yaranan qiymətlərə əsaslanaraq) qiymətlərin müəyyən edilməsi.

Birinci halda qiymət birbaşa inhisar xərclərinə istiqamətlənəcəkdir. Bu isə onu zərərdən qoruyur. Tariflərin formalaşması mexanizmlərinin məlumatlarını özündə əks etdirən sxemlərin mənfə xüsusiyyətlərinə yalnız inhisar və tənzimləyici orqanın assimetrik informasiyalılığı uçota alınmaqla inhisar xərcləri haqqında tam informasiyanın əldə edilməsinin məsrəfli olmasını əlavə etmək olar.

İkinci variantın da öz üstünlük və çatışmazlığı vardır. Çox vaxt bu məqsədlər üçün müxtəlif regional bazarlarda eyni bir məhsulu istehsal edən şirkətləri seçirlər. Bu cür informasiya əldə edilməsi və qiymətlərin müəyyən edilməsi “yardstick”-rəqabət adlandırılır. Burada inhisarın özündən informasiyanın toplanması məsələsi durmur, ancaq istiqamətləndirici qismində seçilmiş şirkətlərin vəziyyətinin bəzi qiymətləndirmələrini etmək lazımdır. Bundan başqa, müqayisə edilən şirkətlərin bir qrupda birləşdirilməsinin nə dərəcə mümkün olması problemi də mövcuddur. Onlardan hər biri öz xüsusiyyətlərinə, məsələn, iqlim və coğrafi xüsusiyyətlərə malikdir.

Regional inhisar oxşar vəziyyətdə fəaliyyət göstərən şirkətlər qrupu ilə müqayisədə onun nə qədər uğurla fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq mükafat alır. Bu halda müəyyən edilən qiymət və deməli, inhisar üçün gəlir onun xərclərindən tamamilə ayrılacaqdır, bu isə təbii ki, baxılan problemin müsbət məqamıdır. “Yardstick”-rəqabət mexanizmi innovasiyalar və istehsalın inkişafı üzrə, o cümlədən, regional şirkətlər arasında baş verən qeyri-bərabər rəqabət səbəbindən ciddi stimullara malikdir.

Elektroenergetikada bu cür sxemlər Böyük Britaniyada tətbiq edilirdi, burada sahə milli inhisar kimi deyil, bir neçə regional inhisar kimi özəlləşdirilmişdir.

İzah edilənləri qiymətləndirərək optimal tariflərin formalaşmasının aşağıdakı əsas prinsiplərini ayırıq.

1. Tariflər müxtəlif istehlakçı qruplarına xidmətin son hədd xərcləri və onların tələbatının elastikliyindən, eyni zamanda mövsümi dəyişikliklərdən və xidmətlərin təqdim edilməsi etibarlılığından asılı olaraq onlar üçün müxtəlif olmalıdır. Bu cür qrupların sayı mümkün olduqca çox olmalıdır. Əgər tənzimləyici orqan qarşısında əhalinin sosial müdafiəsi problemi durursa, onda Ramsey qiymətləri ilə diktə olunmuş əks elastiklik prinsipinə əməl etmək olmaz.

2. Hər bir istehlakçı qrupu üçün tariflərdən blok tarifi olmağı, azalan olmağı, çox dərəcəli olmağı, bazara girişə görə təsbit edilmiş haqqı daxil etməyi tələb etmək yaxşıdır. Tarifdə blokların sayı mümkün olduqca çox olmalıdır. Blok daxili qiymətləri elastiklik və son hədd xərclərinə uyğun müəyyən etmək lazımdır.

3. Digər tərəfdən əhalinin sosial müdafiəsi üçün artan blok tarifindən istifadə etmək lazımdır.

4. Ümumi tarif səviyyəsi firmaya normal mənfəət daxil olmaqla öz xərclərini ödəməyə imkan verməlidir. Tələb və istehsal xərclərinin dəyişməsinə əks etdirən dövrü düzəlişlər aparılmalıdır.

5. İstehlakçıların tələbi haqqında informasiyaların toplanması üzrə transaksiya xərclərinin azaldılması üçün seçim üzrə tariflər menyusunu təklif etmək olar. Bu, istehlakçıların rifahına müsbət təsir göstərməlidir, belə ki, onlar özləri üçün ən münasib tarifi seçməlidirlər.

6. Yenidən baxmalar arasında tariflər əvvəllər razılaşdırılmış ekzogen amillərdən çıxış edərək avtomatik olaraq dəyişə bilirlər. Çoxməhsullu istehsal üçün tarifi məhdudlaşdırılmasının əsas meyarı olaraq istehsal olunan məhsulların qiymətlərinin aqreqasiya olunmuş göstəricisi çıxış edə bilər. Bu halda inhisarçı tariflərin düzəldilməsinin bir qədər sərbəstliyinə malikdir. Tənzimləyici orqan istehsal edən şirkət tərəfindən qiymətlərin yenidən tarazlaşdırılması sürətini məhdudlaşdırmalıdır.

7. Yenidən baxmalar zamanı inhisarın xərcləri artırmaq imkanlarını azaltmaq üçün oxşar texnologiyalı və məhsullara malik şirkətlərin xərcləri haqqında informasiyanı nəzərə almaq və tariflər müəyyən edilərkən istiqamətləndirici qismində bu şirkətin qiymətini seçmək olar.

Elmi yeniliyi: Elektroenergetika sənayesində firmanın gəlirləri üzrə məhdudiyyətlərin tətbiqinə əsaslanan stimullaşdırıcı tənzimləmə nəzəriyyəsi təklif olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Təklif edilən tənzimləmə növü elektroenergetikanın sabitliyini təmin edərək inhisarın müflisləşmə riskindən qaçmasına imkan yaradır. İkincisi, qoyulmuş investisiya veriminin əldə edilməsini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Королькова Е.И. Естественные монополии: регулирование и конкуренция // Эконом. журн. ВШЭ. 2000. – № 2. – с. 235–273
2. Королькова Е.И. Тенденции в развитии теоретических подходов к регулированию естественных монополий // Эконом. журн. ВШЭ. 1999. – № 2. – с. 238–264
3. Романова С.И., Герасименко В.В. К вопросу о ценовом регулировании услуг по передаче электроэнергии//Промышленная политика в Российской Федерации – ноябрь, 2006 – 0,5 п.л.
4. Гальперин Е.В., Кононов Ю.Д., Влияние на экономику регионов изменения тарифов на электроэнергию. // Энергетик. №6, 2001
5. Averch H., Johnson L. Behavior of the Firm Under Regulatory Constraint // American Economic Review. 1962. – Vol. 52, №5

РЕЗЮМЕ

Гусейнов Галиб Сирадж оглу

ПРЕИМУЩЕСТВА ПРИМЕНЕНИЯ МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ В ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИКЕ

Ключевые слова: *электроэнергетика, промышленность, монополия, регулирование, цена, тариф*

В статье предлагаемая теория регулирования стимулирования основывается на применении ограничений по доходам фирмы. Эффективность системы регулирования зависит от ее решения. Рассматриваются такие методы, как регулирование нормы отдачи капитала, ценовые лимиты, участие в прибыли или же скользящие шкаловые схемы, методы определения рыночных тарифов.

SUMMARY
Huseynov Qalib Siraj
SUPERIORITIES OF THE APPLICATION OF REGULATION MECHANISMS
IN THE ELECTROENERGETICS

Key words: electroenergetics industry, monopoly, regulation, price, tariff

Theory of the regulation of stimulation offered in the article is based on the application of restrictions on income of the firm. Efficiency of the system of the regulation depends on its solution. Such methods as regulation of the norm of capital expenditure, limits of price, participation in the profits or schemes with slippery scale, methods of the determining of the market tariff are considered.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 18.07.2014
son variant: 10.09.2014

SDU-nun İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin 31.03.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 07 sayılı protokolu

YƏHYAYEVA AYNURƏ YUSİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Mühasibat uçotu və audit kafedrasının dosenti

ElnareMemmedova@box.az

NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞU OBYEKTləri VƏ ONLARIN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər: investisiya, neft-qaz sənayesi, iqtisadi inkişaf, maliyyələşmə

Azərbaycan Respublikasının neft strategiyası xalqımızın sosial-iqtisadi vəziyyətinin yüksəldilməsi üçün real və uzunmüddətli zəmin yaradır. Respublikada mövcud olan ictimai-siyasi sabitlik getdikcə möhkəmlənir və bununla da ölkəmizə investisiya qoyuluşları artır. Hətta qeyri-neft sektoruna aid dünya ölkələrinin digər nüfuzlu şirkətlərinin də respublikaya marağı artmaqda davam edir. Yaxın illər ərzində neft gəlirlərini ölkənin sosial və iqtisadi inkişafı üçün mühüm layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəltmək siyasəti uğurla həyata keçirilmişdir. Belə ki, neft gəlirlərinin uzunmüddətli istifadə olunma strategiyası hazırlanmış və hökumət bu gəlirlərin ölkənin rifah halının yaxşılaşdırılmasına xərcləmək hədəflərini müəyyənləşdirmişdir. Hazırlanmış bu strategiya neft gəlirlərindən fəal şəkildə istifadə olunmasına şərait yaradır. Neft strategiyasının həlledici mərhələyə qədəm qoyması nəticəsində sürətlə artan neft gəlirləri daha böyük həcmərdə milli iqtisadiyyata yönəldilir və səmərəli istifadə edilir. Bu baxımdan neft-qaz sənayesinin inkişafı aktual vəzifə kimi qarşıda durur.

Neft sənayesinin inkişafına yönəldilmiş vəsait, əsasən geoloji-kəşfiyyat və qazma işlərinə, quyuların tikintisinə, qazma işlərinin həyata keçirilməsinə, neft-qazın çıxarılmasına və emal olunmasına, neft, neft məhsulları və təbii qazın nəql edilməsi üçün boru kəmərlərinin çəkilməsinə, neft-qaz anbarlarının tikilməsinə sərf edilir. Odur ki, neft-qaz sənayesində həmin obyektlər investisiya qoyuluşu obyektləri hesab edilir.

Məlumdur ki, ölkənin ümumi neft və qaz hasilatının 82 faizi dəniz yataqlarının payına düşür. Gələcək illərdə yeni neft yataqlarının istismarının bir sıra xarici neft şirkətləri ilə müştərək müqavilələr əsasında yerinə yetiriləcəyini nəzərə alsaq, onda respublikanın enerji daşıyıcılarına olan tələbatı köhnə yataqlar hesabına ödənilməli, bu yataqlardan çıxarılaçaq neft ehtiyatı sabitləşdirilməlidir. Buna da qazma işlərində investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsi, quyuların vaxtında sürətlə və keyfiyyətlə qazılması, texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi yolu ilə nail olmaq olar [1, 56].

Xəzərin Azərbaycan sektorunda quyuların qazılması müxtəlif geoloji texniki və texnoloji çətinliklər şəraitində aparılır. Qazma zamanı məhsulun udulması, qazma alətinin tutulması və s. təzahürlər meydana çıxır. Aparılan çoxşaxəli elmi-tədqiqat və layihə işləri nəticəsində yuxarıda göstərilən problemlərin həlli istiqamətində bir sıra fundamental işlər görülür. Neft-qaz sənayesi ilə bağlı institutlarda aparılan elmi tədqiqat işlərinin istehsalata tətbiqi böyük səmərə verir. Maili quyuların qazılması zamanı istifadə edilən şarşkalı baltaların iş qabiliyyətinin yüksəldilməsi üsulları işlənib hazırlanmışdır. Nəticədə bir sıra amillərin baltanın iş qabiliyyətinə təsiri və maili quyuların qazılmasında dayağın möhkəmliyinin seçilmə modeli, baltanın quyu dibindən qaldırılması vaxtını müəyyən edən metod işlənmiş, quyu profilinin ayrı-ayrı intervallarının qazılmasında şarşkalı baltaların tətbiqinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün təkliflər verilmişdir. Bütün bu proseslərin həyata keçirilməsi böyük həcmdə investisiya tələb edir [2, 68].

İnvestisiya fəaliyyətini həyata keçirən zaman nəzərə alınan mühüm amillərdən biri də maliyyə mənbələrinin düzgün seçilməsidir. Bu mənbə əsas etibarlı ilə investisiya fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən müəyyən olunur. İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin strukturunu aşağıdakı kimi əks etdirmək olar (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilmə strukturu

Qruplar	Tipi	Qrupda mənbələrin təşkilatı strukturu
Dövlət resursları	Şəxsi vəsaitlər	Dövlət büdcəsi, yerli büdcələr, büdcədən kənar fondlar, respublika təqaüd fondu, dövlət sosial sığorta fondu, dövlət məşğulluq fondu və s. Fondlar
	Cəlb edilən vəsaitlər	Dövlət kredit sistemi Dövlət sığorta sistemləri
	Borc vəsaitləri	Dövlətin borcları (dövlət istiqrazları, xarici borclar, beynəlxalq kreditlər və s.)
Müəssisələrin resursları	Şəxsi vəsaitlər	Müəssisələrin şəxsi investisiya resursları
	Cəlb edilən vəsaitlər	Üzvlük haqları, səhmlərin satılması, səhmlərin əlavə emissiyası
		İnvestisiya kompaniyalarının-rezidentlərin, o cümlədən payçı investisiya fondlarının investisiya resursları
		Sığorta kompaniyalarının-rezidentlərin investisiya resursları
		Qeyri-dövlət rezidentlərin təqaüd fondlarının investisiya resursları
	Borc vəsaitləri	Bank, kommərasiya kreditləri, büdcə və məqsədli kreditlər
		Kommərasiya bankları, beynəlxalq maliyyə institutları, müəssisələr daxil olmaqla xarici investorların investisiya resursları

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiya mənbələri əsasən mülkiyyət münasibətlərinə görə, mülkiyyət növlərinə görə və mülkiyyətçilərin səviyyəsinə görə təsnif edilir. Mülkiyyət münasibətlərinə görə maliyyələşdirmə mənbələri kimi şəxsi, cəlbolunan və borc mənbələrini fərqləndirirlər.

Mülkiyyət növlərinə görə investisiya mənbələri aşağıdakı kimi fərqləndirilir:

- dövlət maliyyələşdirmə mənbələri - buraya büdcə vəsaitləri və büdcədən kənar fondların vəsaitləri, dövlət borcları və dövlət mülkiyyətinin varidatı daxil olmaqla başqa resursları;
- kommərasiya və qeyri-kommərasiya tipli təsərrüfat subyektlərinin, ictimai təşkilatların və fiziki şəxslərin maliyyə resursları - buraya mənfəət, amortizasiya ayırmaları, təbii fəlakətlər və qəzalar nəticəsində yaranmış itkilərin ödənilməsi üçün sığorta təşkilatlarının ayırdığı məbləğ və həmçinin səhmlərin satışından əldə edilən vəsaitləri aid edilir;
- xarici investorların vəsaitləri - buraya xarici dövlətlərin beynəlxalq maliyyə və investisiya institutlarının, ayrı-ayrı müəssisələrin, bankların və kredit təşkilatlarının vəsaitləri aid edilir.

Mülkiyyətçilər səviyyəsinə görə maliyyələşmə mənbələrini aşağıdakı kimi fərqləndirirlər:

- dövlət və hökumət subyektləri üzrə;
- müəssisələr üzrə.

Ölkənin yeni investisiya siyasətində əsaslı tikinti üçün dövlət büdcəsindən nəzərdə tutulmuş vəsaitin həddən artıq məhdudluğu investisiya layihələrinin müsabiqələr əsasında aparılmasını zəruri etmişdir.

Təsərrüfat subyektlərinin şəxsi vəsaitləri, büdcə maliyyələşdirilməsi və dövlət dəstəklənməsi ilə yanaşı layihələrin investisiyalaşdırılmasının səhmlə maliyyələşdirilməsi, lizinq kreditləşdirmə və ipoteka kimi üsulları da mövcuddur.

Maliyyələşmə mənbələrinə görə investisiya qoyuluşu 4 qrupa bölünür:

1. Mərkəzləşdirilmiş investisiya qoyuluşu.
2. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş investisiya qoyuluşu.
3. Xarici investisiya qoyuluşu.
4. Tikinti daxili ehtiyatlar hesabına əldə edilən vəsait hesabına olan investisiya qoyuluşu [3,

73].

Aparılan iqtisadi tədqiqatlar göstərir ki, neft-qaz sənayesində əldə olunan gəlirlər onu investorlarla təmin edə bilər. Ona görə də neft-qaz sənayesinin inkişafının hazırkı mərhələsində investisiyalara səhəvi və regional məhdudiyyətlərin qoyulması məqsədəuyğun hesab edilir. Məlumat üçün qeyd edək ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən bir çox xarici neft şirkətlərinin kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinin olmalarına baxmayaraq, uzunmüddətli borc maliyyələşdirilməsinə üstünlük verilir. Bunun müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, bu zaman riskin bir hissəsi borcu verən bank idarəsinə ötürülür.

Müasir dövrdə neft-qaz sənayesinə yönəldilən investisiyaların yönümünün dəyişməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi və bununla da istehlak malları istehsalının və xidmət sahələrinin inkişafına nail olunması daha məqsədəuyğundur [4, 118].

Statistik məlumatlara diqqət yetirsək, görürük ki, müstəqilliyimizin ilk on illiyində ümumi investisiyaların 65%-i enerji sektoruna yönəldilmişdirsə, son on illikdə isə qeyri-neft sektorunun xeyrinə dəyişmişdir. 2012-ci il ərzində neft sektoruna investisiya qoyuluşu ümumi investisiyanın 24%-ni təşkil etmişdir. 2012-ci ildə əsas kapitalla xarici investisiya qoyuluşu 3259 milyon manat təşkil edib ki, bu da ümumi investisiyanın 21,2%-dir. 2011-ci ildə bu göstərici müvafiq olaraq, 2600 milyon manat və yaxud 20,3%, 2010-cu ildə isə 2407 milyon manat və yaxud 24,3% təşkil etmişdir. 2012-ci ildə xarici investisiyaların 578 milyon manatı və yaxud 17,7%-i neft sektoruna, 2681 milyon manatı və yaxud 82,3%-i qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir. 2011-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq neft sektoru üzrə 609 milyon manat və yaxud 23,4%, qeyri-neft sektoru üzrə 1991 milyon manat və yaxud 76,6%, 2010-cu ildə neft sektoru üzrə 426 milyon manat və yaxud 17,7%, qeyri-neft sektoru üzrə 1981 milyon manat və yaxud 82,3% təşkil etmişdir [5].

Bütün bunlar onu göstərir ki, son illər neft sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi daxili mənbələr üzrə artmış, xarici mənbələr üzrə isə azalmışdır. Bu isə ölkə iqtisadiyyatının inkişafından xəbər verir.

Əsas məsələlərdən biri də neft-qaz sənayesində investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarlarının müəyyən olunmasıdır. Burada əsas investisiya layihələrinin səmərəliliyinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış meyarlar əsasında formalaşdırılmasının metodları, qayda və üsullarının məcmusu aydınlaşdırılmalıdır. Bunlardan başqa aşağıdakı məsələlərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- neft-qaz sənayesinə investisiya qoyuluşları müasir tələblərə uyğun formalaşdırılmalı, qiymətləndirilməli və əsaslandırılmalı;
- neft-qaz sənayesinin inkişafında daxili və xarici investisiyaların rolu tədqiq olunmalı, onlardan səmərəli istifadə yolları müəyyənləşdirilməli;
- respublikada neft-qaz sənayesinin əsaslı surətdə yenidən qurulması tədbirləri və istiqamətləri işlənib hazırlanmalı və bu sahədə investisiya amillərinə xüsusi diqqət yetirilməli;
- neft-qaz sənayesinə cəlb olunan xarici investisiyalar dövlət siyasəti olaraq mənimsənilməli;
- neft hasilatının daha da gücləndirilməsindən səmərəli surətdə istifadə olunmalı;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı ilə rəqabət apara bilən bir struktura çevrilməsi üçün investisiya resursları təkcə neft sektoruna deyil, qeyri-neft sektoruna yönəldilməli.

Ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən, sənayenin qeyri-neft sektorunun dinamik və davamlı inkişafının təmin olunması xeyli dərəcədə dövlət investisiya siyasətinə yeni istiqamətlərin daxil edilməsindən asılıdır. Ona görə də respublika iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir. Bunun üçün:

- ölkədə investisiya mühitini təmin edən iqtisadi və qanunvericilik bazası, xarici kapitalın cəlb olunması və birgə müəssisələrin yaradılması mexanizmi müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməli;
- birbaşa investisiyalarla yanaşı, respublikaya cəlb olunan portfel investisiyaların tətbiqi üçün qiymətli kağızlar bazarı dünya standartlarına uyğun formalaşdırılmalı;
- investisiyaların qorunması haqqında ikitərəfli sazişlərdən istifadə edilməli;

- xarici və daxili investisiyaların yalnız mərkəzdə deyil, regionlarda yayılmasına stimül yaradılmalı;

- investisiya qoyuluşu qərarlarının səmərəli həyata keçirilməsi üçün bazar, xammal, əmək resurslarının texnoloji xüsusiyyətləri kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı, respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edən müəssisələrə əhəmiyyətli dərəcədə güzəştlər verilməsi də investisiya fəallığını artırmağa xidmət edən mühüm tədbirlərdən sayılır.

Respublika iqtisadiyyatına yuxarıda göstərilən perspektiv istiqamətlər üzrə investisiya layihələrinin yönəldilməsi ölkədə aparılan balanslaşdırma, iqtisadi inkişaf və effektiv struktur-sənaye siyasətinin həyata keçirilməsini sürətləndirər. Yəni respublikada makrosəviyyədə prioritet sahələrə investisiya qoyuluşu problemi həll olunar və ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorundan əldə olunan gəlir daha çox xüsusi çəkiyə malik olar, ölkədə məşğulluğun səviyyəsi artar, bu isə iqtisadiyyatın tarazlı kompleks inkişafını və onun dünya ölkələrinə inteqrasiya edilməsi prosesini daha da sürətləndirər.

Elmi yeniliyi: Neft-qaz sənayesinə və qeyri neft-qaz sektoruna yönəldilən investisiyanın strukturu üzrə təkliflər hazırlanmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Neft-qaz sənayesi müəssisələrinə yönəldilən investisiyanın əsaslandırılması məqalədə verilmişdir. Bu əsaslandırma istənilən investisiya yönəldilən müəssisədə tətbiq edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov.N.Ə. Investisiya strategiyasının formalaşması və modernləşdirilməsinin inkişaf problemləri. Bakı, 2003, 442 s.
2. Səmədzadə Ş.Ə., Əliyeva E.Ə., Əliyev N.S. Investisiya layihələndirilməsi. Bakı, 2003, 128 s.
3. İsayev S.Z. Investisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı, 2011, 189 s.
4. Yüzbaşova G.Z., Abdullayev Z.S. Azərbaycanın neft-qaz strategiyası: problemlər və proqnozlar. Bakı, 2006, 755 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2010-2012-ci illər üzrə məlumatları

РЕЗЮМЕ

Яхьяева Айнура Юсиф гызы

ОБЪЕКТЫ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ВЛОЖЕНИЙ В НЕФТЕГАЗОВУЮ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ И ИСТОЧНИКИ ФИНАНСИРОВАНИЯ

Ключевые слова: инвестиции, нефтегазовая промышленность, экономическое развитие, финансирование

В статье говорится, что нефтяная стратегия Азербайджанской Республики способствует реальному и долгосрочному улучшению социально-экономического положения народа. Отмечается, что за счет развития нефтегазовой промышленности возрастают финансовые возможности страны, реализуются важные мероприятия в направлении усиления социальной направленности бюджетной системы. Поэтому теоретическое изучение инвестиций, направленных в нефтегазовую промышленность и связанных с их внедрением вопросов, имеет важное значение.

SUMMARY
Yahyayeva Aynure Yusiph
THE OBJECTS OF INVESTMENTS AND THE SOURCES OF THEIR FINANCING
IN THE OIL-GAZ INDUSTRY

Key words: investment, oil-gas, industry, economic development, financing

In the article is told that the oil strategy of the Azerbaijan Republic contributes to real and long-lasting improvement of social-economic mode of life of people. It is noted that owing to the development of oil-gas industry the financial capability of the country is increasing, significant works are carried out in the direction of strengthening the social orientation of the budget system. So theoretical study of investments, directed into the oil-gas industry, and the issues of their implementation are great value.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 22.07.2014
son variant: 21.08.2014

SDU-nun İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin 31.03.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 07 sayılı protokolu

SƏFƏRLİ ORXAN ŞAKİR oğlu*Azərbaycan Turizm İnstitutu**Turizm biznesinin təşkili və texnologiyası kafedrasının magistrantı**azeboy@mail.ru***İNTERNETİN TURİZMDƏ ROLU**

Açar sözlər: *turizm, internet, bronlaşdırma, mehmanxana, aviabilet, turfirma, avtomobil, turist, kompyuter, informasiya*

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı onların tətbiq sahələrinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Əgər keçən əsrin 85-90-cı illərinə qədər informasiya sistemlərindən əsasən mühasibat, kadrların uçotunun və bəzi istehsal müəssisələrində texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılması üçün istifadə olunurdusa, hazırda istehsalın, biznesin, elmin, təhsilin bütün sahələrində tətbiq olunur. Korporativ informasiya sistemlərinin səmərəli tətbiqi daha dəqiq proqnozlar verməyə və idarəetmədə mümkün səhvləri aradan qaldırmağa imkan yaradır.

İnformasiya sistemi müəssisənin işi haqqında verilənlərdən və hesabatlardan operativ qaydada faydalı məlumat çıxarıb, idarəetmə orqanlarına çatdırmaqla, müəssisəyə xeyli gəlir gətirə bilər. İnformasiya texnologiyalarının və sistemlərinin səmərəliliyi və sürətli inkişafı da elə bununla izah olunur. Müasir biznes idarəetmədə buraxılan səhvlərə çox həssasdır. Qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində düzgün qərarların qəbulu üçün müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif göstəricilərini daima nəzarətdə saxlamaq lazımdır. Buna görə də sət rəqabət şəraitində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edən müəssisə uğur qazanmağa daha şanslı olur.

İnformasiya texnologiyalarının turizm sektorunda tətbiqi də günün əsas tələblərindən biridir. Turagentliklərin və turfirmaların internetə səthi yanaşmasına baxmayaraq, internetin turizmdə və onun inkişafında güclü rolunun olması günümüzün danılmaz faktlarındanıdır. Bu kompyuter şəbəkəsindən istifadənin müsbət cəhətləri hər gün daha da bəlli olur. İnternetdən səmərəli istifadə edən turagentliklər informasiyanın ötürülməsində onun imkanlarını yüksək qiymətləndirir və maksimum yararlanmağa çalışırlar [1].

İnternet turagentliklərin işinin təşkili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən çox sayda informasiya bazası - mehmanxanalar, onların ünvanları və xidmətləri, aviareyslər, viza və gömrük qaydalarından tutmuş əcnəbi turagentliklərin xidmətlərinə qədər təklif edir, o cümlədən pricelistdən tutmuş geniş kataloqlaradək.

Londonun məşhur turoperatorlarından olan "Comet Travel" firmasının rəhbərinin sözlərinə görə internet vasitəsilə 2000 turagentliyin elektron ünvanına informasiyanın göndərilməsi ilə şirkət hər dəfə 5000\$ qənaət etmiş olur. Bundan əlavə internetdəki informasiya agentliklərə və ya müştərilərə həftədə 7 gün, gündə 24 saat olaraq açıqdır. İnternetin daha bir üstünlüyü ucuz telefon və mail imkanlarıdır. Mütəxəssislərin fikirlərinə görə, məhz bu amil interneti turagentliklər üçün daha da cəlbedici edir. Sırr deyil ki, hətta böyük olmayan turagentliklər belə şəhərlərarası və beynəlxalq danışıqlara hər ay böyük miqdarda xərc çəkirlər. Yeni-yeni proqramlarla dünyanın istənilən nöqtəsinə edilmiş zənglər ənənəvi telefon zənglərindən azı 5-10 dəfə ucuz başa gəlir. Həmçinin hazırda ənənəvi kağız faks göndərilsə də, turfirmalar elektron poçta üstünlük verirlər.

Bütün bunlarla yanaşı, Avropanın bir sıra nəhəng turfirmaları internetin belə sürətli və geniş yayılmasını öz gələcək biznesləri üçün böyük təhlükə hesab edirlər. Mehmanxana, aviabiletlərin bronlaşdırılması, avtomobillərin icarəsi və sairə bu kimi turpaketlərə daxil olan xidmətlərin artıq internetdə sadə turist üçün açıq olması onların öz istirahətlərini istədikləri kimi

təşkil etmələri, turpaketi özlərinin hazırlaması turagentliklərin müştərilərinin, alıcı kütləsinin azalmasına gətirib çıxaracaq. Artıq çoxmilyonlu internet istifadəçiləri evdən müstəqil şəkildə nəinki turpaketin seqmentlərini (mehmanxana, aviabilet, avtomobil, ekskursiya, transfer) nəzərdən keçirmək və seçmək, həmçinin bronlamaq imkanlarına da malikdirlər. Bu da öz növbəsində turagentliyə getmək, kataloqlarla tanış olub turpaketi seçmək kimi məcburiyyəti aradan qaldırmış olur. Artıq hər bir turist, səyahətçi “İstirahətimi evdən kompyuterimlə özüm təşkil edə bilərəm” demək imkanına malikdir.

Nəticədə nəinki alıcıların psixologiyası, eyni zamanda turagentliklərin gördükləri işin funskiyası da dəyişəcək. Çətin ki, turagentliklər tamamilə aradan çıxarılsın, amma onlar müştərilərə tamamilə başqa formada xidmət göstərməli olacaqlar. Mütəxəssislərin fikrincə, turagentliklər müştərilərə bir növ internet-bələdçilik xidmətini təklif edəcəklər. Çünki biznes turistlərin, işgüzar insanların internetdə saatlarla vaxt keçirib uyğun mehmanxana və aviareys axtarmağa çətin ki, imkanları və həvəsi olsun. Onlara internetdə uyğun turpaketi tez bir zamanda hazırlamaqda yardım etmək, çox güman ki, turagentliklərin əsas işi olacaq.

Lakin kompyuter şəbəkəsinin inkişafı nəinki turagentliklərə, o cümlədən, nəhəng kompyuter bronlaşdırma sistemlərinin (KBS) də gələcək fəaliyyətini sual altına alır. İlk olaraq Avstriya agentlikləri həyəcan təbili çalaraq “InfoAustria” internetdə informasiya və bronlaşdırma sistemi yaratmaq istəyən, ölkənin milli turizm adminstrasiyasının planlarını boykot etdilər.

Baxılan sahədə tərəqqi kəsilməz sürətdə getməkdədir. 15-20 il əvvəl turxidmətlərin telefonla bronlaşdırılmasını əvəzləyən kompyuter bronlaşdırma sistemləri meydana gəldi. İndi isə kompyuter bronlaşdırma sistemlərini ümumistifadəyə açıq olan kompyuter şəbəkələri əvəzləmək üzrədir.

“Sabre” bronlaşdırma şirkətinin marketing üzrə direktoru Karolina Qrinin sözlərinə görə, internet istifadəçilərinin artımı fonunda bu sistem artıq bronlaşdırma sayının mühüm dərəcədə azalmasını hiss edir. Geri çəkilmək barədə düşünməyən Amadeus, Galileo, Sabre kimi şirkətlər internetlə qarşılıqlı əlaqədə işləmək, evdən bronlaşdırmanın təşkili üzərində işlədiklərini bildiriblər. Sabre şirkəti artıq Easy Sabre adlı internet bronlaşdırmanı istifadəyə verib. Digər kompyuter bronlaşdırma sistemi Amadeusun nümayəndəsinin bildirdiyinə görə, internetdə turizm informasiyalarının axtarışında hələ də xeyli sayda çətinliklər var. Amadeus bu problemi həll etmək məqsədilə tezliklə nəinki turagentliklər, həmçinin sadə turistlər üçün də əlçatan və rahat olacaq böyük tur-maqazın açacaq [2].

Dörd nəhəng kompyuter bronlaşdırma sistemlərindən biri olan Worldspan isə ümumistifadə üçün turizm supermarketinin yaradılması layihəsini məşhur Microsoft şirkəti ilə birgə hazırlayır.

Hələ ki, kompyuter bronlaşdırma sistemləri məsələyə optimist yanaşaraq, böyük informasiya bazalarının olmasını üstün sayırlar.

Turizm bazarının artıq bir çox seqmentləri internetdə yer alıb. İnternetin potensialından ilk olaraq yararlanmağa başlayan Qərbdə, turizmin əsas sektorlarından biri olan mehmanxanaların informasiya bazasının yaradılmasına başlandı. Artıq 1998-ci ilin mart ayında 290-dan çox mehmanxana və mehmanxana şəbəkəsinin informasiya qovşağı var idi. Holiday Inn mehmanxana şəbəkəsinin prezidenti Brayen Lenqtonun fikrincə, mehmanxanalar haqqında məlumatın internetdə yerləşdirilməsi artıq öz faydasını nümayiş etdirir. Qısa müddət ərzində 70000-dən çox internet istifadəçisi Holiday Inn mehmanxanalarının bölmələrinə daxil olub.

Daha bir beynəlxalq mehmanxana şəbəkələrindən biri - Inter-Continental qrafik informasiya yerləşdirərək internetin potensialından yararlanır. Turistlərə ənənəvi təsvirdən əlavə olaraq, otelin planı, görünüş slaydları, interaktiv xəritə funksiyaları və dünyanın iri şəhərləri üzrə internet bələdçilik xidmətləri təqdim olunur.

Bir sıra mehmanxanalar isə tanıtım məqsədilə üç ölçülü qrafikdən də istifadə edirlər. Belə ki, sadə turist öz evində, kompyuter vasitəsilə mehmanxaya virtual səyahət edə, onun nömrələrilə tanış ola bilər. Harriott International mehmanxana şəbəkəsinin icraçı direktorlarından birinin fikrincə, internet, buklet və kataloq çapını minimuma endirməklə mehmanxanaları külli miqdarda maliyyə xərcindən azad edir. Dünyanın istənilən yerində hər bir insan kompyuter

arxasında oturaraq Hariottdakı yeniliklərdən xəbərdar ola bilər. Bundan başqa, internet öz demokratikliyi ilə seçilir. Belə ki, internetdən transmilli mehmanxana korporasiyaları ilə yanaşı kiçik mehmanxanalar da tam və bərabər hüquqlu istifadə edə bilər.

Bütün bunlara rəğmən, bir sıra mehmanxanalar hələ də internetdən bu tip istifadəyə tələsmir. Buna səbəb isə, bir sıra həll edilməmiş məsələlər göstərilir. Fərdi şəxslərin məsuliyyətsizliyi, internet şəbəkə ilə ödəmə, qeyri-qanuni bronlaşdırmalar və sairə bu kimi məsələlərdə olan problemlər buna misal ola bilər.

Aviaşirkətlər də internetdən hər gün daha da aktiv yararlanırlar. Artıq 100-dən çox beynəlxalq aviaşirkət, o cümlədən KLM, Swissair, British Airways, Lufthansa və digərləri internetdə informasiya bazalarının müntəzəm olaraq yenilənməsinə ciddi fikir verirlər. Onların əksəriyyəti reyslərin cədvəli, təyyarələr və onların xidməti haqqında geniş məlumat bazasını internet istifadəçilərinə təqdim edir.

Bir sıra şirkətlər daha da irəli gedərək, istifadəçilərə məlumat bazasına interaktiv giriş imkanı yaradaraq reyslərdə boş yerlər haqqında dolğun informasiya verir, onların bronlaşdırılmasını və sairəni təmin edir [3].

Azərbaycanın hava yolları AZAL da biletlərin internet vasitəsilə bronlaşdırılmasını təmin edib. Bunun sayəsində artıq azərbaycanlı internet istifadəçiləri nəinki xarici aviaşirkətlər, o cümlədən AZAL-ın da reysləri haqqında internet vasitəsilə məlumat ala, gediş-qayıdış gününü təyin edə və nəhayət, bilet bron edə bilər. Bundan əlavə reyslərin cədvəlləri, baqaj, vergi rüsumları haqqında tam və dolğun informasiya da yerləşdirilib. Bütün məlumatlarla tanış olduqdan sonra turist kredit kartı vasitəsilə uçuş biletini bronlaşdırma və ala bilər. Aviabiletlərin online bronlaşdırılması turistləri bilet satışı zamanı turagentliklərin tutduğu komissiya haqlarından da azad etmiş olur. Bu da müasir dövrdə qənaətcil turistlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

Avtomobil icarəsini təşkil edən şirkətlər arasında isə ilk olaraq "Alamo Rent A Car" internet bronlaşdırmanı həyata keçirdi. Bununla da, müştərilər nəinki avtomobilin qiyməti və görünüşü ilə tanış olmaq, informasiya əldə etmək imkanı qazandılar.

Göründüyü kimi, internetin turizmdə rolu danılmazdır və bu rol günü-gündən daha da artır. Turagentliklər bunu istəsə də, istəməsə də internetin turizmdə əhəmiyyəti daha da güclənir. Bəs Azərbaycanda vəziyyət nə yerdədir? Hazırda ölkədə geniş miqyaslı kompyuterləşmə prosesi gedir. Tezliklə əhalinin böyük bir qismi kompyuter və internetlə təmin olunacaq. Lakin hazırda hələ ki, kompyuterləşmənin səviyyəsi bir o qədər də yüksək deyil. Daha bir problem internet qiymətlərinin yüksək olması, regionlarda keyfiyyətli internetin olmamasıdır. Bu problemin həllinə azı 2-3 il lazım olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycanda internetin turizm agentlikləri üçün hələ bir müddət təhlükə törətmədiyini düşünmək olar. İnternetlə və kompyuterlə daha yaxşı təmin olunmuş Bakı, Sumqayıt və Gəncə kimi şəhərlərin əhalisi həm də ölkənin ən böyük turpaket məhsulu alıcılarıdır. Lakin milli psixologiya, internetə inam, güvən azlığı və ən əsası ölkədə nəğdsiz hesablaşmaların zəif inkişafı milli turistlərin fərdi və müstəqil şəkildə internet vasitəsilə turpaket hazırlamaq, onun seqmentlərini seçmək və online bronlaşdırmaqlarına əsas maneələrdir. Sosial rifahın günü-gündən yüksəlməsi fonunda turizm tələbatının, turpaketlərin potensial alıcılarının artması Azərbaycanda turagentliklərin inkişafına böyük təkan verir. Sosial şəbəkələrin, internetin insanların həyatının ayrılmaz bir parçası olduğu da günümüzün danılmaz faktlarından. Məhz bu halı nəzərə alaraq, turagentliklər internetdə geniş və çoxşaxəli marketing siyasəti yürüdə bilərlər. Sosial şəbəkələrdə, müxtəlif sayt və portallarda reklam bannerlərinin yerləşdirilməsi, şirkətin rəsmi facebook, twitter səhifələrinin yaradılması, şirkətin, məhsullarının, xidmətlərinin potensial alıcılara təqdim edilməsi, tanıtılması istiqamətində mühüm addımlardan biridir [4].

Elmi yeniliyi: İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq internetin turizmdə tutduğu rolun vacibliyinin əsaslandırılmasıdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən turizmlə bağlı müəhazirələrdə və konfranslarda köməkçi material kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov S.Q. İnformasiya sistemləri və verilənlər bazaları. Bakı: "Elm", 2008, 674 s.
2. Kərimov S.Q. Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri. Bakı: "Elm", 1989, 252 s.
3. Калашников И. Туристический рынок и интернет. Москва, П Туринфо. NQ10.-1996
4. Евдокименко Е. Электронные каналы маркетинга и дистрибуции //Computer Week – Moscow, 1996, № 36

РЕЗЮМЕ

Сафарли Орхан Шакир оглу
РОЛЬ ИНТЕРНЕТА В ТУРИЗМЕ

Ключевые слова: *туризм, интернет, бронирование отеля, авиабилет, турфирма, автомобиль, турист, компьютер, информация*

В статье освещается широкое применение интернет-технологий, что становится одной из актуальнейших задач в индустрии туризма. Создание мощных компьютерных систем бронирования средств размещения и транспорта, экскурсионного и культурно-оздоровительного обслуживания, информация о наличии и доступности тех или иных туров, маршрутов, туристического потенциала стран и регионов — весь комплекс этих вопросов становится актуальным для организации текущей и будущей деятельности туристических предприятий.

Отмечается, что туризм играет значительную роль в экономике, так как участвует в формировании валового внутреннего продукта, создании дополнительных рабочих мест и обеспечении занятости населения, активизации внешнеторгового баланса.

SUMMARY

Safarli Orkhan Shakir
ROLE OF THE INTERNET IN TOURISM

Key words: *tourism, internet, booking, hotel, airfare, travel agency, car, tourist, computer, information*

The article is related to wide application of internet technologies in the tourism industry, which is becoming one of the topical issues. Creating a powerful computer reservation systems on accommodation and transport, excursions and cultural and health services, information to countries and regions – all these issues are necessary for the organization of tourist facilities in the current and future activities. It is noted that tourism plays an important role in the economy, as participates in the formation of gross domestic product, providing additional jobs, and in the formation of a positive trade balance.

Daxil olma tarixi: ilkin variant: 22.07.2014
son variant: 02.09.2014

SDU-nun İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin 31.03.2014-cü il tarixli
Elmi Şurasının 07 saylı protokolu

mündərİcat

Dilçilik

1. *Zamanov N.T.* Heydər Əliyevin nitqində məntiqi ardıcılıq..... 6
2. *Məmmədov R.S.* Dildə materiyanın və funksiyanın dialektik vəhdəti (1-ci məqalə) 10
3. *Bayramov A.Ə.* Aşıq Nəsibin şeirlərində onomastik vahidlər 20
4. *Paşayeva G.B.* Azərbaycan dilində alınma terminlərin dil mənsubluğu 25
5. *Məhərrəmova S.M.* Sifət paronimlərinin bəzi xüsusiyyətləri 29

Ədəbiyyatşünaslıq

6. *İsgəndərova N.V.* XVIII əsrin sonunda ABŞ mətbu nəşrlərində irqi, mədəni və gender məsələlərinin əksi 3
7. *Aslanov Y.Y.* Bədii ədəbiyyatda erməni obrazı: yalan və həqiqətin inikası 39
8. *Abdullayeva L.A.* Əliağa Kürçaylının poeziyasında vətən təbiətinin tərənnümü 44

Tarix

9. *Sadıqov H.Ş.* Ermənilərin siyasi təşkilatlanma ideologiyası 49
10. *Əhmədov Ş.S.* Şamaxı rayonu ərazisindən tapılan ilk orta əsr tunc bəzək əşyaları (arxeoloji materiallar əsasında) 53
11. *Behbudov S.E.* XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətində islam diskursu 57

Pedaqogika və Metodika

12	<i>Məmmədov T.M., Məmmədov X.H.</i> Abbasqulu Ağa Bakıxanovun pedaqoji görüşləri	6 2
13	<i>Hüseynov Ş.Ə., Şamxalova S.Ə.</i> Heydər Əliyev ideyalarında şəxsiyyət-vətəndaş tərbiyəsi və onun məktəblilərdə formalaşdırılması	6 6
14	<i>Əşrəfov R.Q.</i> Təlimdə ümumiləşdirmənin nəzəri əsasları	7 0
15	<i>İdrisova S.Ş.</i> Fəal (interaktiv) təlim metodunun qruplarla iş zamanı tətbiqinin tədris prosesində əhəmiyyəti	7 5

İqtisadiyyat

16	<i>Hüseynov Q.S.</i> Elektroenergetikada tənzimlənmə mexanizmlərinin tətbiqinin üstünlükləri	7 9
17	<i>Yəhyayeva A.Y.</i> Neft-qaz sənayesində investisiya qoyuluşu obyektləri və onların maliyyələşdirilməsi mənbələri	8 5
18	<i>Səfərli O.Ş.</i> İnternetin turizmdə rolu	9 0

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение

1. *Заманов Н.Т.* Логическая последовательность в речах Гейдара Алиева 6
2. *Мамедов Р.С.* Диалектика материального и функционального в языке (*Статья первая*) 10
3. *Байрамов А.А.* Ономастические единицы в стихах Ашига Насиба 20
4. *Пашаева Г.Б.* Языковая идентичность заимствованных слов в Азербайджанском языке 25
5. *Магеррамова С.М.* Некоторые особенности паронимии имён прилагательных 29

Литературоведение

6. *Искендерова Н.В.* Отражение расово-культурных и гендерных вопросов в американской периодике конца XVIII века 33
7. *Асланов Ю.Ю.* Образ армянина в художественной литературе: отражение лжи и правды 39
8. *Абдуллаева Л.А.* Восхваление родной природы в поэзии Алиагы Кюрчайлы 44

История

9. *Садыгов Г.Ш.* Формирование армянской политической идеологии 49
10. *Ахмедов Ш.С.* Бронзовые украшения, найденные на территории Шемахи в период раннего средневековья (на основе археологических материалов) 53
11. *Бейбутов С.Е.* Исламский дискурс в ранней азербайджанской культуре XX века 57

Педагогика и Методика

12. *Мамедов Т.М., Мамедов Х.Г.* Педагогические взгляды А.Бакыханова 62
13. *Гусейнов Ш.А., Шамхалова С.А.* Воспитание личностно-гражданских качеств у учащихся в свете идейного наследия Гейдара Алиева 66
14. *Ашрафов Р.Г.* Теоретические основы обобщения в обучении 70
15. *Идрисова С.Ш.* Важность применения активного (интерактивного) метода обучения в работе с группами в процессе преподавания 75

Экономика

16. *Гусейнов Г.С.* Преимущества применения механизмов регулирования в электроэнергетике 79
17. *Яхьяева А.Ю.* Объекты инвестиционных вложений в нефтегазовую промышленность и источники финансирования 85
18. *Сафарли О.Ш.* Роль интернета в туризме 90

CONTENTS

Philology

1. *Zamanov N.T.* The logical sequence in Heydar Aliyev's speeches 6
2. *Mammadov R.S.* Dialectic unity of language matter and function (1st paper) 10
3. *Bayramov A.A.* Onomastic units in Asug Nasib's poems 20
4. *Pashayeva G.B.* Language identity of borrowings in the Azerbaijan language 25
5. *Maharramova S.M.* Some characteristics of adjective paronyms 29

Literary Criticism

6. *Isgandarova N.V.* Reflection of racial, cultural and gender problems in the U.S. periodicals at the turn of the XVIII century 33
7. *Aslanov Y.Y.* Image of the armenian in fiction: reflection of falsification and truth 39
8. *Abdullayeva L.A.* Description of the motherland nature in Aliaga Kurchayli's poetry 44

History

9. *Sadigov G.Sh.* Arranging of Armenian political ideology 49
10. *Ahmedov Sh.S.* Early bracelets found on the territory of Shamakhi in the Middle ages (according to archeological materials) 53
11. *Behbudov S.E.* Islamic discourse on the early culture of the twentieth century 57

Pedaqogika and Methods

12. *Mamedov T.M., Mamedov Kh.H.* Pedagogical views of A.Bakikhanov-GUDSI 62
13. *Huseynov Sh.A., Shamkhalova S.A.* Training of personal-civil qualities of pupils in the light of ideological heritage of H.Aliyev 66
14. *Ashrafov R.G.* Theoretical basis of generalization in education 70
15. *Idrisova S.S.* Importance of application active (interactive) teaching method in learning process with group work 75

Economy

16. *Huseynov Q.S.* Superiorities of the application of regulation mechanisms in the electroenergetics 79
17. *Yahyayeva A.Y.* The objects of investments and the sources of their financing in the oil-gaz industry 85
18. *Safarli O.Sh.* Role of the internet in tourism 90

Üz qabığının dizaynı – S.Şahverdiyeva
Kompüter yığımı – **A.Bayramova**
Korrektorlar: **B.Eminli**
N.İsgəndərova
Ə.Musayeva
Texniki redaktor – **Ə.Babayev**

Yığılmağa verilmişdir: 19.09.2014- cü il

Çapa imzalanmışdır: 08.10.2014-cü il

Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼

Yüksək çap üsulu

Şərti çap vərəqi 6,125

Sifariş 12.

Tiraj 250 nüsxə.

Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,

43-cü məhəllə

Tel: (0-12) 448-12-74

(0-18) 644-88-10

Faks: (0-18) 642-02-70

Web: www.sdu.az

E-mail: sdu@sdu.az

